

श्रीभारतीतीर्थवेदशास्त्रग्रन्थमाला -

॥ शङ्कर अद्वैतशोधकेन्द्रम् ॥
दक्षिणाम्नाय जगद्गुरु श्री शङ्कराचार्य महासंस्थानम्,
श्रीशारदापीठम्, शृङ्गेरी – ५७७ १३९

श्री भारतीतीर्थवेदशास्त्रग्रन्थमाला — द्वितीयं कुसुमम्

सामवेदः

ऊहऊह्यगानम्

तथा

अनुबन्धसहितः

(तृतीयो भागः)

Vol 1

सम्पादकः
श्री वै. राममूर्तिश्रौती
(आस्थानविद्वान्)

प्रकाशनम्
शङ्कर अद्वैत शोधकेन्द्रम्
श्रीजगद्गुरु शङ्कराचार्यमहासंस्थानम्, दक्षिणाम्नाय श्री शारदापीठम् शृङ्गगिरिः५७७ १३८

SAMAVEDA UHA UHYA GANAM

प्रकाशनसमय: – चित्रभानुभाद्रपदपूर्णिमा २००२

प्रतय:– १०००

प्रथमसंस्करणसम्पादक:– वेदब्रह्मश्री रामनाथदीक्षित: वाराणसी
द्वितीयसंस्करणसम्पादक: — वेदब्रह्मश्री राममूर्तिश्रौती शृङ्गगिरि:

प्रथममुद्रणम् — १९६६ काशीहिन्दूविश्वविद्यालय: वाराणसी
द्वितीयमुद्रणम् — २००२ श्रीशङ्कराद्वैतशोधकेन्द्रम् शृङ्गगिरि:

Published by . V.R . GOWRISHANKAR, BE, DIIsc, AMIMA.
Administrator **Sri Sharada peetham Sringeri**

Typeset --- Sri V. Ramamurthi shrouthi. Sringeri

मूल्यम् –

Printed by -- Shree Offset, Ramakrishna Press,
5/1 Shankara Math Road Bangalore – 560 004
Phone: 6521118

Sri Sri Bharathi Thirtha Mahaswamigal

श्री जगद्गुरु शङ्कराचार्य महासंस्थानम् , दक्षिणाम्नाय श्री शारदापीठम् शृङ्गगिरिः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनियमासनप्राणायाम-प्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नश्रीशङ्कराचार्यगुरु-परम्पराप्राप्त षड्दर्शनस्थापनाचार्य व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानी विद्यानगरमहाराजधानी कर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमद्राजाधिराजगुरु भूमण्डलाचार्य ऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीरवासि श्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधक श्रीजगद्गुरु श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामि - गुरुकरकमलसंजात -

श्री जगद्गुरु श्रीमद्भारतीतीर्थमहास्वामिभिः

निखिलास्तिकमहाजनविषये नारायणस्मरणपूर्वकं विरचिताशिषःसमुल्लसन्तुतराम्।

इह खलु सर्वेषामपि लोकानां श्रेयस्साधनं धर्म एवेत्यसन्दिग्धं अविपर्यस्तं च। स च धर्मो वेदेभ्य एवावगम्यत इति त एव धर्मे परमं प्रमाणम्। तदध्ययनेनैव धर्मावगतिर्भवितुमर्हति। ते च ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदेन चतुर्धा विभक्ता विद्योतन्ते। वेदाध्ययनं गुरुमुखादेव यद्यपि कार्यं, तथाऽपि अधीतस्य वेदस्य कण्ठस्थीकरणाय ग्रन्थानामस्त्यावश्यकता। तत्र च एकस्य वर्णस्य स्वरस्य वा व्यत्ययेनोच्चारणे महाननर्थो भवतीत्यतो महता अवधानेन वेदग्रन्थानां निर्दुष्टता सम्पादनीया। तादृशानां वेदग्रन्थानां दौर्लभ्यं, अत एव वेदाध्येतृणां क्लेशं चाकलय्य तदपाचिकीर्षया वेदग्रन्थान् संस्थानद्वारा प्रकाशयितुं निरचैष्म। तत्रादौ सामवेदग्रन्थं प्रचिकाशयिषवः तत्सम्पादनकर्मणि अस्मच्छिष्यं सामवेदे कृतभूरिपरिश्रमं श्री वै. राममूर्तिश्रौतिनं न्ययूयुजाम। स च महता परिश्रमेण महत्या श्रद्धया कार्यमिदं निरवहत्। बहवश्शिष्यजनाः पवित्रऽस्मिन् वेदग्रन्थप्रकाशनकर्मणि सेवां व्यधासिषुः। तान् सर्वान् भगवान् सोमार्धमूर्धा उमार्धदेहः श्रेयोभिस्संयुनक्तु, ग्रन्थोऽयं सामवेदाध्यायिनामतितरामुपकारको भवत्विति चाशास्महे।

शृङ्गगिरिः
ईश्वरमाघशुक्लपंचमी भानुवासरः

इति नारायणस्मरणम्
श्रीः

प्रकाशकीयम्

श्रीगुरुभ्योनमः

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याः सनातनधर्मप्रचाराय भारतस्य चतसृषु दिक्षु चत्वार्याम्नायपीठानि प्रत्यतिष्ठिपन्निति विदन्त्येव समेप्यास्तिकाः। तेषु च दक्षिणस्यां दिशि प्रतिष्ठापितं तुङ्गातटिनीतटवर्तिनि विभाण्डकमहर्षेराश्रमे शृङ्गगिरिरिति प्रसिद्धे पुण्यक्षेत्रे विराजमानं शारदापीठं सुरेश्वराचार्यादिभिर्महानुभावधौरेयैरधिष्ठितं सत् विद्योततेतराम्। पीठेनानेन सनातनधर्मस्य प्रचारो बहुधा व्यधायि, विधीयते च।

धर्मे हि परमं प्रमाणं वेदाः। स्मृत्यादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यं, न तु स्वातन्त्र्येण। धर्मतत्त्वं वेदेभ्य एवावगन्तुं शक्यम्। अतो धर्मरक्षणं श्रुतिरक्षणाधीनम्। श्रुतीनां रक्षणं च अध्ययनेनैव सम्पद्यते। अतो वेदाध्ययनपरम्परा अविकलं प्रवर्तनीया। अनेनैवाशयेन शृङ्गगिरि शारदापीठाधीश्वरैः तत्र तत्र वेदपाठशालाः स्थापिताः स्थाप्यन्ते च। वेदग्रन्थानां प्रकाशनमपि वेदपरिरक्षणायोपकरोतीत्यतः तदप्यवश्यं संस्थानेन कर्तव्यमिति अस्मदाचार्यपादाः **जगद्गुरु श्री भारतीतीर्थश्रीचरणा** आजिज्ञपन्। यद्यपि वेदग्रन्थाः मुद्रापितचराः तथापि निर्दुष्टानां अशुद्धिरहितानां ग्रन्थानां दौर्लभ्यमालक्ष्य वयमिदं वेदग्रन्थप्रकाशनकार्यं विधातुं समनह्याम।

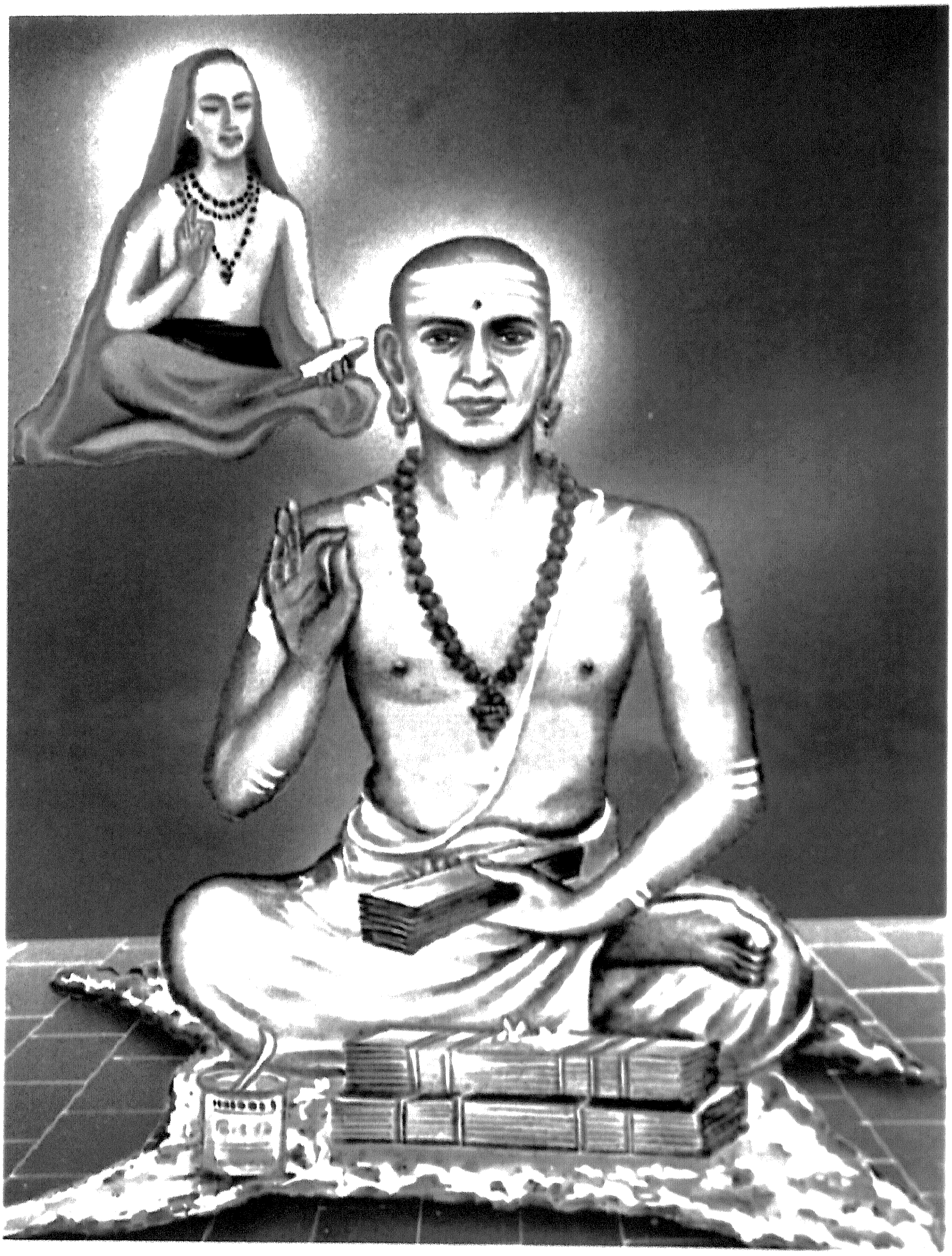
तत्र सामवेदमेवादौ प्रकाशयितुं निश्चित्य आदिमं भागद्वयं वर्षचतुष्टयपूर्वं संस्थानद्वारा प्राकाशयाम। अवशिष्टो भागः **ऊहऊह्यग्रन्थात्मकः** प्रकाशनीय आसीत्।

स च वाराणसीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयेन पूर्वमेव सुपरिष्कृत्य प्रकाशित इति तत्रत्यानामधिकारिणामनुमत्या स एवाधुना शृंगगिरिस्थ **श्रीशङ्कराद्वैतशोधकेन्द्रेण** तदीय **श्रीभारतीतीर्थवेदशास्त्रग्रन्थमालायाः द्वितीयकुसुमत्वेन** प्रकाश्यते।

एतद्ग्रन्थसम्पादनकर्मणि साह्यमारचय्य शुद्धाशुद्धपत्रिकां परिष्कृत्य अन्ते अनुबन्धमपि विनिवेश्य उपकृतवद्भ्यः श्री वै. राममूर्तिश्रौतिभ्यः, एतद्ग्रन्थप्रकाशनाय दिवंगतबाणावरसामगनरसिंहभट्टानां नाम्ना आर्थिकसाह्यमारचितवद्भ्यः तदात्मज श्रीनागराजमहाभागेभ्यश्च धन्यवादानर्पयामि। सुसमये सुष्ठु मुद्रणं विधाय ग्रन्थं सुन्दरतया सज्जीकृतवते श्रीआफ्सेट् मुद्रणालयाधिपाय बालसुब्रह्मण्याय सानुजाय कार्तज्ञ्यमाविष्करोमि।

शृङ्गगिरिः
२०-६-२००२

इत्थम्-
वे. रा. गौरीशङ्करः

रत्नगर्भगणेशानं चन्द्रमौलिं च शारदाम्।
वन्दे जगद्गुरुं नित्यं शङ्कराचार्यसद्गुरुम् ॥
भारतीपीठनिलयं स्ववशीकृतभारतीम् ।
भारतीतीर्थयोगीन्द्रं नमाम्याश्रितरक्षकम्॥
नीलोत्पलदलाभासं सामवेदं हयाननम् ।
अक्षमालान्वितं दक्षे वामे कम्बुधरं भजे॥
सामप्रियं सामगेयं सामवेदोल्लसन्मुखम् ।
वामदेवमहं वन्दे सामगांश्च महीसुरान् ॥

॥ सम्पादकीयम् ॥

दत्तात्रेयं अत्रिबालं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
नित्यं नमामि लोकेशं प्रसन्नमुखपङ्कजम्॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम्।
नमामि भगवत्पादशङ्करं लोकशङ्करम्॥

श्री गणेशाय नमः श्रीदत्तगुरवे नमः श्रीशारदायै नमः

विदितचरमेव सर्वेषां सामवेदविदुषां विद्यार्थिनां च – यत् सामवेदपठितॄणां पुस्तकाभवक्लेशो विद्यते इति। यद्यपि तदपाकर्तुं पूर्वं अस्मद्गुरुश्रीधर्मराजश्रौतीप्रभृतिभिः बहुभिः विद्वद्भिः प्रयत्नः कृतः, तथापि अधुना पुनः सामवेदपुस्तकप्रकाशनकार्यं अत्यावश्यकं विद्यते इति विचार्य तत्पुस्तकाभावक्लेशं दूरीकर्तुं अस्मज्जगद्गुरुचरणाः श्रीशारदापीठाधीश्वराः सकलवेदशास्त्रनदीष्णाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः स्वभावकरुणान्तरङ्गाः **श्री भारतीतीर्थमहास्वामिनः** अस्मदन्ताराष्ट्रीय श्रीशङ्कराद्वैतशोधकेन्द्रद्वारा वेदपुस्तकान् प्रकाशयिष्यामः इति सहजानुकम्पया मां सामवेदग्रन्थसम्पादनकर्मणि न्ययूयुजन्।

तेषामेव आज्ञां अनुसृत्य शृङ्गगिरि श्रीशारदापीठद्वारा १-५-१९९८ बहुधान्यवैशाखशुद्धपंचमीदिने प्रकृतिः, आरण्यकं, संहितोपनिषत्, देवताध्यायब्राह्मणं इति प्रथमो भागः, तथा छान्दोग्यमन्त्रब्राह्मणं उपनिषत् ,द्राह्यायणगृह्यसूत्रं, गोभिलगृह्यसूत्रं, नारदीयशिक्षा, गौतमशिक्षा, लोमशिनीशिनीशिक्षा, चेति द्वितीयो भागश्च प्रकाशितः।

इदानीं गणकयन्त्रद्वारा सामवेदग्रन्थं प्रकाशयितुं (साप्टवेर्) व्यवस्थाभावात्- बहुकष्टं भवति इत्यालोच्य काशी हिन्दूविश्वविद्यालयेन प्रकाशितं ऊहऊह्यगानमेव भागत्रयेण पुनर्मुद्रणं कुर्याम इति सङ्कल्पो जातः। तदर्थं श्रीमठीयप्रशासकेषु वे. रा. गौरीशङ्करमहोदयेषु मया निवेदितम्। तैः अपि अनुमोदितम्। यतो हि तेषामेव पितृचरणाः विद्यावारिधयः पण्डितराजाः श्री रामचन्द्रशास्त्रिणः तत्र विश्वविद्यालये प्राध्यापकस्थाने यदा आसन् १९६६ तमे वर्षे, तदैवैतत्पुस्तकं सामवेदाचार्यैः वेदब्रह्मश्री रामनाथदीक्षितैः सम्पादितम्। अतः तेषां सुपुत्राः यथाक्रमं काशीहिन्दूविश्वविद्यालयाधिकारिणःसकाशात् अनुमतिं स्वीकृत्य शृङ्गेरि श्री शारदापीठेन संचाल्यमाना **श्रीशङ्कराद्वैतशोधकेन्द्रान्तर्गता श्रीभारतीतीर्थ-वेदशास्त्रग्रन्थमालाद्वारा** एतत् पुस्तकं प्रकाशयितुं प्रयत्नमकुर्वन्।

अपि च अस्मिन् पुस्तके यथा शुद्धाशुद्धपट्टिका प्रदर्शिता तदपि परिष्कृता। अन्यच्च अस्मद्गुरु - वर्याणां सामवेदपारदृष्वाणां वेदब्रह्मश्री धर्मराजश्रौतिनां शुद्धाशुद्धपट्टिकां अनुसृत्य तदपि परिष्कृता।

एतेन सह आवश्यकरूपेण अनुबन्धोऽपि निवेशितः। तथा च एतत् पुस्तकं समेषां सामवेदिनां करपल्लवं सुभूषणं करोतीति दृढं विश्वसिमि।

कृतज्ञतानिवेदनम्—

कुम्भकोणक्षेत्रे श्रीगोविन्ददीक्षितेन्द्रैः ईशवीयवीयपंचदशशतमाने प्रतिष्ठापितायां श्री राजवेदकाव्य पाठशालायां पाठशालाप्रतिष्ठापितदिनादारभ्य सुभूषितान्वयगुरुपरंपरायां सप्तमगुरुपदं अलंकृतवद्भ्यः कुलपतिभ्यः सामवेदस्य श्रौतस्मार्तलक्षणेषु कृतभूरिपिरश्रमेभ्यः मह्यं सम्पूर्णं सामवेदं अध्यापितवद्भ्यः वेदब्रह्मश्री धर्मराजोपाह्व वेंकट्रामश्रौतिगुरुवर्येभ्यः तथा तदन्तेवसद्भ्यः मद्गुरुभ्यः कृ. सुब्रह्मण्यश्रौतिवर्येभ्यः राजारामश्रौतिमहोदयेभ्यश्च नुतिनतिस्मृतिपूर्वकं कार्तज्ञं निवेदयामि॥

तथा सुसमये एतत् ग्रन्थं सम्पादयितुं निर्देशनसाह्यं कृत्वा, **श्रीशङ्कराद्वैतशोध-केन्द्रान्तर्गतश्रीभारतीतीर्थवेदशास्त्रग्रन्थमालाया** एतत्पुस्तकद्वयप्रकाशनस्य व्यवस्थां कृतवद्भ्यः श्रीमठीयप्रशासकेभ्यः गुरुसेवाधुरीणेभ्यः वे. रा. गौरीशङ्करमहोदयेभ्यः हृत्पूर्वकं कार्तज्ञ्यं निवेदयामि।

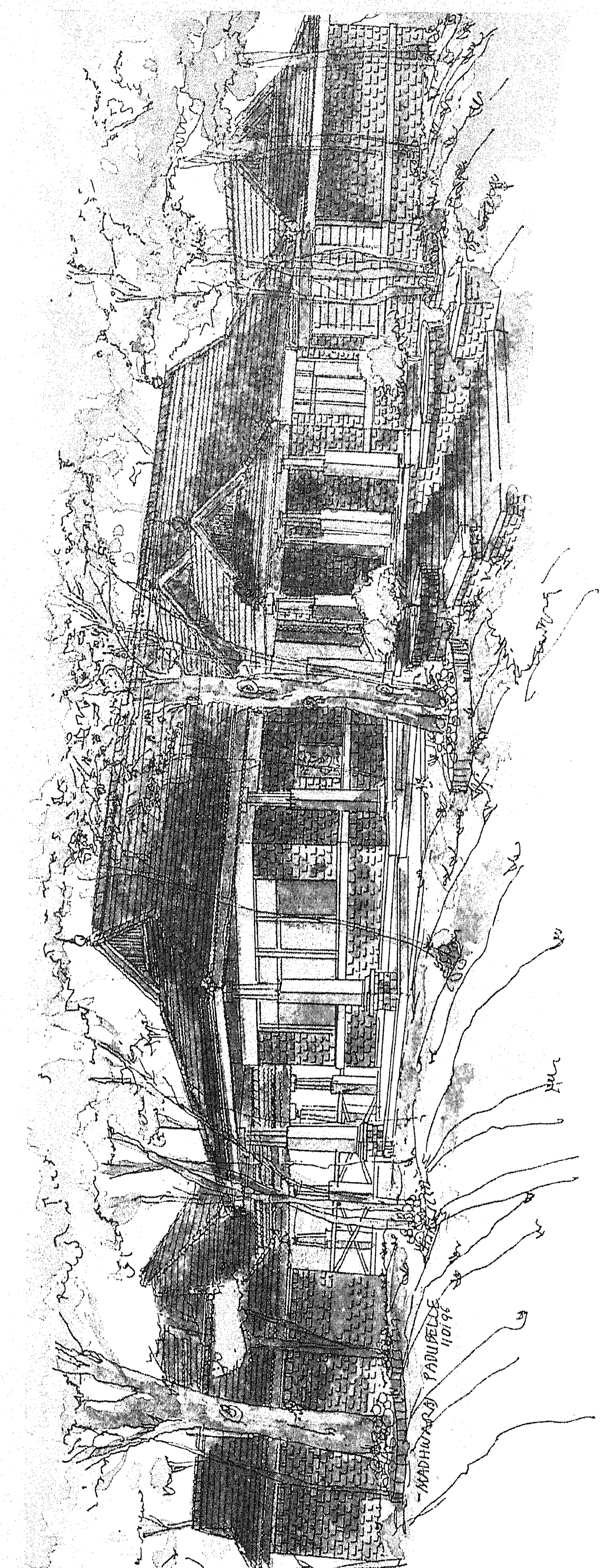
एतत्पुस्तकद्वयप्रकाशनार्थं दिवंगतबाणावरसामगनरसिह्मभट्टानां नाम्नि तत्पुत्राः बि. एन्. नागराजमहाभागाः श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं अर्थसाह्यं कृतवन्तः सन्ति। अतस्तेभ्यो भगवान् श्रीवेदपुरुषः कल्याणं वितरतु। तथा अन्येऽपि बहवो श्रीवेदपुरुषभक्ताः धनसहायं कृतवन्तः। तेभ्यो भक्तेभ्योऽपि हृत्पूर्वकं कार्तज्ञ्यं निवेदयामि॥

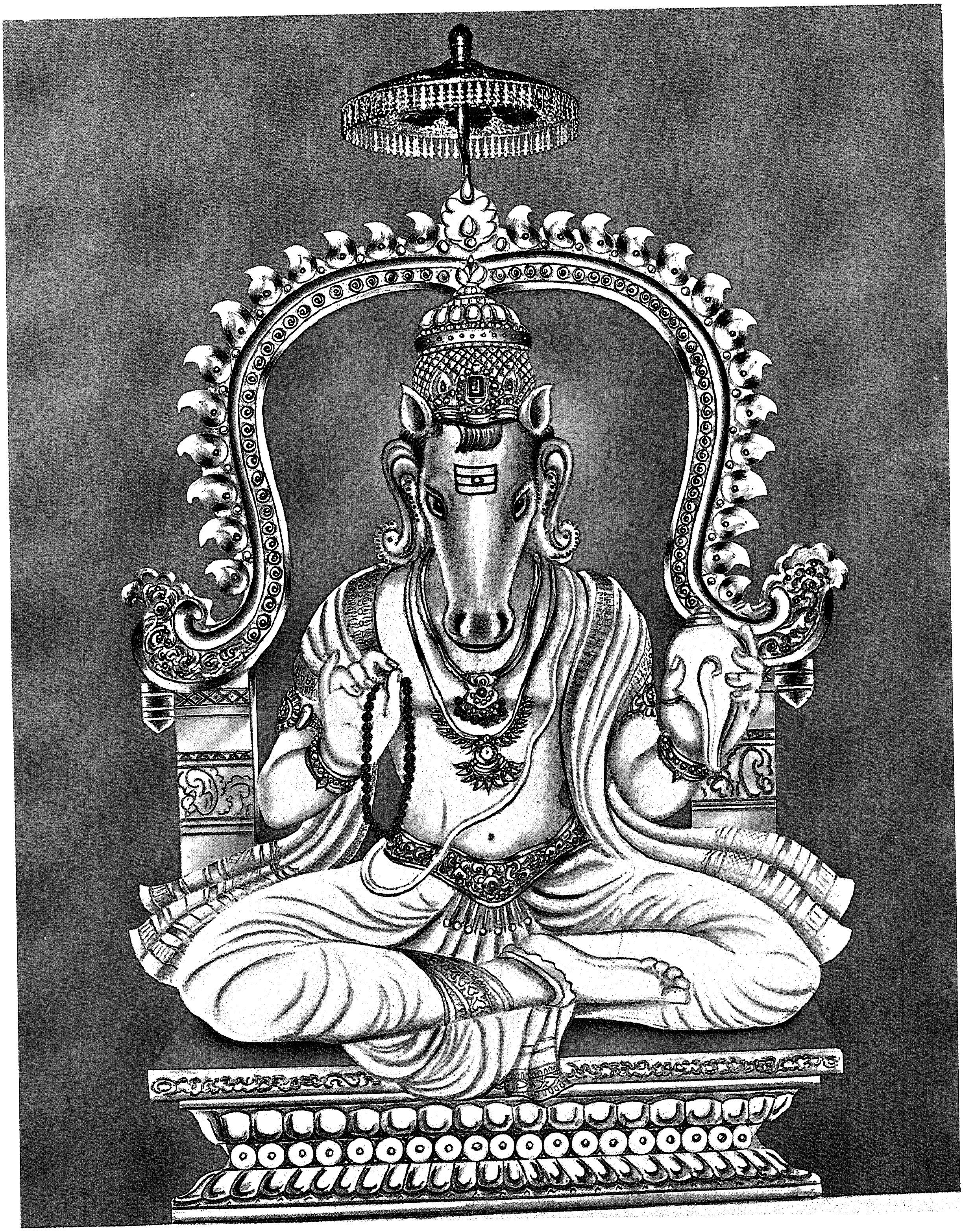
अपि च यथा समये स्वीयमुद्रणालये एव मुद्रणं कारयित्वा साह्यं कृतवद्भ्यः श्री बालसुब्रह्मण्य महोदयेभ्यः रवि महोदयेभ्यश्च कार्तज्ञं निवेदयामि।

सर्वे जनास्सुखिनो भवन्तु॥

श्रीचित्रभानुसंवत्सरीयज्येष्ठशुद्धदशमी
गुरुवासरः २१-६-२००२

इत्थं
विद्वच्चरणसरोजसेवी
श्री वै. राममूर्तिश्रौती शृङ्गगिरिः

MADHUKAR PADUBELE
1/01/96

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१	१	आमहीयवम्	उच्चातेजातमन्धसः	स्वयोनिः	१	दशरात्रं	४
२	२	रौरवम्	पुनानःसोमधारया	,	,	,	५
३	३	यौधाजयम्	,,	,	,	,	६
४	४	औशनम्	प्रतुद्रवपरिकोशम्	,	,	,	७
५	५	वामदेव्यम्	कयानश्चित्रआभुवत्	,	,	,	८
६	६	नौधसम्	तंवोदस्ममृतीषहम्	,	,	,	९
७	७	कालेयम्	तरोभिर्वोविदद्वसुम्	,	,	,	१०
८	८	सँहितम्	स्वादिष्ठया मदिष्ठया	,	,	,	११
९	९	सफम्	पवस्वमधुमत्तमः	,	,	,	१२
१०	१०	पौष्कलम्	इन्द्रमच्छसुता इमे	,	,	,	१३
११	११	श्यावाश्वम्	पुरोजितीवो अन्धसः	,	,	,	१४
१२	१२	आन्धीगवम्	,,	,	,	,	१५
१३	१३	कावम्	अभि प्रियाणि पवते	,	,	,	.
१४	१४	यज्ञा यज्ञीयम्	यज्ञा यज्ञावो अग्नये	,	,	,	१६
१५	१५	साकमश्वम्	एह्यूषुब्रवाणि	,	,	,	१७
१६	१६	सौभरम्	वयमुत्वामपूर्व्य	तंगूर्धयास्वर्णरम्	,	,	१८
१७	१७	नार्मेधम्	अधाहीन्द्रगिर्वणः	पाहिनो अग्न एकया	,	,	१९

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१८	१८	वैतहव्यमोकोनिधनम्	पान्तमा वो अन्धसः	स्वयोनिः	,	,	२०
१९	१९	शाक्त्यम्	प्रवइन्द्रायमादनम्	,	,	,	२१
२०	२०	काण्वम्	वयमुत्वातदिदर्था	,	,	,	२२
२१	१	श्रौतकक्षम्	इन्द्रायमद्वने सुतम्	,	२	,	२३
२२	२	इहवद्दैवोदासम्	अयन्तइन्द्रसोमः	,	,	,	२४
२३	३	और्ध्वसद्मनम्	,,	पुरोजितीवो अन्धसः	,	,	,
२४	४	आकूपारम्	आतूनइन्द्रक्षुमन्तम्	स्वयोनिः	,	,	२५
२५	५	आर्षभम्	अभि त्वा वृषभा सुते	,	,	,	२६
२६	६	गारम्	इदंवसोसुतमन्धः	,	,	,	,
२७	७	घृतश्चुन्निधनम्	इदँह्यन्वोजसा	,	,	,	२७
२८	८	दैवातिथम्	आ त्वेता निषीदत	,	,	,	२८
२९	९	सौमेधम्	योगेयोगे तवस्तरम्	,	,	,	२९
३०	१०	कौत्सम्	इन्द्र सुतेषु सोमेषु	,	,	,	३०
३१	११	आश्वम्	अभि द्रोणानि बभ्रवः	यस्तेनूनं शतक्रतो	,	,	३४
३२	१२	सोमसाम	सुताइन्द्राय	यस्तेमदोवरेणियः	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३३	१३	यौधाजयम्	प्रसोमदेववीतये	पुनान:सोमधारया	,	,	३५
३४	१४	सँहितम्	प्र सोमासो मदच्युत:	स्वादिष्ठया मदिष्ठया	,	,	,
३५	१५	सफम्	अया पवस्व देवयु:	पवस्व मधुमत्तम:	,	,	३६
३६	१६	आक्षारम्	पवते हर्यतो हरि:	गृणेतदिन्द्र	,	,	,
३७	१७	गौरीवितम्	प्रसुन्वानायान्धस:	अभिप्रगोपतिम्	,	,	३७
३८	१८	गौतमम्	,	इममिन्द्रसुतम्	,	,	,
३९	१९	यौक्ताश्वाद्यम्	वृषा पवस्व धारया	स्वयोनि:	,	,	४२
४०	२०	ऐडमायास्यम्	पुनानससोमधारया	,	,	,	,
४१	१	त्रिणिधनमायास्यम्	,	,	३	,	४३
४२	२	वासिष्ठम्	वृषाशोण:	अस्यप्रेषा	,	,	४४
४३	३	श्यैतम्	अभिप्रवस्सुराधसम्	स्वयोनि:	,	,	४५
४४	४	माधुश्छन्दसम्	त्वामिदाह्य:	,	,	,	४६
४५	५	हाविष्मतम्	यस्तेमदोवरेण्य:	देवानामिदवो	,	,	४७
४६	६	शङ्कु	पवस्वमधुमत्तम:	एतमुत्यं मदच्युतम्	,	,	४८
४७	७	सुज्ञानम्	इन्द्रमच्छ सुता इमे	सोम:पुनानऊर्मिणा	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४८	८	गौरीवितम्	अयम्पूषारयिः	अभिप्रगोपतिम्	,	,	४९
४९	९	तृतीय क्रौचम्	,	स्वयोनिः	,	,	,
५०	१०	यामम्	वृषामतीनाम्	प्रोअयासीत्	,	,	५०
५१	११	उक्थ्यामहीयवम्	एवाह्यसि वीरयुः	स्वयोनिः	,	,	५१
५२	१२	आष्टादॅष्ट्रम्पूर्वम्	इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्	,	,	,	५२
५३	१३	क्षुल्लकवैष्टम्भम्	उच्चातेजा	तिस्रोवाच उदीरते	,	,	५३
५४	१४	पौरुहन्मनम्	अभिसोमास आयवः	अग्ने जरितर्विश्पतिः	,	,	५७
५५	१५	उभयतस्तोभ गौतमम्	,	त्वमित्सप्रथा असि	,	,	५८
५६	१६	आष्कारणिधनं काण्वम्	प्रहिन्वानऋतं बृहत्	वयङ्घत्वा सुतावन्तः	,	,	५९
५७	१७	अङ्गिरसा संक्रोशः	तिस्रोवाच ईरयति	स्वयोनिः	,	,	,
५८	१८	महावैष्टम्भम्	वयङ्घत्वा सुतावन्तः	,	,	,	६१
५९	१९	रौरवम्	तरणिरित्सिषासति	पुनानःसोमधारया	,	,	६२
६०	२०	पाष्ठौहम्	तिस्रोवाच उदीरते	इन्द्रोमदायवावृधे	,	,	६३
६१	१	वाचस्साम	असोतापरिषिंचता	स्वयोनिः	४	,	,
६२	२	शौक्तम्	सखाय आनिषीदत	,	,	,	६४
६३	३	गौरीवितम्	सुतासोमधुमत्तमाः	अभिप्रगोपतिम्	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६४	४	त्र्यन्त त्वाष्ट्रीसाम	,	स्वयोनि:	,	,	६५
६५	५	प्रमॅहिष्ठीयम्	प्रमॅहिष्ठाय गायत	,	,		६६
६६	६	हारिवर्णम्	तन्तेमदङ्गृणीमसि	,	,		६७
६७	७	तैरश्च्यम्	श्रुधीहवन्ति	,	,	,	६८
६८	८	निधनकामम्	पवस्व दक्षसाधन.	अहमिद्धि पितु परि	,		७४
६९	९	आष्टादॅष्ट्रोत्तरम्	तवाहॅसोम रारण	इन्द्र विश्वा अवीवृधन्	,	,	७५
७०	१०	आभीशवोत्तरम्	,	परीतोषिचतासुतम्	,	,	७६
७१	११	स्व.पृष्ठम्	तवाहॅसोमरारण	अभिसोम	,		,
७२	१२	सत्रासाहीयम्	पुनानो अक्रमीदभि	त्यमुवस्सत्रासाहम्	,	,	७७
७३	१३	त्रैशोकम्	विश्वा.पृतना	स्वयोनि	,	,	७९
७४	१४	भरद्वाजस्य पृश्नि	योराजाचर्षणीनाम्	बृहद्भिरग्ने	,	,	८०
७५	१५	और्णायवोत्तरम्	परिप्रियादिव·	स्वयोनि·	,	,	८१
७६	१६	बृहत्कम्	त्वॅह्यङ्गदैव्य	आगन्तामरिषण्यत	,		८२
७७	१७	आतीषीदीयम्	सोम·पुनान ऊर्मिणा	स्वयोनि·	,		८३
७८	१८	नानादम्	पुरोजिती वो अन्धस	प्रत्यस्मै पिपीषते	,		,
७९	१९	वात्सप्रम्	सोम.पवते जनिता मतीनाम्	स्वयोनि	,		८४
८०	२०	सैन्धुक्षितम्	अग्नि वो वृधन्तम्	,	,	,	८५

क्रमसख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८१	१	वसिष्ठप्रियम्	इममिन्द्रसुतम्	स्वयोनि·	५	,	८६
८२	२	गौरीवितम्	इन्द्र जुषस्व	अभिप्रगोपतिम्	,	,	८७
८३	३	शाकलम्	अर्षासोमद्युमत्तमः	यदकच्चवृत्रहन्	,	,	९५
८४	४	वार्शम्	,	आतेदक्ष मयोभुव.	,	,	,
८५	५	मानवोत्तरम्	सोम उ ष्वाणस्सोतृभिः	नित्वामग्ने मनु·	,	,	९६
८६	६	आनूपंवाध्यश्वम्	,	अश्वीरथी	,	,	९७
८७	७	वाम्रम्	,	नसीमदेवआपः	,	,	,
८८	८	अग्नेस्त्रिणिधनम्	,	प्रसोम देव वीतये	,	,	९८
८९	९	शैशवम्	यत्सोमचित्रम्	इन्द्र सुतेषु	,	,	,
९०	१०	सन्तनि	असाव्यॅशुः	एषस्य धारया	,	,	१००
९१	११	च्यावनम्	अभिद्युम्नम्	असाव्यॅशुः	,	,	१०१
९२	१२	क्रोशम्	प्राणाशिशुः	इन्द्र सुतेषु	,	,	१०२
९३	१३	गौरीवितम्	पवस्ववाजसातये	अभिप्रगोपतिम्	,	,	१०३
९४	१४	पार्थम्	,	सुष्वाणासः	,	,	१०४
९५	१५	दाशस्पत्यम्	इन्दुर्वाजी पवते	स्वयोनिः	,	,	१०५
९६	१६	संजयम्	आते अग्न इधीमहि	,	,	,	१०६
९७	१७	सौमित्रम्	इन्द्राय साम गायत	,	,	,	१०८

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
९८	१८	महावैश्वामित्रम्	असाविसोम इन्द्र ते	इन्द्रंविश्वा	,	,	१०६
९९	१९	इषोवृधीयम्	इन्द्रायेन्दो	स्वयोनिः	,	,	११७
१००	२०	क्रौंचम्	,	इदॅह्यन्वोजसा	,	,	,
१०१	१	वाजदावर्यः	,	रेवतीर्नः	,	,	११८
१०२	२	औक्ष्णोरध्रम्	मृज्यमानः सुहस्त्या	स्वयोनिः	६	,	,
१०३	३	ऐडमौक्ष्णोरन्ध्रम्	,	,	,	,	११९
१०४	४	वाजजित्	,	,	,	,	१२०
१०५	५	वरुणसाम	,	प्रमित्राय प्रार्यम्णोवो	,	,	,
१०६	६	अङ्गिरसां गोष्ठः	,	परीतोषिंचता सुतम्	,	,	१२१
१०७	७	इहवद्वामदेव्यम्	एतमुत्यंदश क्षिपः	अग्निस्तिग्मेन	,	,	,
१०८	८	वारवन्तीयम्	रेवतीर्नः	अश्वं नत्वा	,	,	१२२
१०९	९	तृतीयं वैदन्वतम्	परिस्वानो गिरिष्ठाः	स्व	,	,	१२४
११०	१०	आद्यं वैदन्वतम्	,	,	,	,	१२५
१११	११	चतुर्थं वैदन्वतम्	,	,	,	,	,
११२	१२	दीर्घम्	ससुन्वेयः	,	,	,	१२६
११३	१३	कार्णश्रवसम्	तंवस्सखायः	,	,	,	१२७

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
११४	१४	गौरीवितम्	सोमा:पवन्त	अभिप्रगोपतिम्	,	,	१२८
११५	१५	मधुश्चुन्निधनम्	,	सपूर्व्यामहोनाम्	,	,	१२९
११६	१६	वाङ्निधन क्रौंचम्	,	अभीनोवाजसातमम्	,	,	,
११७	१७	ऐडं क्रौचम्	,	स्व	,	,	१३०
११८	१८	श्नौष्टम्	अयापवस्व	,	,	,	१३१
११९	१९	गूर्द्दः	अग्नेत्वन्नो अन्तमः	,	,	,	१३२
१२०	२०	उद्वंशपुत्रः	प्रवोर्चोप	,	,	,	१३४
१२१	१	सन्तनि	वृषा पवस्व	एषस्य धारया	७	,	१३९
१२२	२	ऐडॅसौपर्णम्	,	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	१४०
१२३	३	रोहितकूलीयम्	,	एन्द्रसानसिंरयिम्	,	,	,
१२४	४	कण्वरथन्तरम्	पुनान:सोमधारया	स्व	,	,	,
१२५	५	गौङ्गवम्	पुनान:सोम	त्वमङ्गप्रशॅसिषः	,	,	१४१
१२६	६	साप्तमिकमायास्यम्	,	स्व	,	,	,
१२७	७	प्रवद्भार्गवम्	प्रोअयासीत्	,	,	,	१४२
१२८	८	अभिनिधन [illegible]	वयद्वत्वा सुतावन्त.	,	,	,	१४३
१२९	९	वैखानसम्	नकिष्टाकर्मणा नशत्	,	,	,	१४४

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१३०	१०	दक्षणिधनमौक्षम्	यस्तेमदोवरेणियः	अद्यनोदेवसवितः	,	,	१४५
१३१	११	शार्करम्	एषस्यधारया	योन इदमिद पुरा	,	,	,
१३२	१२	प्लवः	सखाय आनिषीदत	पुनानस्सोम धारया	.	.	१४६
१३३	१३	गौरीवितम्	पुरोजिती	अभिप्रगोपतिम्	,	,	१४७
१३४	१४	कार्तयशम्	,	स्व	,	,	,
१३५	१५	सौहविषम्	प्रवाज्यक्षाः	,	.	,	१४८
१३६	१६	जराबोधीयम्	ये सोमासः	जराबोधोवा	,	,	१४९
१३७	१७	वात्सम्	आतेवत्साः	स्व	.	.	१५०
१३८	१८	सौश्रवसम्	त्वन्नइन्द्राभर	अपादुशिप्रियन्धसः	,	,	१५१
१३९	१९	वीङ्कम्	यदिन्द्रचित्रमइ	स्व	,	,	१५२
१४०	२०	वैरूपम्	अध्वर्योअन्धसः	,	.	,	१६०
१४१	१	आशुभार्गवम्	,	वृषापवस्वधारया	८	.	१६१
१४२	२	मार्गीयवम्	,	तद्वोगाय सुते	.	.	,
१४३	३	सौमित्रम्	,	इन्द्र इषे	.	,	१६२
१४४	४	ऐटतम्	,	गावउपवदा	,		,
१४५	५	धुरासाकमश्वम्	,	त्वावत·पुरूवसो	,	,	१६३

९ अनुबन्धः

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१४६	६	विलम्बसौपर्णम्	,	उद्बेदभिश्रुतामघम्	,	,	१६३
१४७	७	द्विहिङ्कारवामदेव्यम्	अभिसोमसआयवः	प्रसोमदेववीतये	,	,	,
१४८	८	गायत्रपार्श्वम्	,	एषस्यधारया सुतः	,	.	१६४
१४९	९	पौरुहन्मनम्	,	योराजाचर्षणीनाम्	,	.	,
१५०	१०	द्वैगतम्	,	यच्छक्रासि	,	.	१६५
१५१	११	हारायणम्	,	शग्ध्यूषशचीपते	,	.	,
१५२	१२	अच्छिद्रम्	,	परीतोषिंचत	,	.	१६६
१५३	१३	बार्हदुक्थम्	प्रहिन्वानऋतम्	नत्वाबृह	,	.	,
१५४	१४	उद्वद्भार्गवम्	धर्तादिवः	अचोदसो	,	.	१६७
१५५	१५	नैपातिथम्	यदिन्द्र प्रागपाक्	स्व	,	.	१६८
१५६	१६	वैयश्वम्	उभयँशृणवच्च नः	,	,	,	१६९
१५७	१७	सुरूपाद्यम्	पवस्व देव आयुषक्	स्वादिष्टया	,	.	१७०
१५८	१८	भासम्	,	यस्ते मदो	,	.	१७१
१५९	१९	काक्षीवतम्	,	सोमानाँस्वरणम्	,	.	,
१६०	२०	वासिष्ठमासितम्	.	प्रमँहिष्ठाय गायत	,	.	,
१६१	१	ऐषिरम्	अभिद्युम्नं बृहद्यशः	अधाहिन्द्रगिर्वणः	९	.	१७२

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसख्या
१६२	२	त्रैतम्	प्राणाशिशुर्महीनाम्	यत्सोममिन्द्रविष्णवि	,	,	१७३
१६३	३	गौरीवितम्	अभीनोवाजसातमम्	अभिप्रगोपतिम्	,	,	,
१६४	४	ऐड कौत्सम्	,	यइन्द्रचमसेष्वा	.	,	१७४
१६५	५	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	,	एतोन्विन्द्रँ स्तवाम	,	,	,
१६६	६	क्रौंचाद्यम्	,	अयपूषा	,	,	,
१६७	७	रयिष्ठम्	,	परीतोषिंचत	,	,	१७५
१६८	८	औदलम्	,	सुरूपकृत्नुं	.	,	,
१६९	९	धर्म	पवस्व सोम महान्	स्व	,	,	१७६
१७०	१०	विशोविशीयम्	हिन्वन्ति सूर	विशो विशो	,	,	१७७
१७१	११	औशनम्	प्रेष्ठव:	स्व	,	,	१७८
१७२	१२	सांवर्तम्	एन्द्रनो गधि प्रिय	,	,	,	,
१७३	१३	मारुतम्	पुरा भिन्दुर्युवा कवि:	,	,	,	१७९
१७४	१४	अदारसृक्	पवमानस्य	हाउवयमिन्द्रा	,	,	१८९
१७५	१५	सुरूपोत्तरम्	,	स्वादिष्टया	,	,	,
१७६	१६	हरिश्रीनिधनम्	,	गिर्वण·पाहि	,	,	,
१७७	१७	सैन्धुक्षितम्	,	अग्नि वो वृधन्तम्	,	,	१९०
१७८	१८	गतनिधनबाभ्रवम्	,	उच्चातेजा	,	,	.

।। अनुबन्धं:

क्रमसख्या	विशगानसख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१७९	१९	इडाना सक्षार:	,	तमिन्द्र वाजयामसि	.	,	,
१८०	२०	ऋषभ.पवमान.	,	उच्चातेजा	,	,	१९१
१८१	१	पृष्ठम्	परीतोषिंचता सुतम्	पिबासुतस्यरसिन:	१०	,	,
१८२	२	कौल्मलबर्हिषम्	,	त्वॅह्येहिचेरवे	.	,	१९२
१८३	३	अर्कपुष्पम्	,	पवित्र ते	.	,	१९३
१८४	४	दैर्घश्रवसम्	,	योविश्वादयते	.	,	,
१८५	५	वैयश्वम्	.		.	,	,
१८६	६	आभीशवाद्यम्	परीतोषिंचता	स्व	.	,	१९४
१८७	७	क्रतुवासिष्ठम्	श्रीणन्तोगोभिरुत्तरम्	इन्द्रक्रतुन्न आभर	.	,	,
१८८	८	महासमराजम्	असाविसामो अरुष:	अचोदसोनो	.	,	१९५
१८९	९	श्रायन्तीयम्	श्रायन्त इव सूर्य	स्व	.	,	१९६
१९०	१०	समन्तम्	यत इन्द्र भयामहे	त्वमग्ने गृहपति:	.	.	१९७
१९१	११	आश्वसूक्तम्	त्वॅसोमासिधारयु:	यदिन्द्रहयथा	.	.	१९८
१९२	१२	शाम्मदम्	,	पवस्व देव	.	,	,
१९३	१३	दावसुनिधनम्	.	तमिन्द्र वाजयामसि	.	,	१९९
१९४	१४	प्रतीचीनेड काशीतम्	.	वात आवातु भेषजम्	.	.	,

क्रमसख्या	विशगानसख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसख्या	पर्वाणि	पृष्ठसख्या
१९५	१५	हाविष्कृतम्	,	देवानामिद वो	,	,	२००
१९६	१६	स्वारॅसौपर्णम्	त्वॅह्यङ्गदैव्यपवमान	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	,
१९७	१७	वैय्यश्वम् (वैश्वमनसम्)	पवस्वदेववीतये	एतोन्विन्द्रॅस्तवामसखा	,	,	२०१
१९८	१८	गौरीवितम्	परित्यँहरिम्	अभिप्रगोपतिम्	,	,	२०२
१९९	१९	विहवम्	,	असावि देवम्	,	,	,
२००	२०	यद्वाहिष्ठीयोत्तरम्	,	यद्वाहिष्ठम् २	,	,	२०३
२०१	१	आसिताद्यम्	,	राये अग्ने	११	,	,
२०२	२	साध्रम्	,	त्वमिन्द्र यशाअसि	,	,	२०४
२०३	३	आकूपारम्	,	यदिन्द्रचित्र	,	,	२०५
२०४	४	विधर्म	पवस्वसोम महेदक्षाय	स्व	,	,	,
२०५	५	श्रुध्यम्	उपोषुजातम्	अग्नेवाजस्य	,	,	,
२०६	६	ऐध्मवाहम्	आघाये अग्निमिन्धते	स्व	,	,	२०६
२०७	७	त्रैककुभम्	य एक इद्विदयते	,	,	,	२०७
२०८	८	उद्वॅशीयम्	गायन्तित्वा	,	,	,	२०८
२०९	९	आजिगम्	उच्चातेजा	स्वादिष्टया	,	,	२०९
२१०	१०	आभीकम्	,	स्व	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२११	११	उत्सेधः	पुनानःसोम	प्रसोमदे	,	,	२१०
२१२	१२	यज्ञायज्ञीयम्	,	यज्ञा यज्ञा वो	,	,	,
२१३	१३	निषेधः	,	प्रसोमदे	,	,	२११
२१४	१४	गौरीवितम्	आ जागृविः	अभिप्रगोपतिम्	,	,	२१३
२१५	१५	मैधातिथम्	मा चिदन्यद्वि	स्व	,	,	२१४
२१६	१६	अभीवर्तः	उदु त्ये मधुमत्तमाः	तंवोदस्ममृतीषहम्	,	,	२१५
२१७	१७	रोहितकूलीयम्	इन्द्रमच्छा	एन्द्रसानसिम्	,	,	२१६
२१८	१८	श्यावाश्वम्	पर्यूषुप्रधन्वा	पुरोजिती वः	,	,	,
२१९	१९	आन्धीगवम्	,	,	,	,	२१७
२२०	२०	वाङ्निधनसौहविषम्	परिप्रधन्वा	स्व	,	,	२१८
२२१	२१	वाजजित्	सूर्यस्येव	अभिप्रियाणि	,	,	२२०
२२२	२२	महावामदेव्यम्	अग्निन्नरो दीधितिभिः	कयानश्चित्रः	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२२३	१	आमहीयवम्	वृषापवस्व धारया	उच्चातेजा	१	सवत्सर	२२५
२२४	२	समन्तम्	पुनान:सोम	त्वमग्नेगृहपति:	,	,	,
२२५	३	प्लव:	उत्सोदेवो हिरण्यय:	पुनान:सोम	,	,	,
२२६	४	दैर्घश्रवसम्	प्रत्नॅसधस्थमासदत्	योविश्वादयते	,	,	२२६
२२७	५	पार्थम्	प्रकाव्यमुशने	सुष्वाणास इन्द्र	,	,	,
२२८	६	अभीवर्त:	माचिदन्यद्विशॅसत	तंवोदस्मम्	,	,	,
२२९	७	जराबोधीयम्	यस्तेमदो वरेण्य:	जराबोध	,	,	२२७
२३०	८	सुज्ञानम्	इन्द्रमच्छ	स्व	,	,	,
२३१	९	तृतीयं क्रौंचम्	पुरोजिती	अयपूषा	,	,	२२८
२३२	१०	कावम्	प्रो अयासीत्	अभिप्रियाणि	,	,	,
२३३	११	सत्रासाहीयम्	अग्निं वो वृधन्तम्	त्यमुव:सत्रा सहम्	,	,	२२९
२३४	१२	आश्वम्	प्रसोमासो विपश्चित.	यस्ते नूनम्	,	,	,
२३५	१३	पज्रम्	प्रसोम देव वीतये	यदाकदा	,	,	,
२३६	१४	अभीवर्त:	तंवोदस्ममृतीषहम्	स्व	,	,	२३०
२३७	१५	सुज्ञानम्	पवतेहर्यत.	इन्द्रमच्छा	,	,	,
२३८	१६	काशीतम्	,	शन्नोदेवी:	,	,	२३१
२३९	१७	गौरीवितम्	प्रसुन्वाना	अभिप्रगोपतिम्	,	,	२३२

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२४०	१८	ओकोनिधनम्	आजामिरत्के अव्यत	तमुअभिप्रगायत	,	,	२३३
२४१	१९	औदलम्	सवीरोदक्षसाधनः	सुरूपकृत्नु	,	,	,
२४२	२०	साध्रम्	प्रसुन्वानाय	त्वमिन्द्र यशा असि	,	,	,
२४३	१	हाविष्मतम्	वृषा पवस्व धारया	देवानामिदवो	२	,	२३४
२४४	२	यौक्ताश्वोत्तरम्	,	स्व	,	,	,
२४५	३	माधुश्छन्दसम्	परीतोषि	त्वमिदाह्यः	,	,	,
२४६	४	ऐडमायास्म्	,	पुनानस्सोम	,	,	२३५
२४७	५	त्रिणिधनमायास्यम्	श्रीणन्तोगोभिरुत्तरम्	पुनानस्सोमधारया	,	,	,
२४८	६	पार्थम्	वृषाशोणो अभि	सुष्वाणासः	,	,	,
२४९	७	अभीवर्तः	अभिप्रवस्सुराणसम्	तंवोदस्मम्	,	,	२३६
२५०	८	शङ्कु	पवस्व मधुमत्तमाः	एषस्य धारया	,	,	,
२५१	९	गौरीवितम्	अयम्पूषा रयिः	अभिप्रगोपतिम्	,	,	२३७
२५२	१०	उक्त्यामहीयवम्	अभ्रातृव्यो	एवाह्यासिवीरयुः	,	,	,
२५३	११	आष्टादँष्ट्रोत्तरर्म	इन्द्रं विश्वाअवीवृधन्	स्व	,	,	२३८
२५४	१२	वैरूपम्	उच्चातेजा	अध्वर्यो अद्रिभिः	,	,	२३९
२५५	१३	रौरवम्	अभिसोमासः	पुनानस्सोम	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२५६	१४	त्रिणिधनमाग्नेयम्	प्रहिन्वान:		,	,	२४०
२५७	१५	अभीवर्त:	आ त्वा सहस्रमा शतम्	तंवोदस्मम्	,	,	,
२५८	१६	क्षुल्लकवैष्टम्भम्	तिस्रोवाच उदीरते	स्व	,	,	२४१
२५९	१७	वाचस्साम	आसोता परिषिंचता	,	,	,	,
२६०	१८	सुज्ञानम्	सखाय आनिषीदत	इन्द्रमच्छा	,	,	२४२
२६१	१९	दैवोदासम्	,	यस्यत्यच्छम्	,	,	,
२६२	२०	आन्धीगवम्	सुतासो मधुमत्तम:	पुरोजिती	,	,	२४३
२६३	१	सामराजम्	पवित्रं ते	अचोदसो नो	३	,	२४४
२६४	२	अदारसृक्	पवस्व दक्षसाधन:	हाउवयमिन्द्रा	,	,	,
२६५	३	भरद्वाजस्य पृश्नि	परीतोषि	बृहद्भिरग्ने	,	,	२५५
२६६	४	आभीशवोत्तरम्	,	स्व	,	,	,
२६७	५	यौधाजयम्	श्रीणन्तोगोभि.	पुनानस्सोम	,	,	,
२६८	६	पूर्ववासिष्ठम्	अस्यप्रेषा	स्व	,	,	२४६
२६९	७	अभीवर्त:	योराजाचर्षणीनाम्	तंवोदस्मम्	,	,	२४७
२७०	८	और्णायवोत्तरम्	परिप्रियादिव:	स्व	,	,	२४८
२७१	९	सुज्ञानम्	सोम:पुना	इन्द्रमच्छा	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२८८	५	समन्तम्	मृज्यमानस्सुहस्त्या	त्वमग्ने गृहपतिः	,	,	२५९
२८९	६	त्रिणिधनमायास्यम्	,	पुनास्सोम	,	,	,
२९०	७	वासिष्ठम्	साकमुक्षो मर्जयन्तः	अस्यप्रेषा	,	,	२६०
२९१	८	अभीवर्तः	पिबासुतस्य	तंवोदस्मम्	,	,	२६२
२९२	९	ऐध्मवाहम्	परिसुवानो गिरिष्ठा	आघाये अग्निं	,	,	,
२९३	१०	सुज्ञानम्	तंवास्सखा	इन्द्रमच्छा	,	,	२६३
२९४	११	काशीतम्	,	शन्नोदेवीः	,	,	,
२९५	१२	मरुतांधेनु	त्रिरस्मै सप्त	स्व	,	,	,
२९६	१३	अभीवर्तौ	प्रसोम देव वीतये	तंवो	,	,	२६४
२९७	१४	,	उत्सोदेवः	,	,	,	,
२९८	१५	कालेयम्	प्रत्नँसधस्थं	तरोभिः	,	,	२६५
२९९	१६	अभीवर्तः	अभिसोमासः	तंवो	,	,	,
३००	१७	कालेयम्	मत्सरासः	तरोभिः	,	,	,
३०१	१८	अभीवर्तः	परिधीँरति	तंवो	,	,	,
३०२	१९	कालेयम्	दुहानोबभ्र	तरोभिः	,	,	२६६
३०३	१	जनित्रम्	सोमःपवते	स्व	५	,	,

क्रमसंख्या	विशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३०४	२	लौशाद्यम्	प्रतआश्विनी.	प्रो अयासीत्	,	,	,
३०५	३	अभीवर्त:	मन्द्रयायाति धारया	तंव:	,	,	२६७
३०६	४	कालेयम्	सोमो दुग्धाभि:	तरोभि:	,	,	,
३०७	५	सम्पा	इन्दुर्वाजी	अभित्रिपो	,	,	,
३०८	६	द्विरभ्यासं त्वाष्टीसाम	पवस्व वाजसातये	सुतास:	,	,	२६८
३०९	७	द्विरभ्यास लौशम्	गोवित्पवस्व	प्रो अयासीत्	,	,	,
३१०	८	अभीवर्त·	पवमानाभियर्षसि	तंव:	,	,	२६९
३११	९	कालेयम्	वृषो अचिक्रत्	तरोभि:	,	,	,
३१२	१०	वासिष्ठम्	अयापवस्व	अस्यप्रेषा	,	,	,
३१३	११	मरुतां धेनु	ज्योतिर्यज्ञस्य	त्रिरस्मै	,	,	२७०
३१४	१२	सत्रासाहीयम्	उच्चातेजा	अभीवर्त:	,	,	,
३१५	१३	अभीवर्त:	पुनानस्सोम	तव:	,	,	२७१
३१६	१४	पार्थम्	अभिवायुम्	सुष्वाणास:	,	,	२७२
३१७	१५	मधुश्चुन्निधनम्	पुरोजितीव:	सपूर्व्योमहोनाम्	,	,	२७३
३१८	१६	यज्ञायज्ञीयम्	,	यज्ञायज्ञा	,	,	,
३१९	१७	बृहदाग्नेयम्	,	त्वॅहिक्षैत	,	,	२७४
३२०	१८	गौङ्गवम्	अभिसोमास:	त्वमङ्गप्रशँसिष:	,	,	,

क्रमसख्या	विशगानसख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसख्या	पर्वाणि	पृष्ठसख्या
३२१	१९	यौधाजयम्	प्रहिन्वान·	पुनान सोम	,	,	२७५
३२२	२०	क्षुल्लकवैष्टम्भम्	स्वादिष्टया	तिस्रोवाच.	,	,	,
३२३	१	गौतमम्	आजामिरत्के अव्यत	इममिन्द्रसुतम्	६	,	,
३२४	२	ऐड कावम्	अभिप्रिया	स्व	,	,	२७६
३२५	३	समन्तम्	परीतोषि	त्वमग्ने गृहपति·	,	,	,
३२६	४	आसिताद्यम्	यओजिष्टस्तमाभर	राये अग्ने	,	,	२७७
३२७	५	ऐड यामम्	वृषामतीनाम्	स्व	,	,	,
३२८	६	अभीवर्त:	वयद्घत्वा सुतावन्त:	तव:	,	,	,
३२९	७	सँहितम्	तिस्रोवच	स्वादिष्टया	,	,	२७८
३३०	८	स्वार त्वाष्ट्रीसाम	सहस्रधार.	सुनास.	,	,	,
३३१	९	सत्रासाहीयम्	अस्यप्रत्नामनुद्युतम्	त्यमुव·	,	,	,
३३२	१०	उत्सेध.	तवाहँसोम	प्रसोम देव	,	,	२७९
३३३	११	भरद्वाजस्य पृश्नि	दुहानोबभ्रऊधनि	बृहद्भिरग्ने	,	,	
३३४	१२	पार्थम्	शिशुंजज्ञानम्	सुष्वाणास	,	,	२८०
३३५	१३	सफम्	अभिद्युम्नम्	पवस्वधुमत्तम.	,	,	,
३३६	१४	श्रुध्यम्	प्राणाशिशु·	अग्ने वाजस्य	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३३७	१५	निषेधः	इन्दुरश्वोनकृत्व्यः	प्रसोम देव	,	,	२८१
३३८	१६	कावम्	धर्तादिवः	अभि प्रियाणि	,	,	,
३३९	१७	महावैष्टम्भम्	इन्द्रक्रतुन्नः	वयद्घत्वा	,	,	२८६
३४०	१८	पौष्कलम्	सखाय आनिषीदत	इन्द्रमच्छ	,	,	२८७
३४१	१९	श्यैतम्	इन्द्रक्रतुन्नः	अभिप्रवस्सुराधसम्	,	,	,
३४२	२०	श्रुध्यम्	इन्द्रमच्छ	अग्ने वाजस्य	,	,	२८८
३४३	१	नौधसम्	इन्द्रक्रतुन्नः	तव.	७	,	,
३४४	२	पौष्कलम्	पवतेहर्यतः	इन्द्रमच्छ	,	,	२८९
३४५	३	आमहीयवम्	अस्य प्रत्नामनुद्युतम्	उच्चातेजा	,	,	,
३४६	४	कालेयम्	परीतोषि	तरोभिः	,	,	,
३४७	५	पार्थम्	अयँसोमाः	सुष्वाणासः	,	,	२९२
३४८	६	सँहितम्	परिसुवानः	स्वादिष्टया	,	,	२९३
३४९	७	सत्रासाहीयम्	पवस्व मधुमत्तमः	त्यमुवः	,	,	,
३५०	८	महावामदेव्यम्	पर्यूषु प्रधन्वा	कयानश्चित्रः	,	,	२९४
३५१	९	यद्वाहिष्ठीयोत्तरम्	इन्दुरश्वो न कृत्व्यः	यद्वाहिष्टम्	,	,	,
३५२	१०	वारवन्तीयम्	परिप्रधन्वा	रेवतीर्नः	,	,	२९५

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३५३	११	कावम्	सूर्यस्येव	अभिप्रियाणि	,	,	२९५
३५४	१२	पौरुमीढम्	पवमानाभियर्षसि	अग्निमीडिष्व	,	,	२९६
३५५	१३	मानवाद्यम्	मन्द्रयायातिधारया	नित्वामग्ने	,	,	,
३५६	१४	जनित्राद्यम्	परिधीँरतिताँ इहि	नहिवश्चरमम्	,	,	,
३५७	१५	भारद्वाजम्	अभिसोमासः	आत्वासहा	,	,	,
३५८	१६	इदावासिष्ठम्	उत्सोदेवः	वयमेनामिदाह्यः	,	,	२९७
३५९	१७	गौङ्गवम्	प्रसोमदे	त्वमङ्गप्रशँसिषः	,	,	,
३६०	१८	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	,	एतोन्विन्द्रँ	,	,	,
३६१	१९	पौरुमीढम्	इन्द्रक्रतुन्नः	अग्निमी	,	,	,
३६२	२०	श्रुध्यम्	तंवस्सखायः	अग्नेवाजस्य	,	,	२९८
३६३	१	मानवाद्यम्	इन्द्रक्रतुन्नः	नित्वामग्ने	८	,	,
३६४	२	पौष्कलम्	प्राणाशिशुः	इन्द्रमच्छा	,	,	२९९
३६५	३	जनित्राद्यम्	इन्द्रक्रतुन्नः	नहिवश्चरमम्	,	,	,
३६६	४	श्रुध्यम्	सोमःपुनानः	अग्ने वाजस्य	,	,	,
३६७	५	भारद्वाजम्	इन्द्रक्रतुन्नः	आत्वासहा	,	,	३००
३६८	६	मैधातिथम्	अभिसोमासः	मचिदन्यत्	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३६९	७	बार्हदुक्थम्	परीतोषि	नत्वाबृह	,	,	३०१
३७०	८	अध्यर्द्धेडॅसोमसाम	यस्तेमद·	स्व	,	,	,
३७१	९	ऐड माण्डवम्	अदब्धस्सुरभिन्तर.	परीतोषि	,	,	,
३७२	१०	जराबोधीयम्	अस्यप्रत्नामनुद्युतम्	जराबोध	,	,	३०२
३७३	११	रौरवम्	परीतोषि	पुनान.सोम	,	,	,
३७४	१२	निहव.	विश्वेदेवा	असाविदेवम्	,	,	,
३७५	१	नानदम्	प्रत्यस्मै	स्व	१	एकाहम्	३०७
३७६	२	श्यैतम्	आनोविश्वा	अभिप्रव:	,	,	३११
३७७	३	औदलम्	पुरोजितीव·	सुरूपकृत्नुम्	,	,	३१२
३७८	४	श्यैतम्	स्वादोरित्था	अभिप्रव.	,	,	,
३७९	५	इडानासक्षार:	पवस्व मधुमत्तम:	तमिन्द्र	,	,	,
३८०	६	यौधाजयम्	प्रत्नं पीयूषम्	पुनानस्सोम	,	,	३१३
३८१	७	महावामदेव्यम्	शिशुजज्ञानम्	कयानश्चित्र.	,	,	३१४
३८२	८	स्वारसौपर्णम्	कयानश्चित्र.	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	,
३८३	९	सफम्	परिप्रधन्व	पवस्वमधुमत्तम·	,	,	३१५
३८४	१०	स्वारसौपर्णम्	उच्चातेजा	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
३८५	११	शाक्वरवर्णम्	उच्चातेजा	सुरूपकृत्नुमूतये	,	,	,
३८६	१२	महावैष्टम्भम्	पुनानस्सोम	वयङ्कत्वा	,	,	,
३८७	१३	कालेयम्	,	तरोभिः	,	,	३१६
३८८	१४	सौभरम्	श्रायन्त इव सूर्यम्	तङ्गूर्धयास्वर्णरम्	,	,	,
३८९	१५	वारवन्तीयम्	तरोभिः	अश्वन त्वा वारवन्त	.	,	३१७
३९०	१६	ऐडमायास्ये	इन्द्रमच्छा	पुनान·सोम	.	,	.
३९१	१७	,	पुरोजितीव.	,	.	,	३१८
३९२	१८	जराबोधीयम्	परिसुवानः	जराबोध	,	,	,
३९३	१९	शाक्वरवर्णम्	इषन्तोकाय	सुरूपकृत्नुम्	,	,	,
३९४	२०	वषट्कारणिधनम्	पुनानस्सोम	अभित्वापूर्वपीतये	,	,	,
३९५	१	औपगवम्	इन्द्रमच्छा	अपादुशी	२	,	३१९
३९६	२	निषेध.	श्रायन्तइव	प्रसोमदेव	,	,	,
३९७	३	गायत्रपार्श्वम्	अयारुचा	एषस्य धारया	.	,	,
३९८	४	आमहीयवम्	इन्द्रायेन्दोपव	उच्चातेजा	,	,	३२०
३९९	५	कालेयम्	पवस्वमधुमत्तम.	तरोभि.	,	,	,
४००	६	यौधाजयम्	त्वेसोमप्रथमा	पुनानस्सोम	,	,	३२२

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४०१	७	दैर्घश्रवसम्	,	योविश्वादयते	,	,	३२३
४०२	८	द्यौतानम्	अधाहीन्द्रगिर्वण:	वृत्रस्यत्वा	,	,	,
४०३	९	मारुतम्	एन्दुमिन्द्राय	स्व	,	,	३२४
४०४	१०	जराबोधीयम्	स्वादिष्टया	जराबोध	,	,	३२५
४०५	११	श्रुध्यम्	नदं व ओदतीनाम्	अग्ने वाजस्य	,	,	,
४०६	१२	यज्ञायज्ञीये	देवो व:	यज्ञा	,	,	३२६
४०७	१३	,	अदर्शिगातुवित्तम:	,	,	,	,
४०८	१४	आमहीयवम्	उत्तेबृहन्तो अर्चय.	उच्चातेजा	,	,	३३१
४०९	१५	जराबोधीयम्	मन्द्रँहोतारम्	जराबोध	,	,	,
४१०	१६	रौरवम्	पाहिनो अग्न	पुनान:सोम	,	,	,
४११	१७	दैर्घश्रवसम्	,	योविश्वा	,	,	३३२
४१२	१८	समन्तम्	,	त्वमग्ने गृहपति:	,	,	,
४१३	१९	यौधाजयम्	,	पुनान:सोम	,	,	,
४१४	२०	औशनम्	इनो राजन्न.	प्रतुद्रव	,	,	३३३
४१५	१	वामदेव्यम्	कया ते अग्ने अङ्गिर:	कायनश्चित्र:	३	,	३३४
४१६	२	नौधसम्	अग्न आ याह्यग्निभि:	तंव:	,	,	३३५

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४१७	३	कालेयम्	अच्छा नश्शीरशोचिषम्	तरोभि:	,	,	३३६
४१८	४	सँहितम्	अदाभ्य:पुरएता	स्वादिष्टया	,	,	३३७
४१९	५	सफम्	भद्रो नो अग्नि:	पवस्व	,	,	३३८
४२०	६	पौष्कलम्	अग्ने वाजस्य	इन्द्रमच्छा	,	,	,
४२१	७	श्रुध्यम्	अग्ने वाजस्य	स्व	,	,	३३९
४२२	८	श्यावाश्वम्	विशोविशो व:	पुरोजिती	,	,	३४०
४२३	९	आन्धीगवम्	,	,	,	,	,
४२४	१०	यज्ञायज्ञीये	,	यज्ञायज्ञा व:	,	,	३४१
४२५	११	,	समिद्धामग्निम्	,	,	,	,
४२६	१२	कावम्	,	अभिप्रियाणि	,	,	३४२
४२७	१३	वारवन्तीयम्	उपत्वाजामय:	अश्वन्नत्वा	,	,	३४३
४२८	१४	जराबोधीये	उच्चातेजा	जराबोध	,	,	३४४
४२९	१५	,	इषन्तोकाय	,	,	,	,
४३०	१६	वषट्कारणिधनम्	अभित्वापूर्वपीतये	स्व	,	,	,
४३१	१७	गौङ्गवम्	प्रसोमदे	त्वमङ्गप्रशँसिष:	,	,	३४५
४३२	१८	हारायणम्	शग्ध्यूषु	एषस्य धारया	,	,	३४७
४३३	१९	कौल्मलबर्हिषम्	त्वँह्येहिचेरवे	स्व	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४३४	२०	आशुभार्गवम्	प्रसोमसोमदच्युत:	वृषापवस्व	,	,	३४८
४३५	१	सत्रासहीयम्	प्रधन्वासोम	त्यमुव:	४	,	,
४३६	२	श्यावाश्वम्	प्रसुन्वान:	पुरोजिती	,	,	३४९
४३७	३	औदलम्	,	सुरूपकृत्नुम्	,	,	,
४३८	४	यज्ञायज्ञीयम्	प्रदैवोदास:	यज्ञायज्ञा	,	,	,
४३९	५	दैर्घश्रवसम्	योविश्वादयते	स्व	,	,	३५०
४४०	६	अभीवर्त:	शग्ध्यूषु	तव:	,	,	३५१
४४१	७	हाविष्मतम्	स्वादिष्ठया	देवानामिदव:	,	,	,
४४२	८	हाविष्कृतम्	अस्यप्रत्ना	,	,	,	३५२
४४३	९	सँहितम्	यस्तेमदोव:	स्वादिष्टया	,	,	,
४४४	१०	श्यावाश्वम्	अयम्पूषा	पुरोजिती	,	,	,
४४५	११	आशुभार्गवम्	प्रसोमसोविपश्चित:	वृषपवस्व	,	,	३५३
४४६	१२	यौक्तास्रुचम्	इन्द्रमिद्देवता	,	,	,	३५४
४४७	१३	गौतमम्	प्रसुन्वाना	इममिन्द्र	,	,	,
४४८	१४	आजिगम्	वृषापवस्व	आजिगम्	,	,	३५५
४४९	१५	स्वारसौपर्णम्		उद्धेदभि	,	,	,

क्रमसख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसख्या
४५०	१६	दैर्घश्रवसम्	पुनानस्सोम	योविश्वादयते	,	,	,
४५१	१७	सुरूपोत्तरम्	यस्तेमदो	स्वादिष्टया	,	,	३५६
४५२	१८	शङ्कु	त्वॅह्यगदा	एतमुत्य	,	,	,
४५३	१९	सुज्ञानम्	पवस्वदा	इन्द्रमच्छा	,	,	३५७
४५४	२०	आसिताद्यम्	अयम्पूषा	रायेअग्रे	,	,	,
४५५	१	ऋषभ.पवमान.	उच्चातेजा	स्व	५	,	३५८
४५६	२	गौषूक्तम्	उच्चातेजा	यदिन्द्रहं	,	,	,
४५७	३	उत्सेध·	अभिसोमास.	प्रसोमदे	,	,	३५९
४५८	४	वारवन्तीयम्	परिसुवान·	अश्वं	,	,	,
४५९	५	श्रुध्यम्	प्राणाशिशु.	अग्नेवाजस्य	,	,	३६०
४६०	६	निषेध:	पुरोजिती	प्रसोमदे	,	,	,
४६१	७	वाजदावर्य·	परिप्रधन्वा	रेवतीर्न.	,	,	,
४६२	८	आमहीयवम्	पवमानस्य जिघ्नत.	उच्चातेजा	,	,	३६१
४६३	९	पार्थम्	साकमुक्षो	सुष्वाणास·	,	,	,
४६४	१०	श्यैतम्	इमाउत्वा पुरूवसो	अभिप्रव	,	,	३६६
४६५	११	कालेयम्	यस्याय	तरोभि.	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४८२	८	वरुणसाम	परीतोषि	मृज्यमान:	,	,	३७८
४८३	९	काक्षीवतम्	यस्तेमदो वरेण्य:	सोमानाँस्वरणम्	,	,	,
४८४	१०	दैवोदासम्	इन्द्रमच्छ	यस्यत्यच्छम्	,	,	,
४८५	११	आनूपंवाध्र्यश्वम्	पुरोजिती	अश्वीरथी	,	,	३७९
४८६	१२	वैतहव्यमोकोनिधनम्	,	पान्तमाव:	,	,	,
४८७	१३	सोमसाम (सत्यन्दस्यम्)	,	पुनानस्सोम	,	,	३८०
४८८	१४	त्रासदस्यवम्	,	अच्छावइन्द्रम्	,	,	,
४८९	१५	सत्रासहीयम्	अग्ने त्वन्न:	त्यमुव:	,	,	३८१
४९०	१६	सदोविशीयम्	अभिसोमास:	पुनानस्सोम	,	,	,
४९१	१७	वारवन्तीयम्	अश्वं नत्वा	स्व	,	,	३८४
४९२	१८	अभीवर्त:	त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु	तंव:	,	,	३८५
४९३	१९	ऋषभ:पवमान:	अस्यप्रत्नामनुद्युतम्	उच्चातेजा	,	,	,
४९४	२०	उत्सेध:	परीतोषि	प्रसोमदे	,	,	३८६
४९५	२१	उत्सेध:	श्रीणन्तोगोभि:	,	,	,	,
४९६	१	विशोविशीयम्	इन्द्रमच्छा	विशो विश:	७	,	३८७
४९७	२	निषेध:	अयम्पूषा	प्रसामदे	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४९८	३	अर्कपुष्पम्	इन्दुरश्वो न	पवित्रम्	,	,	३८८
४९९	४	च्यावनम्	पवस्व मधुमत्तमः	असाव्यँशुः	,	,	,
५००	५	जनित्राद्यम्	तंवोदस्ममृतीषहम्	नहिवश्चरमम्	,	,	,
५०१	६	जनित्रोत्तरम्	पुरोजिती	,	,	,	३८९
५०२	७	मैधातिथम्	पुनानस्सोमधारया	माचिदन्यत्	,	,	,
५०३	८	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	तंवोदस्ममृतीषहम्	एतोन्विन्द्रँस्तवाम	,	,	३९०
५०४	९	गौषूक्तम्	स्वादिष्टया	यदिन्द्रहम्	,	,	,
५०५	१०	आश्वसूक्तम्	इन्द्रमच्छा	,	,	,	,
५०६	११	वारवन्तीयम्	यज्ञा यज्ञा वः	अश्वं न त्वा	,	,	३९१
५०७	१२	,	एह्यूषुब्रवाणि	,	,	,	,
५०८	१३	,	तन्तेमदंगृणीमसि	,	,	,	३९२
५०९	१४	,	श्रुधीहवन्तिरश्च्याः	,	,	,	,
५१०	१५	उत्सेधः	पिबासुतस्य रसिनः	प्रसोमदे	,	,	३९३
५११	१६	निषेधः	,	,	,	,	,
५१२	१७	ऐडं सौपर्णम्	उच्चातेजा	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	३९४
५१३	१८	समन्तम्	दुहानऊधर्दिव्यम्	त्वमग्ने गृहपतिः	,	,	,
५१४	१९	वरुणसाम	पुनानस्सोमधारया	मृज्यमानस्सुहस्त्या	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५१५	१	समन्तम्	तवाहँसोमरारण	त्वमग्ने गृहपति:	८	,	३९५
५१६	२	यौधाजयम्	,	पुनानस्सोम	,	,	३९६
५१७	३	वामदेव्यम	रेवतीर्न:	कयानश्चि:	,	,	,
५१८	४	सत्रासहीयम्	त्यमुव:	स्व	,	,	,
५१९	५	सौभरम्	तवत्यदिन्द्रियम्	तन्नूर्धयास्वर्णरम्	,	,	३९८
५२०	६	वैखनॅसोमसाम	पुरोजिती	अभित्यंमेषम्पुरु	,	,	३९९
५२१	७	आमहीयवम्	प्रत्नम्पीयूषम्	उच्चातेजा	,	,	,
५२२	८	ऐडँसौपर्णम्	इन्द्रमभोवो	उद्धेदभ्योवा	,	,	,
५२३	९	सत्रासाहीयम्	वसुरुचो	त्यमुव:	,	,	४००
५२४	१०	सदोविशीयम्	अधयदिमेपवमान	पुनानस्सोम	,	,	,
५२५	११	उत्सेध:	प्रत्नंपीयूषम्	प्रसोमदे	,	,	,
५२६	१२	श्यैतम्	तदिदास	अभिप्रव:	,	,	४०१
५२७	१३	सुरूपोत्तरम्	रक्षोहाविश्वाचर्षणि:	स्व	,	,	,
५२८	१४	वारवन्तीयम्	सुमन्मावस्वी	अश्वन्नत्वा	,	,	४०२
५२९	१५	वैयश्वम्	पुनानस्सोम	उभयँशृणवच्चन	,	,	४०३
५३०	१६	वषट्कारणिधनम्	उत्सोदेवो हिरण्यय:	अभित्वापूर्वपीतये	,	,	,
५३१	१७	सत्रासाहीयम्	यस्तेमद:	त्यमुव:	,	,	४०४

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५३२	१८	प्रतीचीनेडं काशीतम्	पवस्व मधुमत्तमः	वात आवातु	,	,	,
५३३	१	श्रौतकक्षम्	पन्यंपन्यमित्सोतारः	इन्द्राय मद्वने	१	अहीनम्	४०७
५३४	२	अष्टादँष्ट्रंपूर्वम्	आत्वाविशन्तु	इन्द्रायमद्वने	,	,	४०८
५३५	३	सुरूपोत्तरम्	परिसुवानः	स्वादिष्टया	,	,	४०९
५३६	४	स्वर्निधनसौहविषम्	परिप्रधन्व	स्व	,	,	,
५३७	५	जराबोधीयम्	जराबोधः	,	,	,	४१०
५३८	६	मार्गीयवम्	तद्वोगायसुते	,	.	,	४११
५३९	७	वारवन्तीयम्	इदविष्णुः	अश्वन्नत्वा	,	,	४१२
५४०	८	धुरासाकमश्वम्	पवस्वमधु	त्वावतः	,	,	४१३
५४१	९	जनित्राद्यम्	अभिसोमासः	नहिवश्चरमम् १	,	,	,
५४२	१०	जनित्रोत्तरम्	तंवोदस्ममृतीषहम्	,२	,	,	,
५४३	११	जराबोधीये	इन्द्रमच्छ	जराबोध	,	,	४१४
५४४	१२	,	प्रसोमासः	.	,	.	,
५४५	१३	सोमसाम	,	,	,	,	,
५४६	१४	रोहितकूलीयम्	.	एन्द्रसा	,	,	४१८
५४७	१५	आक्षारान्तं यौधाजयम्	प्रसोमदे	पुनानस्सोम	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसख्या
५४८	१६	स्वार सौपर्णम्	उद्धेदभिश्रुतामघम्	स्व	,	,	४१६
५४९	१७	आक्षारम्	इन्द्रमच्छ	गृणेतदिन्द्र	,	,	,
५५०	१८	वैखानसम्	अभिप्रियाणि	नकिष्टंकर्म	,	,	,
५५१	१९	आशुभार्गवम्	अस्यप्रत्ना	वृषापवस्व	,	,	४१७
५५२	२०	मार्गीयवम्	,	तद्वोगाय	,	,	,
५५३	१	सौमित्रम्	,	इन्द्र इषे दधातुन.	२	,	४१८
५५४	२	ऐटतम्	,	गावउपवदा	,	,	,
५५५	३	धुरासाकमश्वम्	,	त्वावत·	,	,	४१९
५५६	४	विलम्बसौपर्णम्	,	उद्धेदभिश्रुतामघम्	,	,	,
५५७	५	दैर्घश्रवसम्	अभिसोमास·	योविश्वादयते	,	,	४२०
५५८	६	द्विहिकारवामदेव्यम्	प्रहिन्वानऋतंबृहत्	प्रसोम देव वीतये	,	,	,
५५९	७	सन्तनि	अभिसोमास.	असाव्यँशुर्मदाय	,	,	,
५६०	८	पौरुहन्मनम्	प्रहिन्वानऋतम्	योराजाचर्षणीनाम्	,	,	४२१
५६१	९	गायत्रपार्श्वम्	मोषुत्वा	एषस्य धारया सुत.	,	,	,
५६२	१०	सन्तनि	अस्तावियन्	असाव्यँशुर्मदाय	.	.	४२२
५६३	११	सुरूपाद्यम्	यस्तेमद·	स्वादिष्टया	,	,	४२३

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५६४	१२	भासम्	,	स्व	,	,	,
५६५	१३	वासिष्ठमासितम्	,	प्रमंहिष्ठाय	,	,	,
५६६	१४	वाचस्साम	अभिद्युम्नम्	आसोता	,	,	४२४
५६७	१५	शौक्तम्	सखाय आनिषीदत	स्व	,	,	,
५६८	१६	आसिताद्यम्	इन्द्राय सोम पातवे	रायेअग्ने	,	,	४२५
५६९	१७	ऐडंकौत्सम्	,	य इन्द्र च	,	,	४२६
५७०	१८	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	इन्द्रय सोम पातवे	एतोन्विन्द्रम्	,	,	,
५७१	१९	क्रौचाद्यम्	,	अयम्पूषा	,	,	,
५७२	२०	रयिष्ठम्	,	परीतोषि	,	,	४२७
५७३	२१	यज्ञायज्ञीये	,	यज्ञा	,	,	,
५७४	१	,	पवित्रं ते	,	३	,	४२८
५७५	२	विशोविशीयम्	विशोविशो वो	स्व	,	,	,
५७६	३	सुरूपोत्तरम्	उच्चातेजा	स्वादिष्टया	,	,	४२९
५७७	४	अदारसृत्	,	हाउवयमिन्द्रा	,	,	,
५७८	५	इडानॉसंक्षारः	,	तमिन्द्रवाजयामसि	,	,	,
५७९	६	पृश्निनी	परीतोषि	बृहद्भिरग्ने	,	,	४३०

क्रमसख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५८०	७	,	श्रीणन्तोगोभि.	,	,	,	,
५८१	८	हाविष्मतम्	परिस्वान.	देवानामिदव:	,	,	४३१
५८२	९	शाम्मदम्	,	पवस्वदेव	,	,	,
५८३	१०	दावसुनिधनम्	,	तमिन्द्र	,	,	,
५८४	११	प्रतीचीनेड काशीतम्	,	वात आवातु	,	,	,
५८५	१२	हाविष्कृतम्	,	देवानामिदवो	,	,	५३२
५८६	१३	यज्ञायज्ञीयम्	अयम्पूषा	यज्ञा	,	,	,
५८७	१४	यद्वाहिष्ठीयोत्तरम्	,	यद्वाहिष्ठम्	,	,	,
५८८	१५	यज्ञायज्ञीयम्	धर्तादिव:	यज्ञा	,	,	४३३
५८९	१६	आकूपारम्	प्रसुन्वान:	यदिन्द्रचित्र	,	,	,
५९०	१७	क्रौचाद्यम्	अयम्पूषौहो	स्व	,	,	४३४
५९१	१८	महावामदेव्यम्	कस्तमिन्द्र	कयानश्चित्र	,	,	,
५९२	१९	सैन्धुक्षितम् (ऐडम्)	तिस्रोवाच उदीरते	अग्निंवोवृधन्तम्(३)	,	,	४३८
५९३	१	स्वारत्वाष्ट्रीसाम	सुतासो मधुमत्तम.	स्व	४	,	,
५९४	२	द्विरभ्यास त्वाष्ट्रीसाम	,	,	,	,	४३६
५९५	३	पृश्नि	पुनानस्सोमधारया	बृहद्भिरग्ने	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५९६	४	आभीशवोत्तरम्	,	परीतोषि	,	,	४३७
५९७	५	वासिष्ठम्	अयँसोम इन्द्र तुभ्यम्	अस्यप्रेषा	,	,	,
५९८	६	महावामदेव्यम्	एदुमधोर्मदिन्तरम्	कयानः	,	,	४३८
५९९	७	गौषूक्तम्	परिस्वान.	यदिन्द्राहम्	,	,	४३९
६००	८	वारवन्तीयम्	प्राणाशिशु·	अश्वं	,	,	,
६०१	९	सत्रासाहीयम्	पवस्व दक्षसाधनः	त्यमुवः	,	,	४४०
६०२	१०	बृहद्भारद्वाजम्	परिप्रियादिवः	अग्निन्दूतम्	,	,	,_
६०३	११	क्रोशम्	सोमाःपवन्त	इन्द्रसुतेषु	,	,	,
६०४	१२	वाम्रम्	परीतोषि	नसीमदेव	,	,	४४१
६०५	१३	मानवोत्तरम्	,	नित्वामग्ने	,	,	,
६०६	१४	आनूपंवाध्यश्वम्	,	अश्वीरथी	,	,	४४२
६०७	१५	अग्नेस्त्रिणिधनम्	श्रीणन्तोगोभिः	प्रसोमदे	,	,	,
६०८	१६	श्यवाश्वम्	सोमाःपवन्त इन्दव·	पुरोजिती	,	,	,
६०९	१७	आन्धीगवम्	,	,	,	,	४४३
६१०	१८	निषेधः	,	प्रसोमदे	,	,	,
६११	१९	श्यावाश्वम्	पवस्व वाजसातये	पुरोजिती	,	,	४४४
६१२	२०	आन्धीगवम्	,	,	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६१३	२१	आकूपारम्	,	यदिन्द्रचित्र	,	,	४४५
६१४	१	क्रौचाद्यम्	सोमा:पवन्तइन्दव:	अयम्पूषा	५	,	,
६१५	२	ऊर्ध्वेडंत्वाष्ट्रीसाम	सुतसोमधुमत्तम:	स्व	,	,	४४६
६१६	३	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	पुरोजितीव:	एतोन्विन्द्रम्	,	,	,
६१७	४	सैन्धुक्षितम्	असाव्यॅशुर्मदाय	अग्निंवोवृधन्तम् ३	,	,	,
६१८	५	यौधाजयम्	परीतोषि	पुरोजिती	,	,	४४७
६१९	६	द्वैगतम्	,	यच्छाक्रासि	,	,	,
६२०	७	पौरुहन्मनम्	श्रीणन्तोगोभि:	योराजाचर्षणीनाम्	,	,	४४८
६२१	८	आकूपारम्	पुरोजिती	यदिन्द्रचित्र	,	,	,
६२२	९	साध्रम्	,	त्वमिन्द्रयशाअसि	,	,	,
६२३	१०	आत्रेयम्	पवस्व वाजसातये	बृहद्वयो हि भानवे	,	,	४४९
६२४	११	गौषूक्तम्	परिप्रियादिव:	यदिन्द्रहम्	,	.	,
६२५	१२	गौरीवितम्	प्रत्यस्मै पिपीषते	अभिप्रगोपतिम्	,	,	,
६२६	१३	दार्ढच्युतम्	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते	अर्षासोम	,	,	४५०
६२७	१४	दौवोदासम्	प्रसुन्वानाय	यस्यत्यच्छम्	,	,	,
६२८	१५	यज्ञायज्ञीयम्	अभिप्रियाणि	यज्ञायज्ञा	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६२९	१६	जराबोधीयम्	नमस्ते अग्न ओजसे	जराबोधोवा	,	,	४५१
६३०	१७	यज्ञायज्ञीयम्	वृषामतीनाम्	यज्ञा	,	,	,
६३१	१८	सौभरम्	तन्नूर्धयास्वर्णरम्	स्व	,	,	४५२
६३२	१९	सौमित्रम्	एनावा अग्निम्	इन्द्र इषे ददातुन·	,	,	,
६३३	१	त्वाष्ट्रीसाम	पवस्व दक्षसाधनः	सुतासोम	६	,	४५३
६३४	२	आष्टादंष्ट्रोत्तरम्	अभिसोमास आयव·	इन्द्रंविश्वा	,	,	,
६३५	३	आभीशवोत्तरम्	,	परीतोषि	,	,	,
६३६	४	स्वःपृष्ठम्	प्रहिन्वान·	अभिसोमास·	,	.	४५४
६३७	५	इदावासिष्ठम्	वयमेनमिदा	स्व	,	,	,
६३८	६	क्षुल्लककालेयम्	पुरोजितीव.	तरोभिर्वो	,	,	४५५
६३९	७	द्विहिङ्कारवामदेव्यम्	त्वमिन्द्रयशाअसि	प्रसोमदेव	,	,	४५६
६४०	८	वार्शम्	प्राणाशिशूः	कईवेदा	,	,	,
६४१	९	यज्ञायज्ञीयम्	पवस्व वाजसातये	यज्ञा	,	,	,
६४२	१०	बृहदाग्नेयम्	अग्निरोदीधितिभिः	त्वँहिक्षैतवद्यश·	,	,	४५७
६४३	११	प्रतोदः	श्रीणन्तोगोभिः	परीतोषि	,	,	,
६४४	१२	पृष्ठम्	पिबासुतस्यरसिन·	स्व	,	.	४५८

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६४५	१३	ऐडॅसौपर्णम्	अध्वर्योअद्रिभिः	उद्वेदभ्योवा	,	,	,
६४६	१४	रोहितकूलीयम्	अध्वर्योअद्रिभिः	एन्द्रसानसिम्	,	,	,
६४७	१५	पौरुहन्मनम्	तवाहॅसोमरारण	योराजा	,	,	४५९
६४८	१६	द्वैगतम्	तवाहॅसोमरारण	यच्छक्रासि	,	,	,
६४९	१७	गौङ्गवम्	,	त्वमङ्गप्रशॅसिषः	,	,	४६०
६५०	१८	साप्तमिकमायास्यम्	,	पुनानस्सोम	,	,	,
६५१	१९	वाराहम्	प्रकाव्यमुशने	स्व	,	,	४६१
६५२	२०	वार्शम्	कईवेदा	स्व	,	,	४६२
६५३	१	सैन्धुक्षितम्	पवस्व देव आयुषक्	अग्निंवः ३	७	,	४६३
६५४	२	त्रैतम्	गोमन्नइन्दो	यत्सोममिन्द्र	,	,	,
६५५	३	क्रौचाद्यम्	पुरोजिती	अयंपूषा	,	,	,
६५६	४	गौतमम्	,	इममिन्द्र सुतं	,	,	४६४
६५७	५	यज्ञसारथि	प्रोअयासीत्	इमॅस्तोमम्	,	,	,
६५८	६	स्रौग्मतम्	आतेअग्नइधीमहि	स्व	,	,	४६५
६५९	७	वासिष्ठम्	शिशुजज्ञानम्	अस्यप्रेषा	,	,	,
६६०	८	ऊर्ध्वेडंत्वाष्ट्रीसाम	परित्यँहर्यतम्	सुतासोम	,	,	४६६

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६६१	९	यज्ञायज्ञीयम्	परित्यॅहर्यतम्	यज्ञा	,	,	,
६६२	१०	पौरुमद्रम्	पुनानस्सोम	अग्नेजरितः	,	,	४६७
६६३	११	आष्कारणिधनं काण्वम्	,	वयङ्खत्वा	,	,	,
६६४	१२	निषेधः	अभीनोवाजसातमम्	प्रसोमदेव	,	,	४६८
६६५	१३	साध्रम्	,	त्वमिन्द्रयशा असि	,	,	,
६६६	१४	यज्ञायज्ञीयम्	,	यज्ञा	,	,	४६९
६६७	१५	समन्तम्	इमँस्तोमम्	त्वमग्ने गृहपतिः	,	,	,
६६८	१६	सोमसाम	पुनानस्सोम	स्व	,	,	,
६६९	१७	आत्रेयम्	पुरोजिती	बृहद्वयाः	,	,	४७०
६७०	१८	पूर्ववासिष्ठम्	शिशुंजज्ञानम्	अस्यप्रेषा	,	,	,
६७१	१९	स्वारंकौत्सम्	अभीनोवाजसातमम्	यइन्द्रच	,	,	४७१
६७२	२०	शार्ङ्गम्	धर्तादिवः	अजते	,	,	,
६७३	१	वासिष्ठम्	अक्रान्त्समुद्रः	अस्यप्रेषा	,	.	४७२
६७४	२	आसितोत्तरम्	परित्यँहर्यतम्	राये अग्ने	८	,	,
६७५	३	द्विरभ्यस्तमाकूपारम्	इन्द्राय सोम पातवे	परित्यँहर्यतम्	,	,	४७३
६७६	४	ऐडं यामम्	असाविसोम	वृषामतीनाम्	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६७७	५	औशनम्	आजागृविः	प्रतुद्रवपरिकोशम्	,	,	,
६७८	६	वाजजित्	परिप्रधन्व	अभिप्रियाणिपवते	,	,	४७४
६७९	१	गौरीवितम्	विशोविशः	अभिप्रगोपतिम्	१	सत्रम्	४७७
६८०	२	श्रुध्यम्	तंवस्सखायः	अग्नेवाजस्य	,	,	,
६८१	३	ऐध्मवाहम्	यजिष्ठत्वा	आघायेअग्निम्	,	,	,
६८२	४	ऐडॅसौपर्णम्	पवमानस्य जिघ्नतः	उद्वेदभिश्रुतामघम्	,	,	४७८
६८३	५	रोहितकूलीयम्	,	एन्द्रसानसिम्	,	,	,
६८४	६	सन्तनि	,	एषस्य धारया	,	,	,
६८५	७	बार्हदुक्थम्	पुनानस्सोम	नत्वाबृह	,	,	४७९
६८६	८	जराबोधीयम्	पवमानस्य	जराबोध	,	,	,
६८७	९	सौश्रवसम्	,	अपादुशिप्र्यन्धसः	,	,	,
६८८	१०	कार्तयशम्	अभीनोवाजसातमम्	पुरोजिती	,	,	४८०
६८९	११	मार्गीयवम्	प्रसोमासोविपश्चितः	तद्वोगाय	,	,	,
६९०	१२	द्वैगतम्	प्रसोमदेव	यच्छक्रासि	,	,	४८१
६९१	१३	पौरुहन्मनम्	,	योराजा	,	,	,
६९२	१४	हारायणम्	,	शग्ध्यूषु	,	,	४८२

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
६९३	१५	काक्षीवतम्	स्वादिष्टया	सोमानाम्	,	,	,
६९४	१६	भासम्	,	यस्तेमद॰	,	,	,
६९५	१७	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	प्रसुन्वानाय	एतोन्विन्द्रम्	,	,	४८३
६९६	१८	सुरूपोत्तरम्	वृषापवस्व	स्वादिष्टया	,	,	,
६९७	१९	ऋषभ:पवमान.	,	उच्चातेजा	,	,	,
६९८	२०	पृष्ठम्	पुनानस्सोम	पिबासुतस्य	,	,	४८४
६९९	२१	कौल्मलबर्हिषम्	.	त्वँह्येहिचेरवे	,	,	,
७००	१	शङ्कु	एषस्य धारया	एतमुत्यम्	२	,	४८५
७०१	२	आष्कारणिधनकाण्वम्	अभिसोमास	वयन्नत्वा	,	,	,
७०२	३	वाशम्	पुनानस्सोम	कईवेदा	,	,	४८६
७०३	४	औशनम्	साकमुक्ष॰	प्रतुद्रव	,	,	,
७०४	५	नौधसम्	इमाउत्वा	तव:	,	,	,
७०५	६	पौष्कलम्	गोमन्नइन्द:	इन्द्रमच्छ	,	,	४८७
७०६	७	वाशम्	उभयँशृणवच्चन॰	कईवेदा	,	,	,
७०७	८	मानवोत्तरम्	त्वमिदाह्य.	नित्वामग्ने	,	,	४८८
७०८	९	आष्कारणिधन काण्वम्	कईवेदा	वयन्नत्वा	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७०९	१०	मानवाद्ये	अभिसोमासः	नित्वामग्ने	,	,	४८९
७१०	११	,	शाध्यूषु	,	,	,	,
७११	१२	भारद्वाजम्	आत्वासहा	स्व	,	,	४९०
७१२	१३	जनित्राद्यम्	योराजा	नहिवश्चरमम्	,	,	,
७१३	१४	इन्द्रस्य यशः	त्वमिन्द्रयशा	स्व	,	,	,
७१४	१५	सत्रासाहीयम्	अग्निर्मूर्धा	त्यमुवः	,	,	४९१
७१५	१६	जमदग्नेरभीवर्तः	पिबासुतस्य	स्व	,	,	,
७१६	१७	अभिनिधनं काण्वम्	आमैरिन्द्र	वयन्त्वा	,	,	४९५
७१७	१८	गौतमस्य मनाज्यम्	यथागौरो अपाकृतम्	स्व	,	,	४९६
७१८	१९	पौरुमीढम्	त्वमङ्गप्रशँसिषः	अग्निमीडिष्व	,	,	४९७
७१९	१	उद्वँशीये	आत्वाविशन्तु	गायन्तित्वा	,	,	४९८
७२०	२	,	इन्द्रसुतेषु	,	,	,	,
७२१	३	जराबोधीये	प्रतिष्यासूनरी	जराबोध	,	,	४९९
७२२	४	,	एषोउषा	,	,	,	५००
७२३	५	श्रुध्ये	उषस्तच्चित्रमाभर	अग्नेवाजस्य	,	,	,
७२४	६	,	अश्विनावर्तिः	,	,	,	५०१

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७२५	७	वैश्वज्योतिषम्	प्रतुद्रव	प्रगायतभ्यर्चाम	,	,	५०२
७२६	८	औशनानि	आबोध्यग्निसमिधा जनानाम्	प्रतुद्रव	,	,	५०५
७२७	९	,	इदँश्रेष्ठम्	,	,	,	५०६
७२८	१०	,	आ भात्यग्निः	,	,	,	५०७
७२९	११	आशुभार्गवम्	उच्चातेजा	वृषापवस्व	,	,	५०८
७३०	१२	सत्रासहीयम्	त्वॅह्यङ्गदैव्य	त्यमुवः	,	,	,
७३१	१३	श्रुध्यम्	पवस्व देव वीतये	अग्नेवाजस्य	,	,	५०९
७३२	१४	वैधृतं वासिष्ठम्	अभिप्रियाणि	एषप्रकाशे	,	,	,
७३३	१५	कावानि	जनस्यगोपा	अभिप्रियाणि	,	,	५१०
७३४	१६	,	एतउत्या उषसः	,	,	,	,
७३५	१७	,	अबोध्यग्निर्ज्म उदेति	,	,	,	५१२
७३६	१८	कण्वरथन्तरम्	परीतोषि	पुनानस्सोम	,	,	,
७३७	१९	सौभरम्	तन्तेमदम्	तन्नूर्धया	,	,	५१३
७३८	२०	माधुश्छन्दसम्	पुनानस्सोम	त्वमिदा	,	,	,
७३९	१	भरद्वाजस्य पृश्नि	तवाहँसोम	बृहद्भिरग्ने	४	,	५१४
७४०	२	मार्गीयवम्	अप्साइन्द्राय	तद्वोगाय	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७४१	३	अग्नेस्त्रिणिधनम्	अनूपेगो	प्रसोमदेव	,	,	,
७४२	४	सन्तनि	इन्द्रोमदाय	एषस्यधारया	,	,	,
७४३	५	अङ्गिरसांगोष्ठः	पुनानोवारे	परीतोषि	,	,	५१५
७४४	६	मार्गीयवम्	तन्त्वाधर्ता	तद्वोगाय	,	,	,
७४५	७	सन्तनि	वयङ्गत्वा	एषस्य	,	,	,
७४६	८	अच्छिद्रम्	प्रहिन्वानः	परीतोषि	,	,	५१६
७४७	९	त्र्यन्तंत्वाष्ट्रीसाम	अभीनोवाजसातमम्	सुतासोम	,	,	,
७४८	१०	इडनॉसक्षारः	हिन्वन्तिसूर	तमिन्द्रंवाजयामसि	,	,	,
७४९	११	प्रतीचीनेडंकाशीतम्	उपोषुजातम्	वातआवातु	,	,	,
७५०	१२	गौरीवितम्	उत्सोदेवः	अभि	,	,	५१७
७५१	१३	यज्ञायज्ञीयम्	आजागृविः	यज्ञा	,	,	,
७५२	१४	कण्वरथन्तरम्	पवमानभ्यर्षसि	पुनानस्सोम	,	,	,
७५३	१५	आभीकम्	प्रसोमासोविपश्चित·	उच्चातेजा	,	,	५१८
७५४	१६	ऐडँसौपर्णम्	,	उद्घेदभि	,	,	,
७५५	१७	द्विहिकारवामदेव्यम्	प्रसोम देव वीतये	स्व	,	,	,
७५६	१८	शैशवम्	स्वादिष्ठया	उच्चातेजा	,	,	५१९
७५७	१९	वैश्वामित्रम्	प्रसुन्वानाय	असाविसोम	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७५८	२०	स्वारंकौत्सम्	,	यइन्द्रचमसेष्व	,	,	,
७५९	२१	औरुक्षयम्	,	अदर्दरुत् २	,	,	५२०
७६०	१	हरिश्रीनिधनम्	वृषापवस्व धारया	गिर्वण:पाहि	५	,	,
७६१	२	शाम्मदम्	यस्तेमदोव:	पवस्वदेव	,	,	४२१
७६२	३	दावसुनिधनम्	,	तमिन्द्रं	,	,	,
७६३	४	आश्वसूक्तम्	,	यदिन्द्रहम्	,	,	५२२
७६४	५	ऐडंकोत्सम्	अयँपूषा	यइन्द्रच	,	,	,
७६५	६	सौमित्रम्	उच्चातेजा	इन्द्रइषे	,	,	,
७६६	७	ऐटतम्	उच्चतेजा	गाव:	,	,	५२३
७६७	८	धुरासाकमश्वम्	,	त्वावत:	,	,	,
७६८	९	विलम्बसौपर्णम्	,	उद्धेदभि	,	,	५२४
७६९	१०	औशनम्	तिस्रोवाच:	प्रेष्ठंव:	,	,	,
७७०	११	वैरूपम्	,	अध्वर्यो	,	,	,
७७१	१२	साध्रम्	सुतासोमधुमत्तम:	त्वमिन्द्र यशा असि	,	,	५२५
७७२	१३	श्यावाश्वम्	,	पुरोजिती	,	,	,
७७३	१४	अर्कपुष्पम्	तवाहँसोम	पवित्रम्	,	,	५२६

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७७४	१५	बार्हदुक्थम्	,	नत्वाबृह	,	,	,
७७५	१६	माण्डवम्	,	अग्ने विवस्वदुषस:	,	,	५२७
७७६	१७	ईनिधनं मार्गीयवम्	परिप्रियादिव:	तद्वोगाय	,	,	,
७७७	१८	शुद्धाशुद्धीयम्	पुरोजिती	एतोन्विन्द्रँ	,	,	,
७७८	१९	वैष्णवाद्यम्	सोमउष्वा	तवाहँसोम १	,	,	५२८
७७९	२०	वैष्णवोत्तरम्	,	, २	,	,	,
७८०	१	यौक्तस्रुचम्	.	इन्द्रमिद्देव तातये	६	,	,
७८१	२	अध्यर्द्धेडँसोमसाम	असाव्यँशुर्मदाय	यस्तेमद:	,	,	५२९
७८२	३	त्रासदस्यवम्	पवस्व वाजसातये	अच्छाव इन्द्रम्	,	,	,
७८३	४	वाङ्निधनं क्रौंचम्	परित्यम्	अभीनोवा	,	,	५३०
७८४	५	गौरीवितम्	पर्यूषु	अभि	,	,	,
७८५	६	ओकोनिधनम्	अजीजनो	तमु अभिप्रगायत	,	,	,
७८६	७	कण्वरथन्तरम्	मृज्यमान:	पुनानस्सोम	,	,	,
७८७	८	अर्कपुष्पोत्तरम्	,	पवित्रम्	,	,	५३१
७८८	९	गौषूक्तम्	वृषापवस्व	यदिन्द्रहम्	,	,	,
७८९	१०	शाकलम्	,	यदद्यकच्च वृत्रहन्	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७९०	११	उभयतस्तोभं गौतमम्	पुनानस्सोम	हाउत्वमित्सप्रथा	,	,	५३२
७९१	१२	द्विरभ्यासं त्वाष्ट्रीसाम	पुरोजिती	सुतासोम	,	,	,
७९२	१३	आनिधनं त्वाष्ट्रीसाम	,	,	,	,	५३३
७९३	१४	मार्गीयवम्	उच्चातेजा	तद्वोगाय	,	,	,
७९४	१५	द्विहिकार वामदेव्यम्	पुनानस्सोम	प्रसोमदेव	,	,	५३४
७९५	१६	द्वैगतम्	,	यच्छक्रासि	,	,	,
७९६	१७	अर्कपुष्पम्	,	पवित्रम्	,	,	५३५
७९७	१८	मधुश्चुन्निधनम्	,	अयंपूषा	,	,	,
७९८	१९	अर्कपुष्पोत्तरम्	यओजिष्ठः	पवित्रम्	,	,	५३६
७९९	२०	आश्वसूक्तम्	स्वादिष्टया	यदिन्द्रहं	,	,	,
८००	१	उद्वत्प्राजापत्यम्	प्रत्नँसधस्थमासदत्	पुनानस्सोम	१	प्रायश्चित्तम्	५३९
८०१	२	सफम्	उपशिक्षाप	पवस्वमधु	,	,	,
८०२	३	कालेयम्	इन्द्रंविश्वा	तरोभिर्वो	,	,	,
८०३	४	सौभरम्	तंवोदस्मं	तंगूर्ध	,	,	,
८०४	५	त्रैककुभम्	त्रैककुभम्	त्वमङ्गप्रशँसिषः	,	,	५४०
८०५	६	सत्रासाहीयम्	वरिवोधातमः	त्यमुवः	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८०६	७	अभिनिधनं काण्वम्	उत्सोदेव:	वयद्वत्वा	,	,	,
८०७	८	कालेयम्	एषब्रह्मा	तरोभि:	,	,	५४२
८०८	९	आष्कारनिधनं काण्वम्	तंव:	वयद्वत्वा	.	,	५४३
८०९	१०	कालेयम्	वयमुत्वामपूर्व्य	तरोभि:	,	,	,
८१०	११	यज्ञायज्ञीयानि	उपास्मै	यज्ञा	,	,	५४४
८११	१२	,	दविद्यु	,	,	,	,
८१२	१३	,	पवमानस्य	,	,	,	,
८१३	१४	सफम्	ससुन्वेय:	पवस्व	,	,	५४५
८१४	१५	पौष्कलम्	उपशिक्षाप	इन्द्रमच्छ	,	,	.
८१५	१६	कालेयम्	मत्सियाप	तरोभि:	,	,	,
८१६	१७	ककुबुत्तरनौधसम्	तंवोदस्मं	स्व	,	,	,
८१७	१८	कालेयम्	आत्वारथम्	तरोभि·	,	,	५४६
८१८	१९	पौष्कलम्	परिप्रधन्व	इन्द्रमच्छ	,	,	५४७
८१९	२०	ऐडंकौत्सम्	स्वादिष्ठया	यइन्द्रच	.	,	.
८२०	१	द्वितीयं क्रौंचम्	सखायोदी	अयपूषा	२	,	,
८२१	२	सौभरम्	एवाह्यसिवीरयु:	तंगूर्धया	,	,	५४८

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८२२	३	नार्मेधम्	इन्द्रंविश्वा	पाहिनो अग्न	,	,	,
८२३	४	कालेये	इन्द्रयाहिधियेषित:	तरोभि:	,	,	५४९
८२४	५	,	गायन्तित्वा	,	,	,	,
८२५	६	साकमश्वे	आय:पूरन्ना	एह्युषु	,	,	५५०
८२६	७	,	अग्नेतमद्य	,	,	,	५५१
८२७	८	वारवन्तीयानि	एनावो	अश्वम्	,	,	,
८२८	९	,	प्रत्युवदा	,	,	,	५५२
८२९	१०	,	इमाउवां	,	,	,	,
८३०	११	वामदेव्यानि	एनावो	कयान:	,	,	५५३
८३१	१२	,	प्रत्युवदर्शि	,	,	,	,
८३२	१३	,	इमाउवां	,	,	,	५५४
८३३	१४	श्रुध्यानि	एनावो	अग्ने वाजस्य	,	,	,
८३४	१५	,	प्रत्युवदर्शि	,	,	,	,
८३५	१६	,	इमाउवां	,	,	,	५५५
८३६	१७	वारवन्तीयम्	अग्नेविवस्वत्	अश्व	,	,	५५६
८३७	१८	वामदेव्यम्	,	कयान:	,	,	,
८३८	१९	श्रुध्यम्	,	अग्नेवाजस्य	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८३९	२०	महावैश्वामित्रम्	यज्ञायज्ञा	इन्द्र	,	,	५५७
८४०	२१	दैर्घश्रवसम्	,	योविश्वा	,	,	,
८४१	१	सँहितम्	अचिक्रदत्	स्वादिष्ठया	३	,	५५८
८४२	२	वषट्कारणिधनम्	पवस्व वाजसातये	अभित्वापूर्व	,	,	,
८४३	३	यज्ञायज्ञीयम्	पुरोजितीव.	यज्ञा	,	,	,
८४४	४	वषट्कारणिधनम्	विधुन्दद्राणम्	अभित्वा	,	,	५५९
८४५	५	गौरीविते	बण्महाँअसि	अभि	,	,	५६१
८४६	६	,	किमित्ते	,	,	,	,
८४७	७	श्रायन्तीयम्	पवस्ववाजसातये	श्रायन्त	,	,	५६२
८४८	८	आन्धीगवम्	पवस्वसोममहान्	पुरोजिती	,	,	,
८४९	९	द्यौतानम्	उत्सोदेव	वृत्रस्यत्वा	,	,	,
८५०	१	ककुबुत्तराकण्वरथन्तरम्	अभित्वाशूर	पुनानस्सोम	१	क्षुद्रम्	५६५
८५१	२	नौधसम्	इन्दुरश्वो	तंव:	,	,	,
८५२	३	श्यैतम्	इन्दुरश्वो	अभिप्रव:	,	,	,
८५३	४	ऐडकौत्सम्	सनइन्द्र	यइन्द्रच	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८५४	५	नौधसम्	उत्सोदेवः	तंवः	,	,	५६६
८५५	६	द्विरभ्यस्तमाकूपारम्	पुरोजितीवः	परित्यम्	,	,	,
८५६	७	श्यैते	पुरोजिती	अभिप्रवः	,	,	,
८५७	८	,	उत्सोदेवः	,	,	,	५६७
८५८	९	नौधसम्	पुरोजिती	तंवः	,	,	,
८५९	१०	नौधसश्यैतम्	तंवः	स्व	,	,	,
८६०	११	श्यैतनौधसम्	अभिप्रवः	,	,	,	,
८६१	१२	वारवन्तीये	अभित्वाशूर	अश्वं	,	,	५६८
८६२	१३	,	त्वामिद्धि	,	,	,	,
८६३	१४	वाङ्निधनक्रौंचे	तंवोदस्मं	अभीनोवा	,	,	५६९
८६४	१५	,	अभिप्रवः	,	,	,	,
८६५	१६	कण्वरथन्तरम्	अभित्वापूर्वपीतये	पुनानस्सोम	,	,	५७०
८६६	१७	कण्वबृहती	त्वामिद्धि	आत्वासहस्र	,	,	,
८६७	१८	,	त्वँह्योहिचेरवे	,	,	,	५७१
८६८	१९	महावैष्टम्भे	यद्यावइन्द्रते	वयङ्कत्वा	,	,	,
८६९	२०	,	यदिन्द्रयावतस्त्वम्	,	,	,	५७३

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८७०	१	सहोदैर्घतमसे	पिबासोममिन्द्र	स्व	२	,	५७४
८७१	२	,	श्रुधीहवंविपिपानस्य	,	,	,	,
८७२	३	मराये	पिबासोम	अग्निंनरः	,	,	५७५
८७३	४	,	श्रुधीहवंविपि	,	,	,	५७७
८७४	५	वारवन्तीयम्	रेवाँइद्रेवतः	अश्वं	,	,	,
८७५	६	कण्वरथन्तरे	प्रसोमदेववीतये	पुनानः	,	,	५७८
८७६	७	,	प्रसुन्वानः	,	,	,	,
८७७	८	कण्वबृहती	पुनानः	आत्वा	,	,	५७९
८७८	९	,	अयंपूषा	,	,	,	,
८७९	१०	महावैष्टम्भे	अभिसोमासः	वयंघत्वा	,	,	५८०
८८०	११	,	सुतासोम	,	,	,	,
८८१	१२	सहोदैर्घतमसे	तवाहँसोम	पिबा	,	,	५८१
८८२	१३	,	पुरोजिती	,	,	,	,
८८३	१४	मराये	तवाहँसोम	अग्निं	,	,	५८२
८८४	१५	,	पुरोजिती	,	,	,	,
८८५	१६	वारवन्तीयम्	इन्द्रायेन्दो	अश्वं	,	,	,
८८६	१७	आसिताद्यम्	इममिन्द्र	रायेअग्ने	,	,	५८३

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
८८७	१८	स्वारत्वाष्ट्रीसाम	असाविसोम	सुतासोम	,,	,,	५८३
८८८	१९	वसिष्ठप्रियम्	यदिन्द्रचित्र	इममिन्द्र	,,	,,	५८४
८८९	२०	महावैश्वामित्रम्	पुरांभिन्दूः	इन्द्र	,,	,,	,,
८९०	१	द्विरभ्यासं त्वाष्ट्रीसाम	गायन्ति त्वा	सुतासोम	३	,,	५८५
८९१	२	क्रौंचाद्यम्	एन्द्रयाहि हरिभिः	अयपूषा	,,	,,	५८६
८९२	३	गौरीवितानि	इममिन्द्रसुतम्	अभि	,,	,,	,,
८९३	४	,,	असाविसोम	,,	,,	,,	,,
८९४	५	,,	गायन्ति त्वा	,,	,,	,,	५८७
८९५	६	,,	एन्द्रयाहि हरिभिः	,,	,,	,,	,,
८९६	७	कण्वरथन्तरम्	देवो वो द्रविणोदाः	पुनानस्सोम	,,	,,	,,
८९७	८	कण्वबृहत्	यज्ञा यज्ञा वो	आत्वासहस्रमा	,,	,,	५८८
८९८	९	वात्सप्रम्	पुरोजिती व.	जगृह्मातेदक्षिणम्	,,	,,	,,
८९९	१०	यज्ञायज्ञीयम्	सोमःपवते	यज्ञा	,,	,,	५८९
९००	११	मरायम्	अग्नि नरः	स्व	,,	,,	,,
९०१	१२	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	त्वंद्यांचमहिव्रत	एतोन्विन्द्रम्	,,	,,	५९०
९०२	१३	आकूपारम्	सुष्वाणासः	यदिन्द्रचित्र	,,	,,	,,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
९०३	१४	यज्ञायज्ञीयम्	सोमा:पवन्त इन्दवः	यज्ञा	,	,	,
९०४	१५	पूर्ववारवन्तीयम्	अश्वं न त्वा	स्व	,	,	,
९०५	१६	त्रिष्टुपृश्यावाश्वम्	सोम:पवते	आजुहोता	,	,	५९१
९०६	१७	शैखण्डिनम्	प्रतआश्विनी:	श्रत्तेदधामि	,	,	,
९०७	१८	श्येन:	गोवित्पवस्व	उभेयदिन्द्ररोदसी	,	,	५९२
९०८	१९	इहवद्वामदेव्यम्	तन्त्वाविप्रा	अग्निस्तिग्मेन	,	,	५९३
९०९	२०	मार्गीयवम्	रसन्तेमित्रो	तद्वोगाय	,	,	,
९१०	१	वार्त्रतुरम्	अयापव	यजामहइन्द्र	४	,	,
९११	२	जागत वरुणसाम	ज्योतिर्यज्ञस्य	घृतवती	,	,	५९४
९१२	३	प्रवद्धार्गवम्	प्रकाव्यमुशने	प्रोअयासीत्	,	,	,
९१३	४	उद्वद्धार्गवम्	शिशुंजज्ञानम्	अचोदसो	,	,	५९५
९१४	५	सामराजम्	अक्रान्त्समुद्र:	प्रतेधारा	,	,	.
९१५	६	कुत्सस्याधिरथीयम्	प्रकाव्यमुशने	प्रसेनानी:	,	,	५९६
९१६	७	वैश्वज्योतिषम्	शिशुंजज्ञानम्	प्रतेधारा	,	,	,
९१७	८	वैश्वज्योतिषमुत्तरम्	अक्रान्त्समुद्र:	प्रहिन्वानो	,	,	,
९१८	९	ब्रात्सप्राद्यम्	,	जगृह्णाते दक्षिणम्	,	,	५९८

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
९१९	१०	गौशृङ्गम्	आजागृविः	तरणिरित्सिषासति	,	,	,
९२०	११	पूर्वयामम्	पुनानो अक्रमीदभि	अग्नेमृड	,	,	५९८
९२१	१२	यामोत्तरम्	,	,	,	,	,
९२२	१३	गोराङ्गिरसस्य साम	,	कस्यनूनम्	,	,	५९९
९२३	१४	अयासोमीयम्	एतमुत्यं	अयासोम	,	,	,
९२४	१५	वाराहम्	प्रोअयासीत्	प्रकाव्यमुशने	,	,	,
९२५	१६	पूर्ववासिष्ठम्	धर्तादिवः	अस्यप्रेषा	,	,	६००
९२६	१७	वासिष्ठम्	असाविसोमो अरुषः	,	,	,	,
९२७	१८	इन्द्रस्यापामीवम्	प्रोअयासीत्	इन्द्रायसोमसुषुतः	,	,	६०१
९२८	१९	वायोरभिक्रन्दः	धर्तादिवः	,	,	,	,
९२९	२०	सिमानां निषेधः	असाविसोमोअरुषः	अचोदसो	,	,	६०२
९३०	१	जराबोधीयम्	प्रवाज्यक्षाः	जरा	५	,	,
९३१	२	अभिनिधने काण्वे	अदर्शिगातुवित्तमः	वयद्घत्वा	,	,	६०३
९३२	३	,	आत्वासहस्रमा	,	,	,	,
९३३	४	नैपातिथानि	अग्नआयाह्यग्निः	यदिन्द्रप्रागपाक्	,	,	६०४
९३४	५	,	इन्द्रमिद्देवतातये	,	,	,	,

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
९३५	६	,	बण्महाँअसिसूर्य	,	,	,	६०५
९३६.	७	श्रायन्तीयम्	अच्छानशशीरशोचिषम्	श्रायन्त	,	,	,

॥ इत्यूहगानानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ रहस्यगानानुक्रमणिका ॥

क्रमसंख्या	विंशगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	विंशसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१	दशतिः १	रथन्तराणि	अभित्वाशूरनोनुमः	स्व	१दशतिः	दशरात्र	६०९
२	२	,	एनावो अग्निम्	अभित्वा	,	,	,
३	३	,	प्रत्युवदर्श्या	,	,	,	,
४	४	,	इमाउवान्दिविष्टया	,	,	,	६१०
५	५	बृहत्साम	त्वामिद्धिहवामहे	स्व	,	,	,
६	६	अन्तरिक्षम्	अभिसोमासः	पिबासुतस्य	,	,	६११
७	७	पंचनिधन वैरूपम्	यद्यावइन्द्रते शतम्	स्व	,	,	,
८	८	अरिष्टम्	पवित्रं ते विततम्	,	,	,	६१२
९	९	आथर्वणम्	पवस्वदक्षसाधनः	शन्नोदेवीः	,	,	,
१०	१०	महावैराजम्	पिबासोममिन्द्र	स्व	,	,	६१३
११	१	यण्वम्	अर्षासोम	इन्द्रमिद्गाथिनः	२	,	६१४

क्रमसंख्या	दशतिगानसख्या	नामानि	गानानि	गेनिगानानि	दशतिसख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१२	२	बार्हद्गिरम्	इन्द्रोमदाय	स्व	,	,	,
१३	३	पार्थुरश्मम्	,	स्वादोरित्था	,	,	,
१४	४	रायोवाजीयम्	स्वादोरित्था	स्व	,	,	६१५
१५	५	शाक्वरऋषभम्	पवस्ववाजसातये	स्वादोरित्था	,	,	,
१६	६	अष्टेडपदस्तोभः	,	धर्तादिवः	,	,	६१६
१७	७	रेवत्यः	इन्द्रायेन्दः	रेवतीर्नः	,	,	,
१८	८	ऋषभोरैवतम्	सुरूपकृत्नुमूतये	स्व	,	,	६१७
१९	९	श्येनः	उभेयदिन्द्र	,	,	,	,
२०	१०	भद्रम्	इमानुकम्	,	,	,	,
२१	१	अग्नेरर्कः	यस्तेमदः	अग्निर्मूर्धा	३	,	६१८
२२	२	स्वाशिरामर्कः	पवस्वदेव आयुषक्	स्वादिष्टया	,	,	,
२३	३	देवस्थानम्	परीतोषि	पिबासुतस्य	,	,	,
२४	४	सङ्कृति	,	स्वादोरित्था	,	,	६१९
२५	५	भर्गः	,	हाउधामयत्	,	,	६२०
२६	६	यशः	,	यशोहाउ	,	,	,
२७	७	दीर्घतमसोर्कौ	सुषावसोममद्रिभिः	धर्तादिव.	,	,	,

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
२८	८	,	असाविसोमो अरुष.	,	,	,	,
२९	९	रथन्तरम्	कयानश्चित्र.	अभित्वा	,	,	६२१
३०	१	,	पुनानस्सोम	,	१	संवत्सर	६२५
३१	२	अंजोवैरूपम्	अभिसामास·	यद्याव इन्द्र ते	,	,	,
३२	३	आथर्वणम्	परीतोषि	शन्नोदेवी.	,	,	६२६
३३	४	अपत्यम्	अर्षासोम	उच्चातेजातम्	,	,	,
३४	५	शाक्वरवर्णम्	,	,	,	,	६२७
३५	६	रथन्तरे	यज्ञायज्ञाव·	अभित्वा	,	,	,
३६	७	,	यज्जायथा	,	,	,	,
३७	८	बृहत्साम	मत्स्यपायि	त्वामिद्धि	,	,	६२८
३८	९	रथन्तरम्	प्रत्यस्मै	अभित्वा	,	,	,
३९	१०	चतुर्थस्वरे	यज्जायथा	स्व	,	,	६२९
४०	१	,	प्रसुन्वानाय	,	२	,	,
४१	२	द्वितीयस्वरे	मत्स्यपायिते	,	,	,	६३०
४२	३	,	अयंपूषा	.	,	.	६३१

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
४३	४	तृतीयस्वरे	मत्स्यपायिते	,	,	,	,
४४	५	,	अयंपूषा	,	,	,	६३२
४५	६	प्रथमस्वरे	प्रत्यस्मै	,	,	,	६३३
४६	७	,	सुतासोम	,	,	,	,
४७	८	भ्राजम्	अस्यप्रत्नाम	अग्नआयूँषिपवसे	,	,	६३४
४८	९	महादिवाकीर्त्यानि	विभ्राड्बृहत्	स्व	,	,	,
४९	१०	,	तवाहँसोम	,	,	,	,
सूचना——	पुस्तकान्तः	५५ संख्या सामद्वये मुद्रितम्।					
५०	१	,	बण्महाँअसिसूर्य	,	३	,	,
५१	२	,	इन्द्रमिद्देवतातये	,	,	,	६३५
५२	३	,	श्रायन्तइव	,	,	,	,
५३	४	विकर्णानि	इन्द्रक्रतुन्नः	विभ्राड्बृहत्	,	,	,
५४	५	,	पुरोजितीवः	,	,	,	६३६
५५	६	,	श्रायन्त	,	,	,	,
५६	७	आभ्राजम्	परिसुवानः	अग्निर्मूर्धा	,	,	,
५७	८	अग्नेर्व्रतम्	उच्चातेजा	,	,	,	,
५८	९	भासे	मूर्द्धानंदिवोअरतिम्	प्रक्षस्यवृष्णो	,	,	६३७

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
५९	१०	,	पुरोजितीवः	,	,	,	,
६०	१	रथन्तरम्	तवाहँसोम	अभित्वा	४	,	६३८
६१	२	बृहत्साम	पुरोजितीवः	त्वामिद्धि	,	,	,
६२	३	रथन्तरम्	परीतोषि	अभित्वा	,	,	,
६३	४	रेवत्यः	रेवतीर्नः	स्व	,	,	६३९
६४	५	बृहत्साम	त्वमग्ने यज्ञानाम्	त्वामिद्धि	,	,	,
६५	६	वार्कजम्भाद्यम्	अभिसोमासः	प्रवइन्द्र	,	,	६४०
६६	७	वार्कजम्भोत्तरम्	परीतोषि	,	,	,	,
६७	८	राजनम्	तदिदास	इन्द्रंनरोनेमधिता	,	,	६४१
६८	९	पंचनिधनं वामदेव्यम्	त्रिकद्रुकेषु	कयानश्चित्रः	,	,	,
६९	१०	स्वाशिरामर्कः	परिस्वानः	स्वादिष्ठया	,	,	६४२
७०	११	इलान्दम्	अग्ने तवश्रवः	अग्निरस्मि जन्मना	,	,	६४४
७१	१	आथर्वणम्	पुरोजितीवः	शन्नोदेवीः	१	एकाहम्	६४९
७२	२	स्वाशिरामर्कः	स्वादिष्ठया	स्व	,	,	,
७३	३	वार्षाहरे	अर्षासोम	त्वमेतदधारयः	,	,	६५०

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
७४	४	,	यस्तेमदः	,	,	,	,
७५	५	पराचीषु रथन्तरम्	अभित्वाशूर	स्व	,	,	६५१
७६	६	पराचीषुबृहत्	त्वामिद्धि	,	,	,	,
७७	७	मरुताँसँस्तोभौ	पर्यूषु प्रधन्वा	प्रवइन्द्र	,	,	,
७८	८	,	नदंवो अदतीनाम्	,	,	,	६५२
७९	९	सप्तहम्	पुनानस्सोम	त्वामिद्धि	,	,	,
८०	१०	दीर्घतमसोऽर्कः	धर्तादिवः	स्व	,	,	,
८१	१	भर्गः	अयंपूषा	हाउधामयत्	२	,	६५३
८२	२	नित्यवत्साः	अयारुचा	स्व	,	,	,
८३	३	बृहत्साम	माभेममाश्रमिष्म	त्वामिद्धि	,	,	६५४
८४	४	स्वाशिरामर्कः	यस्तेमदः	स्वादिष्ठया	,	,	,
८५	५	बृहत्साम	किमित्तेविष्णो	त्वामिद्धि	,	,	६५५
८६	६	उद्भित्	पवतेहर्यते	उपत्वाजामयः	,	,	,
८७	७	बलभित्	यस्तेमदः	,	,	,	,
८८	८	यशः	त्वमिन्द्रयशाः	यशोहाउ	,	,	६५६
८९	९	भर्गः	पुरोजिती	हाउधामयत्	,	,	,

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
९०	१०	देवस्थानम्	पुनानस्सोम	पिबासुतस्य	,	,	,
९१	११	सप्तहम्	त्वामिद्धि	स्व	३	,	६५७
९२	१२	सम्मील्ये	पुरोजितीवः	प्रयच्चक्रं	,	,	,
९३	१३	,	इन्दुरश्वो न	,	,	,	,
९४	१	आज्यदोहानि	प्रसुन्वानाय	च्योहम्	१	अहीनम्	६६१
९५	२	,	अयँसोमः	चिदोहम्	,	,	,
९६	३	,	तिस्रोवाच ईरयति	आज्यदोहम्	,	,	,
९७	४	सङ्कृति	श्रायन्तइव	स्वादोरित्था	,	,	६६२
९८	५	पार्थुरश्मम्	स्वादोरित्था	स्व	,	,	,
९९	६	अश्वव्रतम्	अभि वाजी विश्वरूपः	-	,	,	६६७
१००	७	व्याहृतिसामानि	भूः	-	,	,	६६९
१०१	१	दीर्घतमसोऽर्कः	अयंपूषा	धर्तादिवः	२	,	,
१०२	२	देवस्थानम्	श्रीणन्तोगोभिः	पिबासुत	,	,	६७०
१०३	३	अग्नेरर्कः	तिस्रोवाचउदीरते	अग्निर्मूर्द्धा	,	,	,
१०४	४	दीर्घतमसोऽर्कः	परिप्रधन्वा	धर्ता	,	,	,

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१०५	५	रथन्तरम्	अभित्वावृषभासुते	अभित्वा	,	,	६७१
१०६	६	बृहत्साम	यज्जायथा	त्वामिद्धि	,	,	,
१०७	७	द्विरिडपदस्तोभ:	अभिप्रियाणि	धर्ता	,	,	६७२
१०८	८	चतुरिडपदस्तोभ:	वृषामतीनां	,	,	,	,
१०९	९	षडिडपदस्तोभ:	पवित्रते	,	,	,	,
११०	१	अष्टेडपदस्तोभ:	धर्तादिव:	स्व	३	,	६७३
१११	२	आथर्वणम्	पुनानस्सोम	शन्नोदेवी:	,	,	,
११२	३	स्वाशिरामर्क:	परिप्रियादिव:	स्वादिष्ठया	,	,	६७४
११३	४	बृहत्साम	सुतासोम	त्वामिद्धि	,	,	,
११४	५	वार्कजम्भाद्यम्	पुरोजितीव:	प्रवइन्द्र	,	,	६७५
११५	६	अन्तरिक्षम्	आसोमस्वान:	पिबासुता	,	,	,
११६	७	आथर्वणम्	अभिसोमास:	शन्नोदेवी:	,	,	६७६
११७	८	रायोवाजीयम्	अग्निंवोदेवं	एस्वादो:	,	,	६७७
११८	९	अग्नेरर्क:	स्वादिष्ठया	अग्निर्मूर्द्धा	,	,	,
११९	१०	दीर्घतमसोऽर्क:	द्विर्यम्पंच	धर्ता	,	,	६७८
१२०	११	पय:	परिस्वान:	अग्नेर्यक्ष्वा	,	,	,

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१२१	१	रथन्तरम्	माभेममाश्रमिष्म	अभित्वा	१	सत्रम्	६८१
१२२	२	रायोवाजीयानि	अग्निंतम्मन्येदास्वन्तम्	एस्वादो:	,	,	,
१२३	३	,	महेनोअद्य	,	,	,	,
१२४	४	,	प्रतिप्रियतमम्	,	,	,	६८२
१२५	५	दीर्घतमसोऽर्क:	अभिप्रियाणि	धर्ता	,	,	,
१२६	६	भर्ग:	उत्सोदेव:	हाउधामयत्	,	,	६८३
१२७	७	आथर्वणम्	परिधीँरति	शन्नोदेवी:	,	,	,
१२८	८	दीर्घतमसोऽर्क:	श्रीणन्तोगोभि:	धर्ता	,	,	,
१२९	९	सङ्कृति	परित्यँहरिम्	एस्वादो:	,	,	,
१३०	१०	यश:	पुनानस्सोम	यशोहाउ	,	,	६८४
१३१	१	वार्कजम्भाद्यम्	पुरोजितीव:	प्रवइन्द्र	२	,	,
१३२	२	सँसर्पोत्तरम्	उत्सोदेव:	चर्षधीघृतम् ३	,	,	,
१३३	३	सँसर्पाद्यम्	अभिप्रवस्सुराधसम्	, १	,	,	६८५
१३४	४	सर्पद्वितीयम्	पुरोजितीव:	, २	,	,	,
१३५	१	आथर्वणे	तंवोदस्मम्	शन्नोदेवी:	१	प्रायश्चित्त	६८९

क्रमसंख्या	दशतिगानसंख्या	नामानि	गानानि	योनिगानानि	दशतिसंख्या	पर्वाणि	पृष्ठसंख्या
१३६	२	,	अभिप्रवः	,	,	,	,
१३७	३	वृषा	अभिप्रवस्सुराधसम्	इमाओवा	,	,	६९०
१३८	४	एकवृषम्	,	यएकइद्विदयते	,	,	६९१
१३९	५	अश्विनोर्व्रते	पुनानस्सोम	इमाउवां	,	,	,
१४०	६	,	पुरोजितीवः	,	,	,	६९२
१४१	७	अपांव्रते	पुनानस्सोम	समन्यायन्युप	,	,	,
१४२	८	,	पुरोजितीवः	,	,	,	,
१४३	९	गवांव्रते	पुनानस्सोम	तेमन्वतप्रथमम्	,	,	६९३
१४४	१०	,	स्वादिष्ठया	,	,	,	,
१४५	१	बृहत्सामानि	एनावः	त्वामिद्धि	२	,	,
१४६	२	,	प्रत्युवदर्श्या	,	,	,	६९४
१४७	३	,	इमाउवां	,	,	,	,
१४८	४	,	अग्नेविवस्व	,	,	,	६९५
१४९	५	,	त्रिकद्रुकेषु	,	,	,	,
१५०	६	रथन्तरम्	अग्नेविवस्व	अभित्वा	,	,	६९६
१५१	७	तौरश्रवसे	प्रत्नॅसधस्थ	यदिन्द्रशासः	,	,	,

१५२	८	,	सखायोदीर्घ	,	,	,	,
१५३	९	यामम्	आयंगौः	अग्निमीडे	,	,	६९७
१५४	१	बृहत्सामानि	यज्ञायज्ञाव.	त्वामिद्धि	१	क्षुद्र	७०१
१५५	२	,	इन्दुरश्वोन	,	,	,	,
१५६	३	,	सखायोदी	,	,	,	,
१५७	४	,	योधारया	,	,	,	७०२
१५८	५	रथन्तरम्	पुनानस्सोम	अभित्वा	,	,	,
१५९	६	रथन्तरबृहत्	अभित्वाशूर	स्व	,	,	७०३
१६०	७	बृहद्रथन्तरम्	त्वामिद्धि	,	,	,	,
१६१	८	वार्कजम्भाद्ये	,	प्रवइन्द्र	,	,	७०४
१६२	९	,	त्वँह्येहिचरवे	,	,	,	,
१६३	१०	हस्वावैरूपे	यद्यावइन्द्रते	स्व	,	,	७०५
१६४	१	,	यदिन्द्रयावतस्तुवम्	,	२	,	,
१६५	२	अन्तरिक्षे	यद्यावइन्द्र ते	पिबासुत	,	,	,
१६६	३	,	यदिन्द्र	,	,	,	७०६
१६७	४	वैराजऋषभौ	पिबासोमम्	-	,	,	७०७

१६८	५	,	श्रुधीहवम्	अयारुचा	,	,	,
१६९	६	नित्यवत्सा·	त्रिकद्रुकेषु	,	,	,	,
१७०	७	,	प्रोष्वस्मै	पुरोजिती	,	,	७०८
१७१	८	अतीषङ्गः	यदिन्द्रचित्रम	प्रवइन्द्र	,	,	७०९
१७२	९	वार्कजम्भाद्ये	पुनानस्सोम	,	,	,	,
१७३	१०	,	अयंपूषा		,	,	७१०
१७४	१	वैरूपे	अभिसोमास·	यद्यावइन्द्र	३	,	,
१७५	२	,	सुतासोम	,	,	,	७११
१७६	३	अन्तरिक्षम्	,	पिबासुत	,	,	,
१७७	४	वैराजऋषभौ	तवाहँसोम	-	,	,	७१२
१७८	५	,	पुरोजिती	-	,	,	,
१७९	६	नित्यवत्साः	सोमउष्वाणः	आया	,	,	,
१८०	७	,	पवस्ववाजसातये	,	,	,	७१३
१८१	८	अतीषङ्गौ	सोमउष्वाणः	पुरोजितीव.	,	,	,
१८२	९	,	पवस्ववाजसातये	,	,	,	७१४
१८३	१०	रथन्तरे	प्रसोमदेव	अभित्वा	,	,	,
१८४	१	,	प्रसुन्वाय	,	४	,	७१५

१८५	२	बृहत्सामनी	पुनानस्सोम	त्वामिद्धि	,	,	,
१८६	३	,	अयंपूषा	,	,	.	७१६
१८७	४	पंचनिधने वैरूपे	अभिसोमास:	यद्याव	,	,	,
१८८	५	,	सुतासोम	,	,	,	७१७
१८९	६	महावैराजे	तवाहॅसोम	पिबासोमं	.	,	,
१९०	७	,	पुरोजितीव:	,	.	,	७१८
१९१	८	रेवत्य:	परिस्वान:	रेवतीर्न:	,	,	,
१९२	९	रथन्तरे	अभिसोमास:	अभित्वा	,	,	७१९
१९३	१०	,	सुतासोम	,	,	,	,
१९४	१	बृहत्साम	तवाहॅसोम	त्वामिद्धि	५	,	,
१९५	२	रथन्तरे	सोमउष्वाण:	अभित्वा	,	,	७२०
१९६	३	,	पवस्ववाजसातये	,	,	,	,
१९७	४	बृहत्सामनी	मृज्यमान:	त्वामिद्धि	,	,	७२१
१९८	५	,	सोमा:पवन्त:	,	,	,	,
१९९	६	श्रेय:	पवस्वसोममन्दयन्	इमानुकं	,	,	७२२
२००	७	अरिष्टम्	सुतासोम	पवित्रंते	,	,	,
२०१	८	अन्तरिक्षम्	अग्नआयह्यग्निभि:	हाउपिबासुता	,	,	,

२०२	९	नित्यवत्सा:	अग्निंहोतारं	एआया	,	,	७२३
२०३	१०	दीर्घतमसोऽर्क:	अक्रान्त्समुद्र:	धर्ता	,	,	७२४
२०४	१	सिमा:	सोमउष्वाण:	विदामघवन्विदा:	६	,	,
२०५	२	,	पवस्ववाजसातये	,	,	,	७२५

॥ इति ऊहरहस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अक्षरसंयोजक: सम्पादकश्च ——— श्री वै. राममूर्तिश्रौती शृङ्गेरी

।। ऊहछलाक्षरम् ।। स्तोत्रीयाधिकारः ।।

ॐ उच्चामही-पुनारवजये-प्रत्वौशनं-कयादेव्यं-तंवोधसं-तरोलेयं- स्वादि हितं-पवस्वेन्द्रमच्छसफपौष्कले-पुरःश्यावागवे-अभिप्रिकावं-स्वासुज्ञीयं-एह्यू साकं-वयंभरं-अधार्मेधं-पान्तंहव्यं-प्रवःशाक्त्यं-वयङ्काण्वे-प्रथमः ॥१ ॥

इन्द्राकक्षं-अयन्दासौर्ध्वसद्मने-आतूपारं-अभित्वार्षभं-इदङ्गारं-इदंघृतश्चु न्निधनं-आत्वेतिथं-योगेमेधं-इन्द्रसुतेकौत्सं-आश्वन्द्रोणासुतासोमैकर्च्चौ- प्रसोमजयंतृचे-प्रसोहितं-अयासफं-आक्षारंहर्य्य-प्रसुन्वागौरीगोतममेकर्चौ- वृषायौक्ताद्यं- पुनायास्यमैडे- द्वितीयः ॥२ ॥

एतास्वेवत्रिणिधनं-वृषाशोशिष्ठं-अभिप्रवश्यैतं-त्वामिदाछन्दसं-यस्तेष्मतं- पवस्वमच्छपूषासु-शंकुसुज्ञानरीवितान्येकर्चाः-पूषातृचेक्रौंचं-वृषायामं-एवा मही-विश्वादँष्ट्रम्पूर्वं-उच्चाक्षुष्टम्भं-अभिसोमद्गतमे-प्रहिन्वाष्कारान्तं-तिस्रः संक्रोशः- घत्वाष्टम्भं-तरणिरवं-तिस्रःष्टौहे- तृतीयः ॥३ ॥

आसोसखावाचःशौक्तएकर्च्चौ-सुतावित-न्त्वाष्ट्रीत्र्यन्ते-स्वासुहिष्ठीयवर्ण्णर श्च्यानि-दक्षसाकामं-तवदंष्ट्रोत्तराभीशवेस्वःपृष्ठंच-पुनासत्रा-विश्वाःशोकं- योरापृश्नि-और्ण्णोत्तरंस्वासु-त्वंहिहत्कं-आतीषासोमः-पुरोनानदं-वात्सप्रं सोमः-सैन्धुक्षितमग्निंव-श्चतुर्थः ॥४ ॥

प्रियमिमं-वितंजुषस्व-अर्षाशाकलवार्शे-उष्वाणमानवानूपवाम्राग्नेयानि-यत्सो शवं-तनिव्यंशुः-द्युम्नप्राणावनक्रोशे-जसावितपार्थे-स्पत्यमिन्दुः-आतेसंजयं- असामहामित्रं-इन्द्रावृधीयक्रौंचे- पंचमः ॥५ ॥

एतास्वेवर्यः-मृज्यौक्ष्णोान्ध्रस्वारैडे-जजिद्वरुणसामगोष्ठाः-उत्यँहवद्देव्यँ-रेव न्तीय-म्परिस्वावैदन्वतानि-तृतीयाद्यचतुर्थानि- ससुतं वो दीर्घकार्ण्णे-सोमा गौरीमधुश्चुन्निधने-तथा क्रौंचे-वाङ्निधमैडे-श्नौष्टमयापव-अग्नेगूर्दः-प्रवोर्चोपा द्वंशपुत्रे- षष्ठः ॥६ ॥

वृषातनिपर्ण्णैडकूलीयानि-पुनाकण्वतरगौङ्गवयास्यानि-स्वासुप्रवदभिनिधनं वैखानसानि-यस्तेमौक्ष-मेषस्य शार्करं-प्लवःसखा-पुरोवितकार्त्ते-ज्यक्षाहविषं

- **येसो**जरा-वात्स**माते**-त्वन्नःसौश्रवसं- **यदिवी**ङ्कं-अध्व**र्यो**रूपे- सप्तमः ॥७॥

एतास्वेवाशुमार्गीमित्रटतसाकलम्बानि-**अभिसो**द्विहिङ्कापार्श्वहन्मगतहारा च्छिद्राणि-**प्रहिन्वा**दुक्थं-उद्धर्ता-**यदिनै**पातिथं-**उभयं**वैयश्वं **युषक्**सुरूपाद्यभास काक्षीवतासितानि-अष्टमः ॥८॥

द्युम्नमैषिरं-**प्राणा**त्रैतं-**अभीनो**वितकौत्सशुद्धाक्रौंचरयिष्ठौदलानि-**स्वासु** धर्म-**हिन्व**विशीयँ-**स्वासु**शनसांवर्त्तमारुतानि-**जिघ्नत**इत्यदारसुरूपोत्तरंहरिश्री निधनसैन्धुबाभ्रवैडानाँसंक्षारऋषभश्चेति नवमः ॥९॥

तोषिंपृष्ठकौल्मपुष्पदैर्घवैयश्वाद्याभीशवानि-**श्रीणन्तो**वासिष्ठं-**असा**सामराजँ- **स्वासु**श्रायन्तीयं-**यतः**समंतं-**त्वँसोमा**श्वसूक्तशाम्मदावचीनेडविष्कृतानि त्वम्पर्ण्णं -**पवस्व**मनसं-**परित्यं**वितनिहवहिष्ठीयानि दशमः ॥१०॥

एतास्वेवासितसाध्रपाराणि-**स्वासु**विधर्म-**उपोषु**श्रुध्यँ-**स्वास्वै**ध्मवाहककुभो द्वँशीयानि-**उच्चा**जिगाभीके-**पुनो**त्सेधज्ञीयनिषेधाः-**आजा**वितं-**माचि**तिथ- **मुदुत्ये**वर्तः-**अच्छ**कूलीयं**पर्यूषु**श्यावागवे-**धन्व**हविषं-वाङ्निधनं-एकादश **सूर्यस्याग्निं** वाजजिद्देव्ये एकादशो ११ **दशरात्रः** ॥

वृषामही-**पुना**मन्तं-**उत्सः**प्लवः-**प्रत्नं**दैर्घं-**प्रका**पार्थं-**चिद्**वर्तः-**यस्ते**जरा- **च्छ**सुज्ञानं-पुरःकौंचं-**प्रोका**वं-**अग्निंवः**सत्रा-**प्रसोमा**श्वं-**प्रसोम**देपज्रं-**स्वासु** वर्तः-**पवते**ज्ञानकाशीते-**प्रसु**वितं-**आजा**म्योकोनिधनँ-**सवीरौ**दलं-**प्रसुन्वा**साध्रे प्रथमः ॥१॥

वृषाष्मतयौक्तोत्तरे-**तोषिं**छन्दसमृचि-ऐडमायास्यंतृचे-**श्रीणन्त**स्त्रिणिधनं- **वृषा**शोपार्थं-**अभिप्र**वर्तः-शंकुविते**पवस्वायम्पूषा**-**अभ्रा**मही-**विश्वा**दँष्ट्रोत्तरं- **उच्चा**रूपं-**अभिसो**रौरवं-**प्रहिन्वा**ग्नेयं-आत्वावर्तः-**स्वासु**क्षुल्लकवाचे-**सखा** ज्ञानदासे-**सुता**न्धी द्वितीयः ॥२॥

पविराजं-**पवस्वा**दार**तोषि**पृश्न्येस्यां-तृचेभीशवोत्तरं-यौधा**श्रीण**-**मुहुवाअस्य** सिष्टं-**योरा**वर्तः-**स्वास्वौ**र्ण्णाद्यसुज्ञाने-**पुरस्त्वा**ष्ट्र्यद्धेडँ-**स्वासु**लौशाद्यैडशुद्धीये-

अर्षासन्तनि-**अभिसो**मानावानूपवाम्राणि-**अभित्रि**सम्पा-**यशा**वर्त:-**असा** गौषूक्तं-**प्राणा**ज्ञाने तृतीय: ॥३॥

एतास्वेवदासं-**पवस्ववा**रयिष्ठं-**असा**लौशं-**यजिष्ठँ**साध्यं-**इन्द्राश्व**सूक्तं-**मृज्य**मन्तन्त्रिणिधनायास्ये-**साकं**सिष्ठं-**पिबा**वर्त:परिस्वैध्मवाह्नं-**तंवर्चि**ज्ञान काशीते-**स्वासुरु**तान्धेनु-**प्रसोर्चि**वर्ते-उत्स:प्रत्नं-वर्तलेये-तथाभिसोमत्सपरिधी न्दुहेति च चतुर्थ: ॥ ४॥

हाउजनित्रं-प्रतेलौशाद्यं-**मन्द्रदुग्धा**वर्त्तलेये-**इन्दु**:सम्पा-**पवस्व**त्वाष्ट्री द्विरभ्यस्तं-**गोवि**ल्लौशोत्तरं-**पवमावृषो**वर्त्तलेये-**अयापवा**सिष्ठं-**ज्योतिर्म**रुतां-**उच्चासत्रा**-**पुना**वर्त:-**अभिवायु**म्पार्थं-**पुरो**मधुश्चुज्ञीयबृहदाग्नेयानि-**अभिसो** गौङ्गवं-**प्रहिन्वा** यौधा-**स्वादिक्षु**ष्टम्भं पंचम: ॥५॥

आजातमं-अभ्यैडङ्कावं-**तोषिमन्तं**-**यओ**सितं-**वृषायामं**मैडं-**घत्वा**वर्त्त:-**तिस्रोहितँ**-**सहत्वाष्ट्री**-**अस्य**सत्रा-**तवोत्सेध**:-**दुहापृश्नि**-**शिशु**म्पार्थं-**द्युम्नंप्राणा** सफश्रुध्येकर्चौ-**इन्दु**निषेध:-**धर्ता**कावं-**क्रतुं**ष्टम्भं-**सखा**पौष्कलं-**क्रतुं**श्यैतं-**अच्छ**श्रुध्ये षष्ठ: ॥६॥

क्रतुन्धसं-**पवते**पौष्कलं-**अस्या**मही-**तोषि**लेयमृचि-**अयंसो**पार्थं-**स्वानो** हितं-**पवसत्रा**-**पर्यू**देव्य-**मिन्दुर्य्य**द्वा-**परिप्रध**वारं-**सूर्यस्य**कावंतृचे-**पवमा**पौरु मीढं-**मन्द्र**नवाद्य-**म्परिधीनित्रं**-**अभिसो**द्वाजं-**उत्स**:सिष्ठंयद्वयमेनमिति-**प्रसो**गव शुद्धीयएकर्चा-**क्रतुम्मी**डं- **तंवर्चि**श्रुध्ये सप्तम: ७॥

क्रतुंमानवाद्यं-**प्राणा**पौष्कलं-**क्रतुं**जनित्रं-**सोम**:श्रुध्यं-**क्रतुं**द्वाजं-**अभिसो** तिथं-**तोषि**दुक्थं-**यस्ते**सोमसोमाध्यर्धेडं-**अदब्ध**:सुमाण्डवं-**अस्य**जरा-**तोषि**रवं-**श्वेदेवा**निह्नव: **संवत्सरा**: ॥१९॥

प्रतिनानदं-**आनोविश्वा**श्यैतं-**पुरो**दलं-**स्वादो**:श्यैतं-**पवस्वे**डानांकर्च:-**प्रत्न**यौधा-**शिशु**न्देव्यं-**कया**स्वारं-**परिप्रधन्व**सफमेकस्यां-**उच्चा**स्वारसौपर्ण शाक्करे-**पुना**ष्टम्भलेये-**श्रायं**भरं-**तरो**वारं-**अच्छै**कस्यां-**पुरस्तृ**चे-यास्यमैडँ-**स्वानो**जरा-वर्ण्ण**मिषं**-**पुना**वषट्कर्चे प्रथम: ॥१॥

तृचे**मच्छौ**पगवं-निषेध:**श्रायं**-**अया**पार्श्वं-**इन्द्रा**महीकर्च्वा:-**पवस्वम**लेयं तृचे-**त्वेसो**यौधादैर्घे-**अधाद्यौ**तानं-**एन्दु**मारुतँ-**स्वादि**जरा-**नद**वंश्रुध्यं-**देवोदर्शि** ज्ञीयं-**उत्ते**मही-**मन्द्रं**जरा-**पाहि**रवंतृचे-दैर्घं-**विश्वस्मात्**समन्तं-तास्वेवजयं-**इन** औशने द्वितीय: ।।२।।

कयातेदेव्यं-**अग्नआयाधसं**-**अच्छ**लेयं-अदासँहितं-**भद्रोग्नेवाजस**फष्कले कर्च्चौं-**तृचे**श्रुध्यं-**विशो**वाश्वमृचि-**तृचेन्धी**गवज्ञीये-**समिद्धं**-ज्ञीयकावे-**उपत्वा** वारं-**उच्चेषन्तो**केजरा-**स्वासु**वषट्-**प्रसो**तृचेगौङ्गवं-**शग्ध्यू**हारा-त्वङ्कौल्मल-आशु**मदच्युत:** कर्चे तृतीय: ।।३।।

प्रधसत्राप्रसुवाश्वंकर्चौ-औदलं**तृचे**-**प्रदै**ज्ञीयं-**स्वासु**दैर्घ-**शग्ध्यू**वर्त:-**स्वादि** ष्कृतं-**अस्य**ष्मतं-**यस्ते**हितं-**अयंपूषा**वाश्वं-**विपश्चितो**भार्गवं-**स्वासु**यौक्तस्रुचं-**प्रसुन्वा**गौतमंतृचे-**वृषा**जिगस्वार-पर्ण्णे-**पुना**दैर्घं-**यस्ते**सुरूपोत्तरं-**त्वँहि**शंकु-सुज्ञा**पवस्वदेवा**-सित**मयंपूषेति** चतुर्थ: ।।४।।

उच्चाऋषभपूक्ते-**भिसोमो**त्सेध:-**स्वानो**वारं-**प्राणा**श्रुध्यं-**पुरो**निषेध:-**प्रधन्व**वर्य:-**जिघ्न**मही-**साकम्**पार्थं-**इमाउत्वा**श्यैतं-**यस्य**लेयं-**पवमा**सँहितं-**आसोगोमन्त्र:**सफश्रुध्ये-**भीनो**वाश्यावागवे-**अंजते**कावं-**तोषिदँष्ट्रो**त्तरं-**अभित्वा** कण्वरं-**आनो**दो विशीयं पंचम: ।।५।।

परित्यंश्यावागवे-**पवित्रं**कावं-**स्वादि**मौक्षं-**ज्ञीयर्क्षु**विशीयं-**त्वन्नश्चि**वारं-**उच्चा**सैन्धुक्षितं-**तोषिं**वरुणसाम-**यस्ते**काक्ष्य-**च्छा**दासं-**पुरो**वाध्र्यवैतहव्यसोमत्रासानि-**अग्ने**त्वंसत्रा-**भिसो**दोविशीयं-**स्वासु**वारं-**प्रतूर्ति**षुवर्त्तो-त्वामृषभ:-**तोष्यु**त्सेधे षष्ठ: ।।६।।

उत्सेधएव**श्रीणं**-**अच्छ**विशीयं-**अयंपू**निषेध:-इन्दुपुष्पं-च्यावनमेकस्यां-**पवस्व**-**तंव:**पुरोजनित्रे-**पुना**तिथं-**तंव**शुद्धापदान्तं-**स्वादीन्द्रमच्छ**गौषूक्ताश्व सूक्तैकर्चौं-**यज्ञैह्यू**षु**तन्तेश्रुधी**तिच वाराणि- **पिबो**त्सेधनिषेधा-वुच्चापर्ण्णमैड-न्दुहासमन्तंपङ्क्त्यां-**पुना**वरुणसाम्नि सप्तम: ।।७।।

तवाहम्मन्तजये-रेवतीर्देव्यं-**स्वासु**सत्रा-भरन्तवत्यत्-**पुरो**वैखनं(जागतं)सोमसाम

यदभित्यमिति-**प्रत्नं**मही-**इन्द्रम्पर्ण**मैडं-**वसुरुच**ःसत्रा-ऽ**धय**दोविशीयं-**प्रत्न**मुत्सेधः-**तदिदा**श्यैतं-**रक्षः**सुरूपोत्तरं-**सुमन्मा**वारं-**पुना**वैयश्वङ्कर्चो-वषडन्तं **उत्सः-यस्तेस**त्रा-**पवस्व**काचीनेडमिति **एकाहाः** ।। अष्टमः८ ।।२७ ।।

।। इति प्रथमः प्रपाठकः ।।

ॐ **पन्यङ्क**क्षं-**आत्वाविदं**ष्ट्रम्पूर्व-**म्परिस्वा**सुरूपोत्तरं-**स्वासु**हविषजरामार्गीयवानि-**इदं**वारं-**पवस्व**साकमृचि-**भिसोतंवो**जनित्रे-**च्छ**जरा-**प्रसो**जरासोमसाम रोहितकूलीयानि-**प्रसो**क्षारान्तंजयं-**उद्रे**स्वारम्पर्ण्णं-**अच्छा**क्षारं-**अभिप्रि**खानसंः-**अस्यप्रत्ना**शुमार्गीयवे प्रथमः ।।१ ।।

एतास्वेवमित्रटतसाकलम्बा-**न्यभिसो**दैर्घं-**प्र**द्विहिंकादेव्यं-एवमेवतनिहन्मे-**मोषुत्वा**पार्श्वं-**मस्ता**सन्तनि-**यस्ते**सुरूपाद्यभासासिता-**न्यभिद्यु**वाचः-**सखा**तृचे शौक्त-**मिन्द्रा**ऽसितकौत्सशुद्धाक्रौंचरयिष्ठानि द्वितीयः ।।२ ।।

इन्द्रापविज्ञीये-**स्वासु**विशीयं-**उच्चा**सुरूपोत्तरादारसंक्षाराः-**तोषि**पृश्नि-तथा**श्रीणं-स्वानो**हाविष्मशाम्मदावचीनेडविष्कृतानि-**अयंपू**ज्ञीय**हिष्टीये-धर्ता**ज्ञीयं-**प्रसु**पारं-**अयंपू**क्रौंचाद्यं-कस्तन्देव्यं-तिस्रसैन्धुक्षिते तृतीयः ।।३ ।।

सुतात्वाष्ट्रीस्वारे-**पुना**पृश्न्याभीशवोत्तरे-सिष्ठ**मय**-मेदुदेव्यं-**स्वानो**गौषूक्तं-**प्राणा**वारं-दक्षसत्रा-**परिप्रि**द्वाज-**मूर्मिणा**क्रोशं-**तोषि**वाम्रमानवानूपानि-**श्रीणा**ऽऽग्नेयं-**सोमाः**श्यावागवनिषेधाः-**पवस्व**श्यावागवे चतुर्थः।।४ ।।

एतास्वेवाकूपारं-**सोमाः**कौंचाद्यं-**सुतात्वा**ष्ट्यूर्द्ध्वेडं-**पुरः**शुद्धापदान्तं-**असा**क्षितमैडं-**तोषि**यौधाद्वैगते-**श्री**हन्मनं-**पुरः**पारसाध्रे-**पवस्व**वात्रेयं-**परिप्रि**षूक्तमेकस्यां-प्रत्यस्मैवितं-**इन्द्रा**च्युतं-**प्रसु**दासोत्तरमृचि-**अभिप्रि**ज्ञीयं-**नमस्ते**जरा-**वृषी**ज्ञीयं-**स्वासु**भरं-**एना**मित्रे पंचमः ।।५ ।।

पवस्वदत्वाष्ट्रीयदीङ्कयन्त्यां-**अभिसो**दँष्ट्रोत्तरमृचि-**तृचे**भीशवोत्तरं-**स्वः**पृष्ठं **हिन्वा-वयमे**सिष्ठं-**पुरः**क्षुल्ललेयं-**त्वमिन्द्र**द्विहिंकादेव्यं-**प्राणा**वार्शं-**पवस्व**ज्ञीयं-बृहदाग्नेय**न्नरः**-तोदः**श्रीणं-पिबा**पृष्ठं-**अध्वर्यो**पर्ण्णैडकूलीये-**तव**हन्मगतगौङ्गव यास्यानि-**स्वासु**वाराहवाशे षष्ठः ।।६ ।।

पवस्वदेक्षितमैडं-**गोमन्नस्त्रै**तं-**पुरः**क्रौंचाद्यगौतमे-**प्रोसा**रथ्या-**तेस्रो**ग्मतं-**हाउहुवाइशिशुं**सिष्ठ-**म्परित्यमू**र्ध्वेडंत्वाष्ट्रीज्ञीये-**पुना**मद्रकाण्वे-**अभीनो**निषेध साध्रज्ञीयानि-**स्तोमम्मन्तं**-**पुना**सोमसामा-त्रेयम्**पुरः**-**शिशुमुहुवायि**सिष्ठं-कौत्सं **अभीनः**स्वारं- **धर्ता**शार्ङ्गे सप्तमः ।।७।।

हाउहुवाअक्रान्वासिष्ठं-**परित्य**मासितोत्तर**मिन्द्रा**पारमभ्यस्तङ्कचौँ-**असा**याम मैड-**माजागृ**शन-**म्परिप्रधन्व**वाजजित् ८ । **अहीनाः** ।।

विशोवितमृचि-**तंव**स्तृचेश्रुध्यं-**यजिष्ठ**मैध्मं-**जिघ्न**पर्णैडकूलीयसन्तनीनि-**पुना**दुक्थं-**पवमानो**जराश्रवसे-**भीनः**कार्तं-**प्रसो**मार्गी-**प्रसोम**देगतहन्महाराय णानि-**स्वादि**काक्षीभासे-**प्रसु**शुद्धापदान्तं-**वृषा**सुरूपोत्तरऋषभे-**पुना**पृष्ठे प्रथमः ।।१।।

एतास्वेवकौल्मलं-**एषस्य**शंकु-काण्वमाष्कृत**मभिसो**-**पुना**वाशं-औशनं **साक**-**मिमा**धसं-**गोमत्**पौष्कलं-**उभय**वाशं-**त्वामि**मानवोत्तरं-**कई**काण्वमाष्कृतं-**अभिशग्धि**मानवाद्यं-**आत्वा**द्वाजं-**योरा**नित्रं-यशस्त्वमिन्द्रा-**अग्निर्मू**सत्रा-**पिबा** जमवर्त्तः-काण्व**मामन्द्रै**रभिनिधनं-**यथा**मनाज्यं-**त्वमङ्ग**मीढे द्वितीयः ।।२।।

आत्वेन्द्रसुतोद्वंशीयं-**प्रतिष्यैषो**जरा-श्रुध्य**मुषस्ताश्वि**-**प्रतु**ज्योतिषं यत्प्र गायतेति-**अबोइदमाभा**इत्यौशनानि-आशू**च्चा**-**त्वं**सत्रा-श्रुध्य**म्पवस्वा**-**भिप्रि** सिष्ठंयदेषप्रकोश इति-**जनस्यैता**बोकावानि-**तोषि**कण्वर-**न्तन्ते**मभरं-**पुना**च्छन्दस मेकस्यां तृतीयः ।।३।।

तवाहंपृश्न्येकस्यां-**अप्सा**मार्गी-**गोमाना**माग्नेयंपङ्क्त्यां-सन्त**नीन्द्रो**-गोष्ठः**पुना** पङ्क्त्यां-**तन्त्वा**मार्गी-**वयङ्ग**सन्तनि-**प्रहिन्वा**च्छिद्रं-**अभीन**स्त्वाष्ट्रेकस्यांत्र्यन्तं-**हिन्वन्ती**डानां-**उपो**चीनेडं-**उत्सो**वितं-**गृविज्ञी**यं-**पवमा**कण्वं-**प्रसो**माभीक पर्ण्णैडे-**प्रसो**द्विहिंकादेव्यं-**स्वादि**शवं- **प्रसु**वैश्वामित्रं स्वारकौत्से चतुर्थः ।।४।।

एतास्वेवौरुक्षयं-**वृषा**हरिश्री-**यस्ते**शाम्मदावाश्वसूक्ता-**न्ययंपू**कौत्समैड-**मुच्चा**मित्रटतसाकलम्बानि-औशनवैरूपे**तिस्रः**-**सुता**साध्रवाश्वे-**तवाह**म्पुष्पदुक्थ माण्डवानि,विदावस्वितियस्यनिधनं-**परिप्रिया**मार्गीयवमीनिधनं-**पुरः**शुद्धीयमैडं-**उष्वा** वैष्णवाद्यं -द्वितीयमेकस्यां पंचमः ।।५।।

तृचेस्रुचं-असासोमसामाध्यर्द्धेडं-पवस्वसदस्यवं-परित्यंवाङ्निधनंक्रौंचं-पर्यू वितमृच्यो-कोनिधन**मजी-मृज्य**कण्वरमेकस्यां-**तृचे**पुष्पोत्तरं-**वृषापूक्त**कले-**पुनो** भयतस्तोभङ्गौतमं-**पुरस्वाष्ट्री**स्वारान्तं-आकारान्तंच-**उच्चा**मार्गी-**पुना**द्विहिंकादेव्य गतपुष्पाणि-**अययंपूमधुश्चुद्**-**यओजि**पुष्पोत्तरे षष्ठः६॥ **स्वाद्याश्व**सूक्तमेकस्यां - **सत्राणि** ॥१४॥

प्रत्नमुद्वत्-**उपशिसफं**-**इन्द्रंविश्वालेयं**-**तंवोभरं**-**त्वमङ्ग**ककुभं-**वरिवः**साहीयं -**उत्सोभि**निधनंकाण्वं-**एषब्रह्मा**लेयं-**माष्कृततंवो**-**वयमुत्वा**लेयं-**उपदविपव** ज्ञीयानि-**ससुशिक्षा**सफष्कलेकर्च्वौ-**मत्स्य**लेयंतृचे-**स्वासुधसं**-उत्तरयोःककुप्- **आत्वा**लेयं-**परिप्रधन्व**पौष्कलमेकस्यां-**स्वादि**कौत्समैडे प्रथमः॥१॥

सखाक्रौंचं-**अयम्पूषेतिय**द्वितीयं-**एवा**भरं-**इन्द्रंविश्वा**मेधं-**इन्द्रायाहिधिये** गायन्तिलेयं-**आयःपुरमग्नेत**कमश्वं-**एनाप्रत्युइमाउवा**मितिचैकैकस्मिन्वारदेव्य श्रुध्यानि-सन्धा**वग्नेविवस्वे**तिच तानि - यज्ञामहावैश्वामित्रे द्वितीयः॥२॥

एतास्वेवदैर्घं-**अचिक्र**हितं-**पवस्ववषट्**कर्चः-**पुरोज्ञीय**मुत्तरगायत्र्यां-**विधुं** वषट्-**बणमकिमित्ते**विते-**श्रायन्तीयंपवस्व**-आन्धी**पवस्वसोमो**-**त्सो**द्यौतान मेकर्चाः- **प्रायश्चित्तानि**॥

अभित्वाकण्वरमुत्तरेककुभौ-**इन्दुर्नौ**धसश्यैते-**सनः**कौत्समैडं-**उत्सो**धसं- **पुरस्तृचे** पारमभ्यस्तंयत्-**पुरउत्सः**श्यैते **पुरो**धसंकर्च्वाः-**तंवो**नौधसश्यैतं-अभि **प्रवः**श्यैतनौधस-**मभित्वात्वामिद्धि**वारे-**तंवोदाभिप्रवः**कौंचे-ऽ**भित्वापूर्व** कण्वरं-**त्वामित्वँह्यो**हिकण्वबृहत्-**यद्याय**दिमहावैष्टम्भे प्रथमः॥१॥

पिबाश्रुधीतिचतमसं-**एतास्वेव**मरायं-**रेवाँइद्रा**वारं-**प्रसोप्रसु**कण्वतरं- **पुनाऽयं पूषा**कण्वबृहत्-**अभिसोसुतासो**ष्टम्भे-**तवपुरइति**तमसं-**एतास्वेव**मराय- **मिन्द्रायेन्दो**वारं-**इममासित**-**मसात्वाष्ट्री**-**यदिन्द्रचिप्रियं**-**पुराम्भिन्दु**र्महावैश्वा मित्रे द्वितीयः॥२॥

गायन्तित्वा-अभ्यासंत्वाष्ट्री-एन्द्रयाक्रौंचाद्यं-**इममसागाय**मेन्द्रया च वितानि- **देवः**कण्वरं-**यज्ञा**कण्वबृहत्-**पुरोवात्सप्रं**-**जनिता**ज्ञीयं-**स्वासु**मरायं-**त्वंद्यांशुद्धा**

सुष्वापारंकच्चौं-**सोमाःपवन्तत्रीयं-स्वासु**वाराद्यं-**जनिता**श्यावाश्वं-**प्रते** शैखण्डिनं **गोवि** च्छ्येनः -**तन्त्वाह**वद्देव्यं-**रसं**मार्गीयवे तृतीयः ॥३॥

अयापवावार्त्रतुरं-**ज्योति**र्ज्जागतंवरुणसाम-**प्रका**प्रवत्-**शिशु**मुद्वत्-अ**क्रां**त्साम राजं-**प्रका**रथीयं-**शिशुं**ज्योतिषं-अ**क्रां**ज्योतिषवात्सप्रे-शृङ्ग**माजा-पुना**यामेऽ**त्रैव** गोराङ्गिरसं-सोमीय**मेतमुत्य**मिति-**प्रो**वाराह-**मुहुवायिधर्त्ता**हाउहुवा**असाविसि**ष्ठे -**प्रो**पामीव-**धर्त्ता**क्रन्दे-ऽ**साविसि**मानान्निषेधे चतुर्थः ॥४॥

प्रवाजिबोधीयं-अ**दश्र्यात्वाभि**निधनङ्काण्वं-अ**ग्नआइन्द्रबण्म**नैपातिथानि-अ**च्छा**श्रायन्तीयं क्षुद्राः श्रायन्तीयं **क्षुद्राः** ॥२२॥ ॥ इति बृहत्स्तोत्रियाधिकारः ॥

॥ अथ रहस्यम् ॥

स्वासुतरमेनाप्रत्यु**इमाउवा**मितिच-**त्वामिद्**बृह-**दभिसो**न्तरिक्षं-**यद्यावै**रूपं-**पवित्र**मरिष्टं-**पवस्वद**थर्वणं-**पिबा**महावैराजम् ॥१॥ **अर्षाययण्वं-इन्द्रो**बृहद्गिर रश्मे-**स्वादो**र्वाजीयं-**पवस्ववार्षभा**ष्टेडौ-**इन्द्रायेन्दो**रेवत्यःसु**रूप**ऋषभ-**उभेय** च्छेयनः-**इमानुभद्रम्** ॥२॥ **यस्ते**ग्नेरर्कः**पवस्वदे**शिरामर्कः-**तोषि**स्थानसङ्कृति भर्गयशाँसि-**सुषासाविसो** तमसोर्कः-**कयातरं** दशरात्रः ॥३॥ ॥२३॥

पुनातरं-अभिसोजोरूपं-**तोष्यां**वणं-अर्षापत्यशाक्वरे- **यज्ञायज्ञा**चतरं-**मत्स्य** बृहत्-**प्रत्यस्मै**तरं-**यज्जा**प्रसुस्वरंचतुर्थम् ॥१॥ **मत्स्यायंपूषा** द्वितीयं-एतास्वेवतृतीयं-**प्रत्यस्मैसुतासः**प्रथमं-**अस्यप्रत्नां**भ्राजं-**विभ्राट्**तव -- ॥२॥ -**बण्मेन्द्रमिद्दे**श्रायन्तःकीर्त्य-**मिन्द्रक्रपुरः**श्राय**विकर्ण-परिस्वान**आभ्राजं-**उच्चाग्नेर्व्र**तं-**मूर्द्धापुरो**भासे ॥३॥**तवाहन्त**रं-**पुरोजि**बृहत्-**परीत**तरं- **रेवतीरेवत्यः** -**त्वमग्ने**बृहत्-**अभिसोपरीतो**वार्कजम्भाद्योत्तरे-**तददिात्रि**कराजनदेव्ये-**परि स्वान**ःशिरामर्कः-**अग्नेतव** षड्चेलान्दं **संवत्सरः** ॥४॥ ॥२४॥

पुरोवणं-**स्वादि**शिरामर्कः-**अर्षायस्ते**वार्षाहरे-ऽ**भित्वात्वामि**त्तरबृहद्विपदोत्तरे-**पर्यूषुनदं**संस्तोभः**पुनासप्तहमेक**स्यां-**धर्त्ता**दीर्घतमसोर्कः ॥१॥ **अयंपूभर्गः स्वासु** वत्साः-**माभेम**बृहत्-**यस्ते**स्वाशिरामर्कः-**किमित्**बृहत्-**पवतेयस्ते**उद्भिद्बलभि देकच्चौं-**त्वमिन्द्रयश**ः-**पुरोजि**भर्गः-**पुना**स्थानं **स्वासुसप्तहल्येसामनीपुर इन्दुरेकर्चः** ॥२॥ **एकाहाः** ॥२५॥

आज्यदोहानिप्रतिलोमानिप्रसुन्वायंसोतिस्रोवाचइति-श्रार्यकृति:-स्वासुरश्मं-अश्वव्रतमभिवाजी-व्याहृतिसामानि पंच भूर्भुव:स्व:सत्यंपुरुष इति स्वर्णिधनेच ।।१।। अयंपूतमस:कर्चः श्रीणास्थानं- तिस्रोग्नेरर्क:-परिप्रधन्व दीर्घतमसोर्क:-अभित्वा वृषभतरं-यज्जाबृहत्-अभिप्रिवृषापवित्रं-- ।।२ ।। -धर्त्ताइतिस्तोभाद्विरिडचतुरिडषडिडाष्टेडानि-पुनावर्ण-परिप्रियास्वाशिरामर्क:-सुताबृहत्-पुरोवार्कजम्भाद्यं-आसोमान्तरिक्षं-अभिसोवण-मग्निंवोवाजीयं-स्वाद्यग्नेरर्को-द्विर्यंदीर्घतमसोर्क:परिस्वापयोऽहीना: ।।३।। ।।२६ ।।

माभेमतरं-अग्निम्महेन:प्रतिवाजीयानि-अभिप्रियादीर्घतमसोर्क:-उत्सोभर्ग: परिधीनाथर्वणंश्रीणन्तस्तमस:परित्यंसंकृत्येकर्चा:-पुनायश:-पुरोजम्भोत्तरं-उत्स:संसर्प:- उत्तमोऽभिप्रवाद्यं- पुरोद्वितीयं सत्राणि ।।१ ।। ।।२७ ।।

तंवोवर्णं-अभिप्रवर्णंवृषाचैकवृषंच-पुनाश्विनोर्व्रतम्पुरउत्तमेतास्वेवापांव्रते-पुना गवांव्रतं-स्वाद्युत्तरम् ।।१।। एनाप्रत्युइमाउवामग्नेविवस्वत्रिकद्रुकेषुबृहत्-अग्ने विवस्वत्तरं-प्रत्नंसखातौरश्रवसे,प्रतिलोमे याममायङ्गौ: -प्रायश्चित्तानि २ ।।२८ ।।

यज्ञेन्दुरेकर्च:सखायोधाबृहत्-द्वि:सखा-त्रि:परितन्दु:-योधा द्वौ द्वौ पादौ द्विरभ्यस्येत्-पुनातरमुत्स:प्रत्नंद्विरभ्यस्तं-अभित्वातरबृहत्त्वामिद्धिहत्तरं-त्वामि त्वंह्येहिजम्भं-स्वासुहस्वा- ।।१।। -यदिन्द्रयेतिच यद्यायदिन्द्रान्तरिक्षे-स्वासुषभ: श्रुधीहवमितिच त्रिकप्रोषु वत्सा:-अतीषङ्गोयदिन्द्रेन्द्र-पुनापूषा जम्भाद्यम् ।।२।। अभिसोह्रस्वा-सुतासोह्रस्वान्तरिक्षे- तवपुरइतिवैराजऋषभं-सोमउष्वापवस्ववत्सा:-तयोरेवातीषङ्ग:-प्रसो- ।।३ ।।-प्रसुतरं-पुनापूषाबृहत्-अभिसुतासोरूपे-तवपुरइतिमहावैराजं-परिस्वारेवत्य:-अभिसोसुतातरम् ।।४।। तवबृहत्-सोमउष्वापवस्वतरं-मृज्य-सोमाबृहत्-पवस्वश्रेय:-सुतासोरिष्टं-अग्नआयाह्यन्तरिक्षं-होतारंवत्सा:-अक्रान्तमस:-सोमउष्वापवस्वसिमा: क्षुद्रा इति क्षुद्रा इति ।।५।। ।।२९ ।। ।। इति लघुस्तोत्रियाधिकार: ।। इति ॐ

पदभागसंपादक: श्री वै. राममूर्तिश्रौती

श्रीरामाय तुभ्यं नमः

ओं नमस्सामवेदाय

विदितचरमेवेदं सर्वेषां यत् सहस्रशाखात्मकः सामवेदः सकलजग - ज्जन्मादिहेतुभूतस्य सर्वेश्वरस्य निश्वासभूतानां चतुर्णां वेदानां मध्ये प्रशस्ततमः इति। तादृशः सामवेदः सहस्रशाखोपेतः इति च प्रथितः। तथापि इदानीं कौथुमी, राणायनीया, जैमिनीया चेति तिस्र एव शाखाः उपलभ्यन्ते । तासु कौथुमी शाखैव प्रचुरतरा दृश्यते। इतरे द्वे विरले । अयं च सामवेदः लौकिकगानानामपिमूलभूतः । एतच्च तत्र भगवता शार्ङ्गदेवेन स्पष्टभिहितम्– "सामवेदादिदं गीतं संजग्राह पितामहः'' इति।

अस्मिन् सामवेदे मन्त्रः ब्राह्मणं चेति भागद्वयं वर्तते। मन्त्रभागस्तु गानम् आर्चिकं चेति द्विविधः। गानं च – प्रकृतिः(वेयगानं) आरण्यकं इत्येको भागः। ऊहः, रहस्यमिति अपरो भागः । अनयोः पूर्वो भागः प्रकृतिः, अपरो भागः विकृतिः इति च संज्ञा । प्रकृतेः ग्रामेगेयत्वात् ग्रामेगेयम् इति, अरण्ये गेयत्वात् आरण्यकम् इति च व्यवहारः। प्रकृतिग्रन्थः सप्तगानात्मकः। सामवेद - सर्वानुक्रमण्याम् एवं पठ्यते–

"गायत्रं प्रथमं गानं आग्नेयं तु द्वितीयकम् ।
तृतीयमैन्द्रं गानं स्यात् पावमानं चतुर्थकम्॥
अर्कद्वन्द्वव्रतं चेति त्रीणिपर्वाणि पंचमम्।
षष्ठं च शुक्रियं गानं महानाम्नीति सप्तमम्॥
एतानि सप्तगानानि प्रकृतेः कथितानि च॥''

इति। अत्र कानिचित् सामानि ऋगाश्रितानि, कानिचित् स्तोभाश्रितानि, कानिचित् ऋक्स्तोभाश्रितानि। गानानि प्रधानतया सप्तभिः स्वरैः निष्पाद्यन्ते। ते च स्वराः क्रुष्ट-प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-मन्त्र-अतिस्वार्याख्याः॥ इमानेव स्वरान् सर्वे जीवाः उपजीवन्ति। उक्तं सामविधौ– "सवा इदं विश्वं भूतमसृजत, तस्य साम उपजीवनं प्रायच्छत्, तद्योसौ क्रुष्टतम इव साम्नस्वरः तं देवा उपजीवन्ति, योऽवरेषां प्रथमः तं मनुष्याः, यो द्वितीयः तं गन्धर्वाप्सरसः, सस्तृतीयः तं पशवः, यश्चतुर्थः तं पितरः ये चाण्डेषु शेरते, यः पंचमस्तमसुररक्षांसि, योन्त्यः तमोषधिवनस्पतयः यच्चान्यज्जगत्'' इति । छान्दोग्योपनिषदि– "क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो

वा, आदित्यानां प्रथमः, साध्यानां द्वितीयः, अग्नेस्तृतीयः, वयोश्चतुर्थः, सोमो मन्द्रः, मित्रावरुणयोरतिस्वार्य'' इति सप्तानां स्वराणां देवता अपि प्रतिपादिताः। एषां स्वराणां स्थानान्येवम्—

''क्रुष्टो मूर्धनि विज्ञेयः तालव्यःप्रथमःस्वरः।
द्वितीयस्तु भ्रुवोर्मध्ये तृतीयःकर्णसंश्रितः ।।
चतुर्थो नासिकाग्रे स्यात् औरसो मन्द्र उच्यते।
मन्द्रकर्षणसंयुक्तम् अतिस्वारं प्रशंसति।''

इति तदेवं सप्तस्वरैः सामगा गायन्तीति प्रसिद्धोयं विषयः। तत्र क्रुष्टातिस्वार्याभ्यां सामारम्भः न दृश्यते। इतरैः स्वरैः सामानि आरभ्यन्ते। क्रुष्टस्वरेण समाप्तिरपि नास्ति। कौथुमशाखायाम् द्वयोरेव साम्नोः क्रुष्टस्वरस्य प्रयोगो दृश्यते। एते सप्तापि स्वराः एकस्वरानेकस्वरभेदेन द्विविधाः। एकस्वरा यथा -

१ २ ३ ४ ५ र
तद्विविड्ढाइ, इन्द्रंविश्वाः, इ, हिताः, अग्निन्दूताम् इति। अनेकस्वराश्च अनुलोमगीत प्रतिलोमगीत उभयविधगीतैः त्रिविधाः। तत्र अवरोह-क्रमेण उच्चादिनीचान्तं अनुलामगीतम्। यथा –

१ २ ५ १ २ १ २ ३४ ५
आन्धाः , एऽ३ , हँऽ४ , जारा, समायेऽ३, ताऽ२३४५म्, ऊतएकाम्,
१
ओऽ२३४५इ इत्येवामादीनि। आरोहक्रमेण नीचादिउच्चान्तं प्रतिलोमगीतम्। यथा
२ १ ३र २ ४ ५४ ३र२१ ५र ३र२१
नन्दाइ, एहिया, हाऽ३ , पुरू, नुषेजना, सहोवानन्ता इत्यादि। उभयविधगीतम्—
उच्चादि उच्चान्तं, नीचादिचीचान्तम् इति द्विविधम्। उच्चाद्युच्चान्तं तथा –
१ २१ १ ३२ १ २ ३ २ ४र५ ४
वाइश्पताइ, चाऽ२दक्षसाइ, हँसिया, प्रेष्ठंवाः एवमादीनि । नीचादिनीचान्तं यथा–
२र१ २र ३र २ ५ ४ २ ४र ५
ग्नेमहोभिः, सोमाऽ३, नश्चाऽ३इत्राऽ३आभुवात् इत्यादि।

एवं साम्नां स्वराणां प्रयोगे मात्रायाः परिज्ञानं अतीव आवश्यकम् । सामसु अर्धमात्रम् अणु संज्ञकं भवति। ह्रस्वमक्षरम् एकमात्रिकम्, दीर्घं द्विमात्रिकं, प्लुतं वृद्धं चेति त्रिमात्रिकम् भवति। द्विमात्रसंयुक्तं ह्रस्वं प्लुतं भवति। दीर्घमक्षरं मात्रासंयोगात् वृद्ध इत्यभिधीयते। वैश्वर्ये स्वरात्रिको भवति। ''विस्वरमक्षरं स्वरे स्वरे त्रिमात्रं भवति प्रत्युत्क्रम-अतिक्रम-कर्षण-स्वारेषु'' इति मात्रालक्षणेऽ - भिहितम् । एक एव स्वरः कृष्टः सन् यदि स्वरान्तं प्राप्नोति तदा तस्य विस्वर इति

संज्ञा। यथा–

१

ओऽ२३४५इ। अत्र ओकारः प्रथमस्वरस्थः मन्द्रान्तं कृष्टः इति विस्वरः।

प्रत्युत्क्रामति क्रमकर्षणस्वारेषु प्रत्युत्क्रमः अष्टविधः

अतिस्वरो मन्द्रं प्रत्युत्क्रामति परिस्वारे

५

वाऽ६५६॥ इत्यादि। ५र ५

२. मन्द्रश्चतुर्थं प्रत्युत्क्रामति- श्रायन्तइवसूऽ४रायाम्।

५र४ २ ४ ५र

३. चतुर्थस्तृतीयम्– दूताऽ३०वोऽ३विश्ववेदसाम्।

३ ५

४. तृतीयो द्वितीयम्– हीऽ२३४षी।

३र २

५. द्वितीयः प्रथमम् औहोऽ१इ।

६. मन्द्रश्चतुर्थम् अतिक्रम्य तृतीयं प्रत्युत्कामति–(सूत्रं- सन्धौपाव्ने)

४३र ४५र र २ ३ ५

सुनोतसोमपाऽ३व्नाओऽ२३४वा। (प्रकरणान्तरे)

४ ५ ४ ५

७. मन्द्रः चतुर्थतृतीयावतिक्रम्य द्वितीयं प्रत्युत्क्रामति– षिभाऽ२उ। अभिप्रियाऽ२।

३ २

८. तृतीयो द्वितीयमतिक्रम्यप्रथमं प्रत्युत्क्रामति– पुनाऽ३१। एवमादीनि।

अतिक्रमःचतुर्विधः– ११ ३ ५

१. क्रुष्टः प्रथममतिक्रामति– ऊऽ२। न आगाऽ२३४ही।

१र न २

२. प्रथमो द्वितीयम् अतिक्रामति– आरोऽ३हान्। अत्र 'न' इति चिह्नं नमनम् इति व्यवह्रियते । लक्षणग्रन्थेषु अभिगीतविनतप्रणतादिस्वराणां निर्देशो भवति। नमनस्य प्रेङ्खस्य तु एतन्नाम्ना निर्देशः न दृश्यते।

४ ३

२. तृतीयश्चतुर्थम् अतिक्रामति यज्ञाऽ५य।

१ १ २र३र २

४. प्रथमः त्रीनतिक्रामति– ईऽ५हीहीहीहीहि।

कर्षणम् पंचविधम्— १ –

१. आद्वितीयकर्षणम्— त्साऽ२इ । बोधाऽ२ ।

१ २

२. आतृतीयकर्षणम्— आऽ२३इन्द्राम् ।

१

३. आचतुर्थकर्षणम्— न्माऽ२३४भाइ ।

१

४. आमन्द्रकर्षणम्— ओऽ२३४५इ ।

५ ५

५. मन्द्रश्च अतिस्वार्यात् कृष्यते— त्वन्त्वाऽ६मे ।

स्वरः त्रिविधः— प्रथमादिः, द्वितीयादिः, तृतीयादिः इति ।

२ १ १११

१. प्रथमादिः नवमात्रः— हरिऽ३ श्रीऽ२३४५ः।

२ १११

२. द्वितीयादिः षण्मात्रः—आऽ३४५।

३ १११

३. तृतीयादिः अष्टमात्रः— ईऽ२३४५।

एषु स्वारेषु तृतीय चतुर्थ मन्द्र स्वराणाम् उपरि निर्दिष्टः प्रथमोङ्कः एकमात्रिकस्य बोधकः। (स्वारे त्रयोन्त्याः पृथक् एकमात्रः)। यत् मन्द्रतृतीयद्वितीयैः स्वरैः अकृष्टं प्रत्युत्क्रामति अनन्तरोच्चे प्रत्यये तत् द्विमात्रादिः यथा –

५र ४ ५ ३

श्रायन्त इवसूऽ४रायाम्। अत्र सूकारः द्विमात्रिकः। हीऽ२३४५षी। अत्र हीकारः

२र २

द्विमात्रिकः। औहोऽ१इ। अत्र होकारः द्विमात्रिकः। एवं विनत प्रणत उत्स्वरित अभिगीतनामपि स्वरूपं मात्रालक्षणे प्रदर्श्यते। एषामार्चिकोक्षरकालः। विनतम्—

२ १ वि

प्रथमादिः द्वितीयान्तम्—अग्निर्नोऽ२। प्रणतम्—द्वितीयादिः तृतीयान्तम्—

२ र १ २

रम्मन्येऽ३दास्वन्तम्। विनत प्रणतयोः अन्ते अर्धमात्रा नीचेन स्वरेण भवति। यदि दीर्घाक्षरं स्यात् तर्हि उच्चे अध्यर्धा भवति। यदि ह्रस्वम् तर्हि अर्धम् भवति।

५ ४र ५ ४

उत्स्वरितम्— चतुर्थादि मन्द्रान्तम्। मनुष्येऽभिरग्निः। अत्र चतुर्थे अर्धमात्रा मन्द्रे अध्यर्धा।

१र अ ४ १ अ १ १ १

अभिगीतम्— द्वितीयादि प्रथमान्तम्। स्तोमाँरुद्राऽ२३या। पाइन्वोअर्काऽ२३४५इः।

अत्र अर्धमात्राद्वितीये, प्रथमे अध्यर्धा भवति।

४ ५र र २१ २

सप्तविधार्धमात्रा:– १. ओग्नाइ। २. प्रेष्ठंवोहाउ । ३. षुप्रावोऽ२३चाऽ३४३:।

१अ १ –

४. नायक्रमीऽ२त्। ५. वोअग्नायाऽ२इ।

३२ ४ ५ र र र

६. तियाऽ३०चाऽ५राऽ६५६न् । ७. विशोविशोहिम् -

वोऽ६अैतिथाइम् । एषुसप्तसु अन्तिमे वर्तमानानि

इ, उ, :, त्, इ, न्, म्, इत्यादीनि

अक्षराणि अर्धमात्रिकाणि। एवं सर्वत्र मात्राकाल:

अवगन्तव्य:।

किंच दीप्ता- आयता- करुणा- मृदु- मध्यामा- इति श्रुतयोऽपि नारदशिक्षाया अवगन्तव्य:। क्रुष्टात् अथवा प्रथमस्वरात् परीभूते द्वितीयस्वरे विरते द्वितीयस्वरे परत: दीप्ता श्रुति: भवति।

१ प २ १ २ प

ऊऽ२। तृम्पावाऽ१याऽ२। इत्यादि। ''ऊता प्रहूयसा चैव त्सिबा वारा महीं तथा । नित्यायता प्रयोक्तव्या निर्दिशन्ति विचक्षणा:॥''

२३४५ १ ३ ५

ऊतएकाम्। त्साऽ२इ। वारावाऽ२३४न्ताम् इत्यादि स्थलेषु द्वितीयस्वरे आयता श्रुति: भवति। दीप्तानां श्रुतीनां स्वरूपं नारदशिक्षायां एवमुक्तम्–

''दीप्तामन्द्रे द्वितीये च प्रचतुर्थे तथैव च।
अतिस्वारे तृतीये च क्रुष्टे तु करुणा श्रुति:॥
श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायता: स्मृता:।
आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्वं च विपर्यये॥
स्वे स्वे स्वरे मध्यमत्वं तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत्।
द्वितीये विरता या तु क्रुष्टाच्च परतो भवेत्॥
दीप्तां तां तु विजानीयात् प्रथमेन मृदु स्मृता।
अत्रैव विरता या तु चतुर्थेन प्रवर्तते॥
तथा मन्द्रे भवेद्दीप्ता साम्नश्चैव समापने॥''

इति। हस्ताङ्गुलिनिवेशनेन स्वरा: प्रदर्शयितव्या:। अङ्गुष्ठस्य उत्तमे क्रुष्टस्य , अङ्गुष्टे प्रथमस्य, तर्जनीमध्यरेखा द्वितीयस्य, मध्यमा मध्यरेखा तृतीयस्य, अनामिका मध्यरेखा चतुर्थस्य, कनिष्ठिका मध्यरेका मन्द्रस्य, तन्मूलरेखा अतिस्वार्यस्य इत्येवं

क्रमेण अङ्गुष्ठेन अङ्गुलीरेखास्पर्शनं कर्तव्यम् । उक्तम् नारदशिक्षायाम्–

हस्तौ सुसंयुतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ।
गुरोरनुकृतिं कुर्यात् यथा ज्ञानमतिर्भवेत्॥
प्रसार्य चाङ्गुलीः पर्वा रोपयेत् स्वर मण्डलम् ।
नचाङ्गुलीभिरङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेनाङ्गुलीः स्पृशेत्॥
अङ्गुष्ठाग्रेण ता नित्यं मध्यमे पर्वणि स्पृशेत्।
यवान्तरन्तु सामसु ऋक्षु कुर्यात् तिलान्तरम्॥
स्वरान् मध्यमपर्वसु सुनिविष्टान् निवेशयेत्।
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत्॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दिशन्मनः।
स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेत् बुधः॥
सममुच्चारयेत् वर्णान् हस्तेन च मुखेन च।
यथैवोच्चारयेत् वर्णान् तथैवैनान् समापयेत्॥ इति।
अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्यात् वृत्तिं विलम्बिताम्॥
नात्याहन्यात् न निर्हन्यात् न प्रगायेत् न कम्पयेत्।
समं सामानि गायेत व्योम्नि श्येनगतिर्यथा॥
यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान् दँष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्ववर्णान् प्रयोजयेत्॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः नाव्यक्ता न च पीडिताः।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ इति च।

एवं यथोक्तस्वरमात्रादियुक्तान् वर्णान् यथावत् प्रयुज्य अधीयानस्य ब्रह्मलोक प्राप्त्यादि उच्चावचं फलं प्रदर्शितम्।

यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम्।
सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृतावप्युक्तम्॥

॥ इति शम् ॥

वेदान्तमीमांसाशिरोमणिः
सलक्षणसामवेदभाष्यश्रौतविद्वान्
रा. सुब्रह्मण्यश्रौती जम्बुकेश्वरम्

।। ऊहसामप्रकाशः ।।

१. साम्नां संख्यादिसूक्ष्मांशजिज्ञासूनां सुखाय वै।
पूर्वाचार्यप्रक्लृप्तेयं सामसूक्ष्मांशबोधिनी ।।
२. ऊहसामानि षट्त्रिंशच्छतानि नव संख्यया ।
तेषु द्वे द्वे भवन्त्याश्च नार्मेधाक्षारनानदम् ।।
३. वैतहव्योत्तरक्रौंच सोमसामाद्यदंष्ट्रकम्।
कक्षमौक्षप्लवं क्रोश शौक्तच्यावनशैशवम् ।।
४. पौरुमद्गोभयस्तोभगोतमे वार्शशाकले।
वसिष्ठस्य प्रियं वात्सप्रोत्तरं त्रैतवाजजित् ।।
५. सैन्धुक्षितेहवद्वामदेव्यवैखानसाजिगम्।
स्वःपृष्ठाङ्गिरसं त्रयन्तत्वाष्ट्रीसामैध्मवाहके ।।
६. सम्पा साप्तमिकायास्ये वाजदावर्यगोष्टके।
प्रवद्भार्गववैयश्वसामराजैध्मवाहकम् ।।
७. मरुतां धेनुशैरीषौशने सौश्रवसं तथा।
उद्वद्भार्गवमाद्यान्त्ये लौशे कार्तयशं तथा ।।
८. ऐडं शुद्धीयकाशीताच्छिद्रं च त्रासदस्यवम्।
सुरूपाद्यं च गायत्रीसामासितमथापि च ।।
९. स्वारकौत्सेन्द्रवासिष्ठाभीकत्रैककुभानि च ।
हरिश्रीनिधनात्रेयनिहवान्त्यं जनित्रकम् ।।
१०. तथौकोनिधनं यौक्तस्रुचं शाक्करवर्णकम्।
बृहदाग्नेयवाराहभ्यस्ताकूपारमेव च ।।
११. द्यौतानान्त्यार्कपुष्पे चाध्यर्धेडंसोमसाम च।
आयास्यंसोमसामापीत्येतान्येकोनसप्ततिः ।।
१२. त्रीणि त्रीणि तु गायत्रपार्श्वहारायणैटतम्।
साकमश्वमहावैरवामित्रवैरूप्यवाम्रकम्।।
१३. भासत्रिणिधनायास्यमाधुश्छन्दसशाम्मदम्।
क्षुल्लकष्टम्भपृष्ठोद्वंशीयकाक्षीवतानि च ।।
१४. मधुश्चुन्निधनं वाचस्सामादारसृजौ तथा।
वार्शं विलम्बसौपर्णं त्वाष्ट्रीसामरयिष्टकम् ।।

१५. कौल्मलं रुणसामोद्र्ध्वेडं त्वाष्ट्रीसामदावसु ।
श्रायन्तीयं तथा हाविष्कृतमेधातिथं तथा ।।
१६. भारद्वाजरुमीडं च यद्वाहिष्ठीयमेव च ।
दैवोदासदोविशीये चतुस्त्रिंशत्सम्मितानि च ।।
१७. ततस्सामानि चत्वारि चत्वार्युत्तरदंष्ट्रकम् ।
गौतमोत्तरवासिष्ठशङ्कुहाविष्मतानि च ।।
१८. उत्तराभीशवंचैडयास्यनैपातिथौ दलम् ।
मानवोत्तरमानूपमग्नेस्त्रिणिधनं तथा ।।
१९. अध्यर्द्धेडे साकमश्वे सौमित्राद्यार्कपुष्पके ।
शीयं रोहितकूलीयं क्रौंचवाङ्निधने तथा ।।
२०. ऐडसैन्धुक्षितेडानां संक्षारे मानवाद्यकम् ।
ऋषभश्च सहोदैर्घप्रतीचीनेडमेव च ।।
२१. त्वाष्ट्रीसामद्विरभ्यासमितिषड्विंशतिस्तथा ।
पंच पंच द्विहिंकारदेव्यरौरवगौ÷गवम् ।।
२२. आष्कारनिधनंचाशुभार्गवं पौरुहन्मनम् ।
साध्रभिनिधने पूर्व जनित्रं चाश्वसूक्तकम् ।।
२३. मरायं स्वारसौपर्णं वषट्कारैडकौत्सकम् ।
द्वैगताद्यासिताकूपण्वबृहच्चदशाष्ट च ।।
२४. षट्षडैडच्च सौपर्णं सुरूपोत्तरमेव च ।
पूर्ववासिष्ठगोषूक्तक्रौंचाद्यादीनि पंच च ।।
२५. सप्तसप्तौशनं पार्थं पृश्निशुद्धीयसौभरम् ।
महावैष्टम्भमुत्सेधस्सप्ताथाष्टाष्टनौधसम् ।।
२६. दैर्घश्रवससुज्ञानसफपौष्कलसँहितम् ।
मार्गीयवनिषेधौ च मन्तसन्तनिनी दश ।।
२७. ततो नव नव श्यैतान्धीगवे चामहीयवम् ।
अथो दश दश श्यावं कावं ण्वतर धाजयम् ।
२८. अथो द्वादश देव्यानि साहीयानि चतुर्दश ।
षोडशैव तु बोधीय श्रुध्यमेकाधिकन्ततः ।।
२९. संख्याष्टादश कालेयाभीवर्तानामुदीरिता ।
द्वाविंशतिश्च वन्तीयान्यपि गौरीवितानि च ।।
३०. यज्ञायज्ञीय संख्या तु चतुर्विंशतिरुच्यते ।

शेषान्येकैकयोनीनि शतंचापि त्रयोदश॥
३१. यज्ञायानि पुना यज्ञा पुरोजि द्वे त्यमित्समा।
देवो दर्शी विशःपूषा प्रदैवोभिप्रजागृविः॥
३२. धर्तेन्द्राय पवित्रन्त अभिनोवाजसातये।
वृषाम जनितोपास्मै दवि सोमाःपवन्तइ ॥
३३. परित्यं पवमानस्य चतुर्विंशतिरेव हि ।
गौरीवितान्ययं पूषा जुषस्व प्रतिजागृविः॥
३४. सुता पुरोजि सौमाः प्रस्वभीनोवाजसातये।
परित्ये मम सा गायन्त्येन्द्र बण्मकिमित्रिचे॥
३५. ऋचि प्रसु विशः पूषा पर्युत्सो द्वे च विंशतिः।
वन्तीयानि तरोरेवेत्युपद्वाजा परिप्रधा॥
३६. त्वन्नश्चित्र गिरिष्टाश्चन्नत्वा यज्ञाश्रुधीहवम्।
एह्यूतन्ते समम्मेदं विष्णुः प्राणा इमा उवाम्॥
३७. एनापत्युवेवाँ इन्द्राभित्वाशूरनोनुमः।
इन्द्रायेनन्दोग्नेविवस्वत्वामिद्धि द्वे चविंशतिः॥
३८. कालेयानि तरोच्चातयस्यायं मत्स्यपा पुना।
वयमुत्वा रथेन्द्रं विश्वैष ब्रह्मा पवस्वमा॥
३९. इन्द्राया हि धि गायान्ति तृचे दुग्धा वृषो अचि।
मत्सरासो दुहा तोष्येकस्यां दशाष्ट च॥
४०. अभीवर्ता उदुत्येम माचिर्त्तवः पिबासु च ।
यो राजाऽत्वासहाभिप्रवस्सुशाग्ध्यू यशाः पुना॥
४१. प्रतूर्तिषु तृचे तूत्सो वीतये मन्द्रया भिसो।
परिधीन्पवमानाभीत्येकस्यां दश चाष्ट च॥
४२. श्रुध्यान्युपोषु तंवस्स प्राणामच्छेर्जि नानदम्।
अग्ने वाजस्य गोमन्त उषस्तश्वि पवस्वदे॥
४३. एना प्रत्यु इमाग्ने वि तृचे तंवस्सखा ऋचि।
प्राणा च दश सप्ताथ बोधीयानि त्वजीजनत्॥
४४. ये सोमा स्यप्र यस्तेम गिरिष्टा स्वादि मच्छसु।
प्रतिष्येषो जराबोच्चा मन्द्रँहोता विपश्चितः॥
४५. प्रवाज्यक्षा नमस्ते च इषन्तोका च षोडश।
साहीयानि पुनानो अ प्रधन्वासो पवस्वम॥

४६. यस्ते वसुरुचोच्चाग्ने त्वन्नस्त्यमुपदक्षसा।
वरिवोधा वृधन्तास्याग्निर्मूधात्वँह्यतुर्दश।।
४७. देव्यान्यग्निन्नरः पर्युकयाते रेवतीकया।
एनाप्रत्यु इमा शिशुं कस्तमग्ने विवेदुच ।।
४८. श्यावाश्वानि पुरः पर्यू पूषा भीनो जसातये।
सुता परित्य सोमा:प तृचे ऋचि विशः प्रसु।।
४९. कावान्यभिप्रिधर्तादिसूर्यस्य प्रो अयांजते।
जनस्येता अबोध्यग्निर्ज्म पवित्रं समित्सम।।
५०. ण्वतराणि पुनाीत्वा द्वे तोषि प्रसुवीतये ।
अभित्वापूर्व देवोव स्वृचे मृज्याद्ययो ऋचि।।
५१. धाजयानि पुना श्रीणा प्रसुन्वा तोषि पाहिनो।
प्रसोमदे द्वे त्वेसोम प्रत्नंपीयूतवादश।।
५२. श्यैतान्यभिप्रवस्वादो रानोविश्वा क्रतुन्तदी।
इमाउत्वा तृचेन्यत्र उत्स इन्दुः पुरो नव ।।
५३. आन्धेगवान्यभीनोव पुरःपर्यू सुता विशः।
जसापरित्यं सोमा:पतृचेत्यत्र स्वसोमम ।।
५४. नवामहीयवा न्युच्चा वृषा भ्रास्य प्रजिघ्नतः।
एवाह्युत्तेशु सर्वासु पीयूषे दे मरुत्पृथक्।।
५५. नौधसानि तु तंवो द्वे इमा उत्वा पुरो क्रतु।
अग्न आयाह्य सर्वासु ऋच्च्युत्सेन्दुः पुरोष्टु च ।।
५६. दैर्घश्रवाष्टकन्तोषि यज्ञा त्वेसो पुनाभिसो।
यो विश्वा च तृचेऽन्यत्र प्रत्नं सधस्थ पाहिनो।।
५७. सुज्ञानान्यूर्मिधा प्राणा सखाय इन्द्रमच्छसु।
पवस्वदा तृचेन्यत्र मच्छ तंवस्सहर्युतः।।
५८. सफान्ययापवद्युम्बं भद्रोनो ससु धन्वइ।
उपशिक्षार्चि सर्वासु आसोता च पवस्वम।।
५९. पौष्कलानि तु गोमन्त इन्द्रमच्छ सखाय आ।
प्राणा तृचे ग्ने वाजस्य पवतेहर्यधन्व च ।।
६०. उपशिक्षापतेष्टौ च संहितानि मदच्युतः।
ऋचि स्वादि क्रन्दत्स्वानस्तिस्रोदाभ्यः पुजीजनत्।।
६१. यास्ते चाथ निषेधास्तु पुना पूषापिबासुत।

पुरस्सोमा:पवाभीनो तृचे श्रायन्त इन्दर॥
६२. मार्गीयवानि तद्वो स्यप्रत्नाध्वोच्चा विपश्चित:।
अप्साइन्द्रा रसन्तेम तन्त्वाधर्तारमष्ट च ॥
६३. सन्तनीनि त्वसा वर्षा वृषा अस्ता विजिघ्नत:।
इन्द्रोमदाभिसो घत्वा समन्तानि यत: पुना॥
६४. तोषि मृज्य तवमंस्तो विश्वस्याच्च दुहानउ ।
औशनानि प्रतु त्वेनो राजन्नाजागृ साकमु॥
६५. इदमाभा अबो सप्त पार्थानि वाजसातये।
अयं सोमश्शिशुस्साकं वृषाशोणोभिवाप्रका॥
६६. भरद्वाजस्यपृश्नीनि योरा तोषि पुना तृचे ।
तव तोषि दुहा श्रीणा शुद्धाशुद्धीय कानि तु॥
६७. अभीनोवा पुरस्तंवो प्रसुन्वेन्द्रायसो तृचे ।
प्रसोमदेव त्वंद्यांच ऋच्यथो सौभराणि तु॥
६८. वयमुत्वाम तंवोद तन्ते श्रायन्त वत्यदि।
तंगूर्धा वाहि सप्ताथ उत्सेणास्तु पुना तव॥
६९. पीयूषमभिसो तोषि पिबासु श्रीण सप्त च।
महावैष्टम्भकानि स्युर्वयंघत्वा क्रतुं पुना॥
७०. यदिन्द्रयासो यद्यातु सुता सोमेति सप्त च।
ऐडं सौपर्णषट्कन्तु वृषोच्चाते विपश्चित:॥
७१. जिघ्नेन्द्रमभिजायाध्वक्रौंचाद्यानि पुरोजिती।
सोमा:पवेन्द्रयाभीनो पूषा इन्द्राय सोम षट्॥
७२. गौषूक्तानि त्वसाव्यंशुर्गिरिष्टोच्चा वृषा तृचे।
ऋचि स्वादि परिप्रिस्या द्वासिष्ठानि त्वसाविसो॥
७३. अस्यप्रेषा शिशुंजद्वे अक्राधर्ताभिषट् तथा।
उत्तराणि सुरूपाणि रक्षोहा जिघ्नतो वृषा॥
७४. उच्चा यस्ते गिरिष्टा षट् रोरवान्यभिसो पुना।
गिरित्सि पाहिनो तोषि पंचधाष्कार पंचकम्॥
७५. पुना प्रहिन्वा तंवोद कईंवेदा भिसोम च ।
द्विहिंकाराणि देव्यानि प्रहिन्वा वीतये पुना॥
७६. अभिसोमयशा: पंच गौङ्गवानि पुनाभिसो।
वीतये तव सर्वासु चैकस्यामपि वीतये॥

७७. साध्राणि तु सुताभीनो परित्यँह पुरः प्रसु।
आश्वसूक्तानि यस्तेम त्वँसोमेन्द्रामरुत्वते॥
७८. तृचे स्वादीन्द्रमच्छाणि ऋच्यथद्वैगतानि तु।
तवाभिसोपुनातोषि वीतयेचथाशुभार्गवम्॥
७९. विपश्चितोच्चास्य प्राध्व तृचे ऋचि मदच्युतः।
पोरुहन्मन सामानि त्वभिसो वीतये तव॥
८०. प्रहिन्वाश्रीण पंचाभि निधनानि त्वदर्शिगा।
यं घत्वा त्वासहामन्द्रैरुत्सोऽथण्व बृहन्ति तु ॥
८१. पूषात्वँ ह्ये पुना यज्ञा त्वामित्पंच मरायकम्।
अग्निन्नरःपिबासो श्रुधीहवं वि पुरस्तव॥
८२. सौपर्णानि तूद्धे दत्वंह्यंगोच्चावृषाकया।
वषट्काराण्यभित्वापूविधुन्दद्रा तृचे पृथक् ॥
८३. जसातये पुनोत्सेधआकूपाराणि तु प्रसु।
सुष्वाणासो परित्यँह पुरोजिती जसातये॥
८४. आसिताद्यान्ययंपूषा यओजिष्ठेममिन्द्रसु।
परित्यँहेन्द्रायसोथ जनित्राषानि तुक्रतुम्॥
८५. यो राजा अभिसो तंवः परिधीनिति पंच च ।
ऐडंकौत्सान्यभीनोवा स्वादिष्ठेन्द्रायसो सनः॥
८६. पूषा थोत्तरदंष्ट्राणि तोषीन्द्रंवि तवा तृचे।
एकस्यामभिसोमाथ गोतमानि पुरः प्रसु॥
८७. तृचे प्रस्वाद्ययोश्चाथ शङ्कूनि तुपवस्व।
त्वंह्यमैषस्यद्या सर्वास्वेकस्यांच पवस्वम॥
८८. सिष्ठोराण्ययंसो वृषाशोसाक मया पवा।
हाविष्कृतानि यस्तेम गिरिष्टास्य वृषा पवा॥
८९. आभीशवोत्तराणि स्युस्तव तोषि पुना भिसो।
ऐडमायास्यं पुना तोषि पुरस्तृच ऋचीन्दम॥
९०. नैपातिथं यदिन्द्रप्रागग्न आ बण्म इन्द्रमित्।
औदलानि सवीरोद अभीनोवा पुरः प्रसु॥
९१. मानवोत्तराण्युष्वाणस्तोषिंच त्वामिदाभिसो।
आनूपानि पुरस्तोषि सोम उष्वाऽभिसोम च ॥
९२. अग्नेस्त्रिणिधनान्युष्वानूपे श्रीणं प्रहिन्व च।

बार्हदुक्थानि तोषिंच प्रहिन्वानः पुना तव ॥
९३. साकमश्वानि तूच्चातेऽस्य प्रत्ना ध्व पवस्वम।
सौमित्राणि चोचैनाव्यस्य प्रत्नाध्वर्यवेव च ॥
९४. अर्कपुष्पाणि चाद्यानि तोषिंचेन्दु पुना तव ।
विशीयानि तु हिन्वन्ति यज्ञामच्छ विशोविशः ॥
९५. हितकूलीयमध्वर्यो वृषा जिघ्न विपश्चितः।
वाङ्निधनक्रांचानि सोमाःप तंवोभिप्रपरित्य च ॥
९६. ऐडंसैन्धुक्षितं जिघ्नतिस्रोवाव्यँशुरायुषक्।
ऋषभानि वृषास्य प्र उच्चाजिघ्ना थाजिघ्नतः ॥
९७. उच्च हिन्वन्ति संक्षारास्तृचेन्यत्र पवस्वमा।
प्रतीचीनेडंकाशीतं त्वँसोपोषु पवस्वम ॥
९८. गिरिष्ठाय सहोदैर्घ्यं पुरस्तव पिबा श्रुधि।
मानवाद्यानि शग्ध्यूषु अभिसोक्रतुमत्तृचे ॥
९९. एकस्यां मन्द्रया गायत्रपार्श्वान्यभिसोम च ।
मोषुत्वा वातृचे त्वेकस्यामया रु तथैव च ॥
१००. हारायणाणि शग्ध्यूषु त्वभिसोमा प्रसोमदे।
रयिष्ठानि त्वभीनोवावेन्द्रयासो वाजसातये ॥
१०१. अथैटतानि तूच्चाध्वास्यप्रैतानि विलम्बसौ।
वैरूपाणि तु तिस्रोवाचोच्चातेथ शाम्मदम् ॥
१०२. त्वँसो यस्ते गिरिष्ठाश्च एतान्देवा पदावसु ।
शैनश्शेपकमश्वानि त्वायःप्वे ह्यू तमद्य च ॥
१०३. श्रायन्तीयं श्राय मच्छानश्शी तृचे पृथक्।
जसातये थ हिष्ठीयनिन्दुःपूषापरित्य म ॥
१०४. कौल्मलानि पुना तोषि त्वँह्ये हाविष्कृतानि तु।
त्वँसो स्वादिगिरिष्ठाथ पृष्ठानि तु पिबासुत ॥
१०५. पुना तोष्यथ वाम्राणि तोष्युष्वाणाभिसोम च।
भासानि तु युषग्यस्ते स्वादिकाक्षीवितान्यपि ॥
१०६. छैवादासानि तु प्राण इन्द्रमच्छ सखाय आ।
वैश्वामित्राणि यज्ञाय पुरांभिन्दुरसाविसो ॥
१०७. अदारसृंजि जिघ्नोच्चा दक्षसा रुण साम च।
मृज्य तोषि पुना वार्शन्युभयं श्रृ कई पुना ॥

१०८. अथ त्रिणिधनायास्यं श्रीणन्तोमृज्या पुना ।
ऊद्‌ध्वेडंत्वाष्ट्रीसामानि परित्यँह पुरस्सुता॥

१०९. पोरुमीढानि त्वमंगप्र पवमानाभिय क्रतुम् ।
क्षुष्टम्भानि तु तिस्रोच्चा स्वादि मैधातिथानि तु।

११०. पुनाभिसोमा माचिच्च भारद्वाजानि तु क्रतुम्।
आत्वासहाभिसोमाथ त्वाष्ट्रीसामान्यसाविसो॥

१११. सहस्रधा सुता माधुश्छन्दसं त्वामिदा तृचे ।
पुना तोषि पृथक् चाथ मधुश्चुन्निधनानि तु॥

११२. पुरस्सोमाःपुषो द्वंसीयान्या त्वा विशेन्द्रसु।
गायन्ति वाचस्सामाभिद्युम्नासोता तृचे पृथक्॥

११३. आसोताऽथोदोविशीयान्यानोभित्वाभिसोम यत्।
आश्वे विपश्चितोभिद्रो नार्मेधे तु अधाहि च॥

११४. इन्द्रं विश्वाथ आक्षारं पवतेहर्य मच्छसु ।
नानदे तु पुरःप्रत्य तहव्ये पान्तमा पुरो॥

११५. क्रौंचोत्तरे पुरःपूषा सोम साम विपश्चितः।
सुताइन्द्राय दंष्ट्राद्ये आत्वावीन्द्रं व्यथप्लवः॥

११६. सखाय आनिष्युत्सश्च प्रवद्धा प्रो अयाप्रकम्
कक्षे पन्येन्द्रायमद्व मौक्षे यस्ते मदिष्ट्या॥

११७. क्रोशे प्राणोर्मिणा शौक्ते तृचे ऋचि सखाय आ।
शैशवे स्वादि यत्सोम च्यावने तु पवस्व म॥

११८. ऋचि द्युम्नन्तृचे त्रैते प्राणा गोमन्न शाकले।
अर्षा वृषोथ वार्शे तु अर्षा प्राणाथ खानसे॥

११९. नकिष्टाभिप्रियागोष्ठे पुनानो ृ ज्याजिगे ।
वृषोच्चा पौरुमद्गे तु अभिसोमा पुना इमे ॥

१२०. गौतमे चो भयस्तोभे अच्छिद्रे अभिसो प्रहि।
त्सप्रोत्तरे तु सोमाःप पुरोष्टस्यप्रिये इमम्॥

१२१. यदिन्द्रचित्रं वैयश्वं उभयंशृ तृचे पुना।
अथ वाजजिती सूर्य प्रधन्वा सामराजके॥

१२२. अक्रानसाविसो सम्पा इन्दुर्वाभित्रिधेनुनि।
त्रिरस्मै ज्योतिरच्छि ---- ॥

१२३. अजीजनत्वन्त ईन्द्रत्रयन्तन्तु त्वाष्ट्रिसामनी।

सुता तृच अभीनोवा हवद्वामे दशक्षिपः ॥
१२४. तंत्वाविप्रा सुवःपृष्टे प्रहिन्वान ऋतन्तव।
अथ सैन्धुक्षिते उच्चा अग्निं वो ऐध्मवाहके॥
१२५. आघाये च यजिष्ठन्त्रैककुभे तु य एक इत्।
त्वमङ्गाथ सुरूपाद्ये अपि गायत्रिकासिते॥
१२६. युषग्यस्तेय लौशाद्ये प्रो अया व्रत औशने।
प्रेष्ठन्तिस्रोथ यामैडे असाविसो वृषामति॥
१२७. वाजदावर्यके धन्वा इन्द्रायेन्दो मरुत्वते।
अथ साप्तमिकायास्ये पुनातवाल्य लौशके॥
१२८. असाविसोमो गोवित्प उद्वद्धार्गव सामनी।
धर्ता शिशुं कार्तयश अभीनोवा पुरोजिती॥
१२९. शुद्धीयैडे पुरोज्येतो काशीते पवते हरिः।
तंवस्सखेन्द्र वासिष्ठे उत्सोदे वयमेनमि॥
१३०. बथाच्छत्रासदस्ये तु पुरोजिति जसातये।
स्वारकौत्सेत्वभीनोवा प्रसुन्वाभीकसामनी॥
१३१. उच्चाद्विपज़ितो यौक्त स्तृचे जसापुरः।
हरिश्रीनिधने जिघ्न वृषात्रेये जसा पुरः
१३२. निहवे तु परित्यं विश्वेदेवान्त्य जनित्रके।
तंवःपुरोजि वाराहे प्रवद्धार्गव सामवत्॥
१३३. अथौकोनिधने साम्नि आजामि रद जीजनो।
अथ शाक्वरवर्णे तु उच्चेषं बृहदाग्नये॥
१३४. अग्निन्नरःपुरोभ्यस्ताकूपारे तु पुरोजिती।
इन्द्रायसो द्युताने तूत्सोदेघाह्युत्तरार्कके॥
१३५. मृज्यमानो यओजिष्ठाध्यर्द्धेडे सोमसामनी ।
यस्तेऽसाव्यैडमायास्यं सोमसाम्नि पुरःपुना॥
॥ इति ऊहसामप्रकाशः॥

॥ अथ रहस्यसामप्रकाशः॥

१. रहस्येऽपि च सामानि संख्या द्वे च शते नव।
तेषु द्वे द्वे त्वरिष्टं च पार्थुरश्मं च सप्तहम्॥
२. भासं च निधनं वाग्जंभमष्टेड एव च।
सिमा स्वाराणि चत्वारि त्रीणि त्रीणि तु संकृति॥

३. रूपरेव यशस्थानषङ्गान्यर्कविकर्णकम्।
हावैराजोथचत्वारि ह्रस्वदोयशः ॥

४. भर्गो ऋषभवैराजः पंच पंच ततः परम्।
व्याहृतीः स्वाशिरामर्करायोवाजीयमेवच॥

५. तथा महादिवाकीर्त्यं षट्षङ्गत्सान्तरिक्षके।
बृन्निधनजम्भंचाथाष्टावाभर्वणन्तथा॥

६. नवैवतमसोर्काद्वाविंशतिस्तुरभन्तरम्।
बृहदेकाधिकन्तस्मादन्यान्येकैकशःकिल॥

७. बृहन्ति मत्स्यपात्वामिद्धे त्वमग्ने पुरःकिमित्।
माभे यज्ञासुते नावोप्रत्युवेमा उषं त्रिक॥

८. अग्नेविवस्य यज्ञेन्दु स्सखायोधा पुना तवा।
मृज्यसोमाःपपूषंचेत्येतानि त्रीणि विंशतिः॥

९. रथन्तराण्यभित्वाद्वे एना प्रत्यु इमाउवाम्।
कया पुना द्वे यज्ञाय यज्जा प्रत्यु तव प्रसु॥

१०. तोष्यभित्वावृमाभेमावीतयेग्ने विवाभिसो।
सुतोष्वाणजसातेति द्वाविंशःकिल संख्यया॥

११. तमसोर्काः प्रधन्वाभिप्रियाण्यक्रानसानिसो।
धर्ता तृचे पृथक्पूषा द्विर्यं श्रीणं सुषा नव॥

१२. अथाष्टाथर्वणानिस्युर्दक्षसा तोष्यभिप्रवः।
पुनानस्सोभिसो तंवः परिधींरं पुरोजिती॥

१३. नित्यवत्साषडग्निंहो प्रोषूष्वा याजसा त्रिक।
अन्तरिक्षाणि चासोम सुता शद्या यदिन्द्रया॥

१४. अभिसोमाग्न आया षट् बृहन्निधन जम्भकाः।
पुरोजित्यभिसो त्वामित्वँह्ये पूषा पुनेति षट्॥

१५. पंचव्याहृतयस्सत्यं पुरुषाभूर्भुवस्सुवः।
स्वाशिरार्कायुषगिरिष्ठा स्वादि यस्ते परिप्रिया॥

१६. रायोवाजीयकं स्वादोऽग्निं वोग्निन्नमहेप्रति।
दिवाकीर्त्यानि बिभ्राट्बृबण्मश्रायेन्द्रमित्तव॥

१७. ह्रस्व यदिन्द्रया यद्या सुतासोमाभिसो ततः ।
मो वैराजाःपिबासोमश्रुधीहवतवा पुरः॥

१८. भर्गाश्चितुष्टये तोषि पूषोत्सोदे पुरोजिती।

संकृतिश्रायतोषिंच तृचे ऋचि परित्य च ॥

१९. वैरूपाणि सुता यद्यावोभिसोमा ततो यशाः ।
त्वमितोषि पुना ग्नयर्का यस्ते तिस्रो मदिष्टया ॥

२०. रेवत्यस्तु परिस्वान इन्द्रायेन्दोम रेवतीः ।
देवस्थाननानि तोषिंच पुनाश्रीण विकर्णकम् ॥

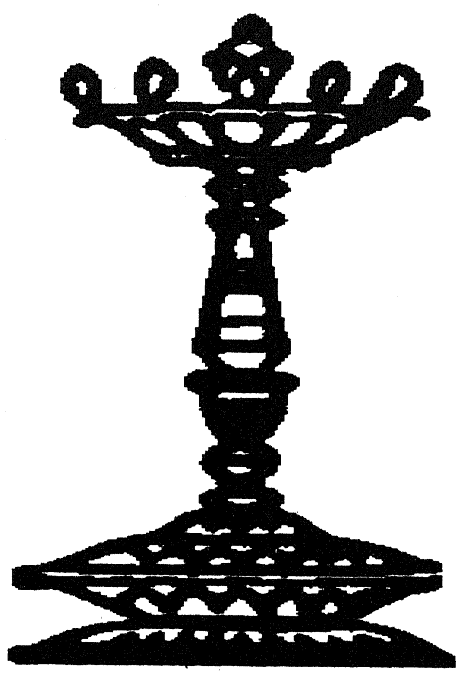
२१. क्रतुं पुरोजिश्रायन्तोऽतीषंगाणि यदिन्द्रचि ।
जसोत्वाथ महावैराज पिबासो तवा पुरः ॥

२२. अरिष्टे तु सुता सोम पवित्रं पार्थुरश्मके ।
स्वादोरिन्द्रोमदाभासे पुरोमूर्धाधि सप्तहे ॥

२३. त्वामित्तृचे पुनैकस्यां ईजंभे तोषि रोजिति ।
अष्टेडे तु जसा धर्ता सिमा उष्वाजसा स्वरे ॥

२४. प्रथमे तु सुता प्रत्यौ द्वितीयोऽपि तृतीयके ।
पूषा मत्सौ चतुर्थे तु प्रसु यज्जायथेति च ॥

॥ इति रहस्यसामप्रकाशः ॥

अध्यायाः ।	वर्णात्मक ऋक्संख्याः।	खण्डाः ।
१.	वेदोधर्मार्यैवादेशोत्र	॥१॥
	अन्नं हि प्राश्यं प्रशस्तं च	॥२॥
	इन्दु भुक्	॥३॥
	प्रशस्तभूत	॥४॥
	ब्रूयाच्छान्तोऽहरहस्साम	॥५॥
	अतोममजाशू **प्रथमः**	॥६॥
२.	गायन्ति मम आनन्दम्	॥१॥
	साम्नि उक्थ्ये गायत्रं तत्	॥२॥
	अतो भोजनं ते भूयात्	॥३॥
	भुंजीयात्	॥४॥
	आगतो गौस्संसेव्यः	॥५॥
	गौर्देयो दोहने **द्वितीयः**	॥६॥
३.	ते साम्नो नमो वेदे आधा-ता धर्मे	॥१॥
	इन्द्रइन्द्राणी तपस्वीह	॥२॥
	सोमोद्गाता स्यात्	॥३॥
	आयाहि	॥४॥
	ब्रूयात्सोमो धर्मान्	॥५॥
	नमो वाचे **तृतीयः**	॥६॥
४.	आदित्या वै भर्त्तात्वाम्मा-प्रीत्यावैशास्यात्	॥१॥
	इन्द्राण्याश्शान्तिरितिहासा-मस्माकम्	॥२॥
	आयाता श्रीः	॥३॥
	एते यान्ति	॥४॥
	यो धर्मो मम	॥५॥
	सुते हि च दे **चतुर्थः**	॥६॥
५.	मात्रे हि नवोगानन्तो वेदे	॥१॥
	धर्मायायातस्तपो दद्यात्	॥२॥
	श्रुत्वा तु याता ब्रुवतां धर्मान्	॥३॥
	मतो वेदे ते	॥४॥
	आयातु मांसा (आयातु धाता)	॥५॥
	मयासुज्ञाते विष्णौ (प्रदातुं पात्रे इच्छेत्)	॥६॥
	अतो मम दोक्षस्व **पंचमः**	॥७॥
६.	प्रातरहरहस्सेव्यो गौ-श्शान्तिमिच्छेत्	॥१॥
	अनेनैवोपासनमिच्छेत्प्री-त्या ममैव	॥२॥
	भूमिंच जित्वागां च मयि शान्तिर्वा	॥३॥
	गेहे ग्रामे गयान्	॥४॥
	संसेव्यः	॥५॥
	गङ्गास्नानेन च मम शान्त्यै	॥६॥
	प्रातरिमां, स्नायात् **षष्ठः**	॥७॥
७.	आशु गच्छेत् गौतमो नमो मान्देशाच्छुभे	॥१॥
	एतेनैवदेशेनायाते तत् कर्मणे चोदनात्	॥२॥
	अग्निरादित्यः शक्रः प्रीतः	॥३॥
	सामगश्शान्तेत्र	॥४॥
	येमन्त्रापदेशी	॥५॥
	तत्र च शान्त्यै गङ्गाम्भसि	॥६॥
	ततः स्नायात् **सप्तमः**	॥७॥

अध्यायाः।	वर्णात्मक ऋक्संख्याः।	खण्डाः।
८.	दिवि सोमोत्र भवेद्रामैते	॥१॥
	अन्नैरेवैतेशोभैरनेसगाः	॥२॥
	इमामादूरे च ततो मन्वामे	॥३॥
	बभूव	॥४॥
	इमां त्वं तं च सेवेत	॥५॥
	इमां त्वयि भक्ता **ऽष्टमः**	॥६॥
९.	अनाहूतेनात्र च नैकोहं भुंक्ते(ञ्जे)	॥१॥
	इदानीं सामवेदोऽबोधि	॥२॥
	होमसाधारण्याद्गोपालः	॥३॥
	शोभनं चैते	॥४॥
	शुद्ध एवैको गौः	॥५॥
	सुषाचा एषु	॥६॥
	एतेन च	॥७॥
	सन्तु	॥८॥
	संसारभयम्	॥९॥
	स्नाते नमो वाचे **नवमः**	॥१०॥
१०.	अग्निना देवः श्रेष्ठेते प्रीतः	॥१॥
	गौतम एवैते एव	॥२॥
	एते एव सेव्ये	॥३॥
	नव प्रीते वै श्रीः	॥४॥
	त्वया प्रजात्यैम	॥५॥
	स स्वधने नीचैः	॥६॥
	वामनस्सर्वत्र	॥७॥
	अग्निर्विश्वेदेवाः	॥८॥
	भक्तित्वं याथार्थ्यै हि	॥९॥
	स्नायात्	॥१०॥
	अनेन नारी शूरा एवैषात	॥११॥

अध्यायाः।	वर्णात्मक ऋक्संख्याः।	खण्डाः।
	भोजनत्वमच्छी **दशमः**	॥१२॥
११.	प्रशान्तानां सुनिश्चितत्वम्	॥१॥
	इमे क्रियतं विन्दते	॥२॥
	संसारभयात् **एकादशः**	॥३॥
१२.	अन्नं दैविकं नाशान्त्या	॥१॥
	अन्नादि भुक्	॥२॥
	सन्निहिते योगैः	॥३॥
	मानेन वतु धातु	॥४॥
	देवत्राविवासा मया	॥५॥
	सुधायनमान्यहंच **द्वादशः**	॥६॥
१३.	मम सर्वे अनाभान्ति	॥१॥
	आदित्या इन्द्रश्च शान्त्या	॥२॥
	सुभूरि गुरुः	॥३॥
	नारायणपादौ स्याताम्	॥४॥
	वैष्णवी ऐन्द्रवायवौ	॥५॥
	अनेनैवाशु मे प्राप्तम् **त्रयोदशः**	॥६॥
१४.	अनादि वेदं तं विदो येऽत्र	॥१॥
	मम देवः पूषा येतेन	॥२॥
	माता पिता वै प्रीतः	॥३॥
	तत्रास्माकं दैवतं भवे **चतुर्दशः**	॥४॥
१५.	अग्निर्ममैव देवतैका	॥१॥
	सरामो राम वेदा तातं विद्यात्	॥२॥
	सामविधानंच	॥३॥
	सुवाचा सुभुप्रिया **पंचदशः**	॥४॥

१६. नराणां कविषु वादः ॥१॥
अनेनैवामुत्र ॥२॥
इन्द्रसामानो च स्नात्वा
ब्रूयुः ॥३॥
सामानि प्रज्ञा शिष्यस्य
स्यात् **षोडशः** ॥४॥

१७. एष करोत्याप्तं विष्णु-
प्रियाम् ॥१॥
सामविच्छास्त्रज्ञो वा श्राद्धे ॥२॥
देवबुध्यै वैतेन ॥३॥
विजित्यैतान्तं वै **सप्तदशः** ॥४॥

१८. शिष्टा वै संविदन्तेऽर्थात् ॥१॥
सामगस्सर्वत्र देवगुरुः ॥२॥
सर्वं विन्द्रामश्च मे स्यात् ॥३॥
एतेनैव ब्राह्मणानां वासो - ॥४॥
ऽष्टादशः

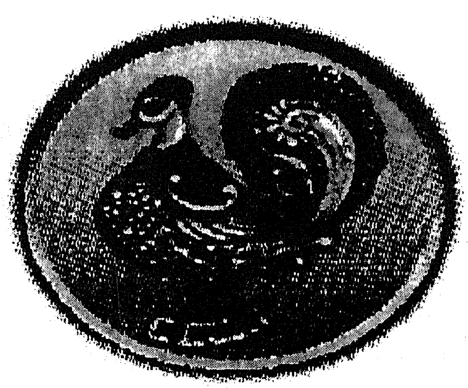
१९. एषा च शान्तिर्भवतु
श्रावास ॥१॥
सामगशान्त्यै ये विप्राण्यो-
श्शुभे ॥२॥

साम्नि हि निपुणाम् ॥३॥
वासोविशुद्धिश्चाम्भसि ॥४॥
वसिष्ठसोमसुतः प्रेषये- ॥५॥
देकोनविंशः

२०. भक्षेणा नमां सेह प्राशामेच ॥१॥
इन्द्राणी प्राप्नोतु ॥२॥
शास्त्रसिद्धाभिरिति चेत् ॥३॥
माधव एवैतेनेष्टे भव ॥४॥
रुद्रागाहंनमस्यामि ॥५॥
कौशिकोत्राथेतु माधवो
देवः ॥६॥
आपस्नाने भोजनार्था पाने
प्राप्ताविंशः ॥७॥

२१. प्रीतश्शुक्रःप्रियान् पुनाति ॥१॥
सर्वसुरान्नत्वा प्रियाणि ॥२॥
इमे शान्तबुध्यैवातिथीन् ॥३॥
(पूजयेत्) **एकविंशः**

अकारे पंच एको वा, आकारे द्वौ षडेव वा ।
इवर्णे सप्तवा त्रिर्वा उवर्णे चतुरष्ट वा ॥
ए ऐ ओ औ तु इत्येते विज्ञेया अनवग्रहाः ॥
॥ अवग्रहपरिशिष्टं समाप्तम् ॥

विज्ञप्तिः

भोः सामवेद सुहृदः, पण्डितप्रकाण्डाश्च,

विदितचरमेव भवतां यत् अद्वैतविद्याचार्य, महाराजासाहेब श्री गोविन्द-दीक्षितेन्द्रैः श्री कुम्भघोणे पावनकवेरजातीरे (सन् १५४२) प्रतिष्ठापित वेद-पाठशालायां (राजावेदपाठशालायाम्) आरम्भशुभदिनादारभ्य अस्मद्वंशीया एव सामवेदाध्यापक पदवीं अलञ्चक्रुः। तत्र दैवयोगात् अहं सप्तम इति। मया च पञ्चाशद्वर्षाणि (सन् १९३१—१९८१) तस्यामेव पाठशालायां अविच्छिन्नतया सामवेदाध्यापकपदवी अधिष्ठिता । अस्मत्परंपरायां अध्ययनक्रमः तत्तत्तात-पादेभ्यः प्रवृत्तः । ते सर्वेऽपि अनादिसिद्ध सामलक्षण धुरीणाः । तेषां सलक्षण-पाठक्रम एव अद्यापि अनुस्यूततया पाठ्यते । अनयैव दिशा बहवो छात्राः अधीत सामवेदाः आसन्, वर्तन्ते च । मयापि अस्मत्तात पादान् विहाय न कुत्राप्यक्षरलेशोऽप्यधीतः।मन्निकटेऽपि परश्शतं माणवकाः साम,सलक्षणमधीत्य तत्र तत्र नानाप्रान्तेषु गगनाङ्गणेषु तारका इव विलसन्तीति इयान् विशेषोऽस्म-त्परम्परायाः ।

तत्र तत्र संप्रदायमेव शरणीकृत्य विलक्षणं गीयमानं साम, सलक्षणं साम च तोलयित्वा शुद्धाशुद्धपट्टिका काचन प्रकशयितव्येति अस्मत्तातपादाः पूज्यश्री रामनाथ श्रौतिनः मां आज्ञापयामासुः ।

अमत्सलक्षण पद्धतिमिमां अङ्गीकृत्य सामोदं, चम्पकारण्य वास्तव्यैः श्रीमद्भारद्वाजकुल जलनिधि राका सुधाकरायमान,पद, वाक्य प्रमाण पारावार-पारीण महामहोपाध्याय बिरुदाङ्कित श्री त्यागराज मखिभिः (मन्नार्गुडि श्री राजु शास्त्रीति प्रथित यशोभिः)सन् १८८८—१८९० यथाक्रमं विरचितं "सामस्वर विमर्शः", "कल्पित पाठखण्डन" श्चेति ग्रन्थद्वयं, तथा तिरुविश-नल्लूर् ग्राम कमलाकर कलहंस स्फुरदखण्ड पाण्डित्य परिमण्डित पण्डितमणि प्रकाण्ड श्रीवत्सकुल जलधि सुधाकरायमान पद वाक्य, प्रमाण पारावार पारीण श्री राम सुब्बा शास्त्रि महोदयैः सन् १८८८ विरचितः "सामवेद स्वरमालादि-तत्त्र त्रिलासाख्यो" ग्रन्थश्च प्रामाणिकानां दर्शनाय यथा मुद्रितं अत्र प्रदीयते ।

* * * *

॥ शुभमस्तु ॥ ॥ शिवाभ्यां नमः ॥ ॥ शुभमस्तु ॥

★

सामस्वर विमर्शः

"देवेशं करुणासिन्धुं सेवे शङ्करमादरात् ।
ससर्वमङ्गलं सर्वमङ्गलानां समृद्धये" ॥

★ ★ ★

ओं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिना स्वाध्यायाध्ययनं तावत् विधीयते। स्वाध्यायशब्दस्य च स्वश्चासावध्यायश्चेति व्युत्पत्त्या, स्वकीयशाखा अर्थः। स्वकीयत्वं स्वीय पितृपितामहादिभिः अध्ययनानुष्ठानाभ्यां परिगृहीतत्वम्। अध्ययनकरणिका स्वाध्यायोद्देश्यका भावना प्रवर्तनाविषय इति तस्य वाक्यस्य अर्थे वर्ण्यमाने उद्देश्यविशेषणस्य स्वकीयत्वस्य "ग्रहं संमार्ष्टि" इत्यत्र उद्देश्य

विशेषण ग्रहैकत्ववदविवक्षापत्या स्वकीय शाखाया इव शाखान्तरस्यापि अध्येयत्वापत्तिरिति न चोद्यम् ।

"अध्वर्युं वृणीत" इत्यत्र अध्वर्युं वरणेन संस्कुर्यादिति यथाश्रुतार्थे तदेकत्वस्य अविवक्षाप्रसक्तावपि वरण संस्कार विध्यन्यथानुपपत्त्या वृतोऽध्वर्युः कर्माणि कुर्वीतेति कल्प्यमाने वाक्ये उपादेय गतत्वेन अध्वर्यु निष्ठैकत्वसंख्यावत् " उपयुक्तस्य उपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कार " इति न्यायात् अत्रापि अध्ययन-संस्कृतेन स्वाध्यायेन प्रयोजनवदर्थज्ञानं भावयेदिति कल्पनीयवाक्ये उपादेय-गतत्वेन स्वत्वस्य विवक्षायाः अवश्यं भावात् ।

एवं च सति यथा पितृ पितामहादिभिः गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणलक्षणाध्ययनेन तत्तद्गुरुमुखात् गृहीतं अध्यापितं च, यथा च स्वपितु स्सकाशात्स्वयमधीतं अध्यापितं च इयन्तं कालं तथाविधं अनादिकालमारभ्य अविच्छिन्न संप्रदायागत पाठं अन्यथा कृत्वा स्वयं यत्किंचिल्लक्षण ग्रन्थे स्वाभिमतार्थकतया लक्षणवाक्यं किंचिदस्तीति तत्प्रमाणीकरणेन साम्नां अन्यादृश पाठ कल्पनं भवदीयं छन्दोग-साधुजनमानसं नाधिरोहति । तदपि लक्षणवाक्यं निरूप्यमाणं प्राचीनपाठस्यैव अनुगुणं भवति ।

किंच, लक्ष्य संस्कारकं लक्षणं निश्चितलक्ष्यानुरोधेनैव प्रवर्तनीयम्, न तु, लक्षणानुसारेण लक्ष्यं शोधयितव्यम् । अन्यथा "देवासश्चकृमा वयमि" त्यादौ "आज्जसेरसुक्" इति लक्षणेन छान्दसः असुगागमः दृष्ट इति, "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः" इत्यादावपि " देवास " इत्येव प्रयोक्तव्यतापत्तेः । छन्दसि

दृष्टानुविधिरिति चेत्, अत्रापि यथा दृष्टं सांप्रदायिक पाठ एव अभ्युपगम्यताम् । शौनक स्मृति, द्राह्यायण सूत्रादि लक्षणवाक्यानां च प्राचीन पाठानुगुण्यन्तु, तद्व्याख्यानभूत माधवाचार्यसूक्ति, धन्वि प्रभृति व्याख्यानैः आमूलाग्रं परामृष्टैः स्फुष्टीभविष्यति विदुषाम् । किंच =

"येनास्य पितरो याताः येन याता पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥" इति

स्मृतिवचन प्रामाण्यात्,पित्रध्यापित सामाध्ययनमेव पुत्रादिभिः अध्यापनादिना परिपालनीयम् । न च, पित्रादिभिः कदाचित् शास्त्रनिषिद्धमार्गः अनुसृतश्चेत् सोऽपि अनुसर्तव्य इति वाच्यम् । "सतां मार्ग" इति विशेषणेन तद्व्यावृत्तेः । ऋक्पाठ विषये च प्रतिवेदं अध्यापयितॄणां प्रवचन, संप्रदायानुसारेणैव पाठः कर्तव्यः । अत एव "अग्निमीड" इत्यस्यां ऋचि "ई"कारे स्वरितत्वं याजुष-बह्वृचयोः पाठे समुपलभ्यते । अस्माकं तु सामशाखिनां =

"एकोदात्तात्परस्वारः प्रचयश्चोच्चवद्भवेत् ।
सर्वे च शिष्टाः स्वरिताः स्वर्यन्ते सामशाखिनाम्" ॥ इति

वचनानुसारेण "ई" कारः उदात्तवत्पठ्यते ।

एवं "शित्रकोदात्त" स्थले "आदित्प्रत्नस्य रेतसः" "इमं स्तोममर्हते-जातवेदसे" इत्यादौ ऋग्यजुःपाठापेक्षया वैलक्षण्येनैव पाठः संप्रदायागतः "अनेकानां उदात्तानां अनुदात्तः परो यदि । शित्रकं तं विजानीयात्" इत्यादि वचनात् ।

"अत एव दीप्तां उदात्ते जानीया द्दीप्तां च स्वरिते विदुः ।
अनुदात्ते मृदु ज्ञेया गान्धर्व श्रुति संपदः ॥" इति,

नारदशिक्षा वचनस्य महर्षितुल्येन भट्टशोभाकरेण साम व्यतिरिक्ते श्रुतिद्वयं प्रवर्तत इति अवतरणिका कृता संगच्छते ।

तथाच, उक्तश्रुति द्वयं सामवेदीय ऋक्पाठ एव, नत्वन्यत्र, "गान्धर्व-श्रुति संपद" इति वाक्यशेषात् । तस्य हि एवं व्याख्या, गान्धर्व श्रुतेरभावेऽपि तत्सदृश स्वर इत्याह। स्वर संपदः एताः ऋगादिविषये। तस्मात् ऋक्पाठोऽपि यथा संप्रदायमेव रमणीयो भवतीति सिद्धम् ।

श्रीमच्चम्पक काननाख्य नगरी मध्याग्रहारोत्तमे
वास्तव्यस्त्विह वास्तवार्थ रसिकः शास्त्रार्थ सारं विद्न् ।
★ श्रीमद्वेङ्कटराम सामगवर श्रौतीन्द्रपक्षस्त्वयं
संक्षोदक्षम इत्यमंस्त महतां त्यागाधि राजाध्वरी ॥

★ ★ ★ ★

शिवाभ्यां नमः । श्रीमते मेधादक्षिणामूर्तये नमः ॥

⊗

॥ कल्पित पाठखण्डनम् ॥

★ ★ ★

अथ केचित्, सामसु विप्रतिपद्यमानाः प्राचीन नवीन पाठयोः कतरः श्रेयान् ? इति मामनुयुञ्जते ।

★ पूज्यश्री अस्मत्पितामहाः

तत्र =

"नव्यन्तु पाठं न कथञ्चिदाद्रिये प्राचीनपाठन्तु यतोऽध्यगीष्महि ।
अस्मिन्ननूचानकुले महत्तमाः अध्यापिपन् लक्षण वेदनेन नः" ॥

लक्षणेति = सामतन्त्र, ऋक्तन्त्र लक्षण ज्ञानेनोपलक्षिता, इत्यर्थः। न आद्रिय इति=तदध्ययनाय न प्रवर्ते इत्यर्थः। तथापि तादृशपाठशीलान् नोदास्महे। यद्यपि "हऽ०" "हिं" इत्यादि गानाङ्गभूत स्तोभकृत गान वैलक्षण्य सद्भावोऽस्ति तथापि, एकदेश विकृत न्यायेन तत्तत्स्तोभ घटित "राजनादि" साम्नां तदेवेदं सामेति प्रत्यभिज्ञानात् साम भेदो न प्रसज्यत इति अर्वाचीनैः अस्मदीयैः अधीयमानस्य साम्नः नानौचित्यग्रहः ।

अत्र दृष्टान्तमाह

(१) द्रमिडान्ध्र विभेदेन याजुर्वैदिक पाठवत् ।
दाक्षिणात्यौत्तरीयाणां पाठौ साम्नां व्यवस्थितौ ॥

यथा यजुर्वेदे "अम्भस्यपारे" इति प्रश्नादौ आन्ध्रपाठो द्रमिड पाठश्चेति द्वौ पाठौ संप्रतिपन्नौ । नह्येकपाठाध्येतारः पाठान्तराध्येतॄन् अपवदन्ति, तद्वदिति भावः ।

ननु, ऋक्स्वरादि विभ्रंशः प्राचीनपाठे भवेत् साधुत्वग्राहक लक्षणा-परिज्ञानादित्याशङ्क्याह =

छन्दो ग्रन्थ ऋचो या याश्चाम्नाताः तथोत्तरा ग्रन्थे ।
तासां च यथर्चस्वरभाजां साम्नां च सौवरं तत्वम् ॥
वैय्याकरण निपुणाः निर्धारयितुं न पारयन्ति न हि ।
अत एव स्वर तत्व च्युति शङ्का न क्वचिदमीषाम्" ॥

छन्दो ग्रन्थे= प्रकृत ऋक्ग्रन्थे, यथा "अग्न आयाहि वीतय" इत्यत्र "अग्ने" इत्यस्य पदात् परत्वाभावेन आष्टमिकाऽनुदात्तत्वाप्रसक्तौ षाष्ठं आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । "आ" इत्यस्य उपसर्गश्चापि अभिवर्ज्यम्, इति आद्युदात्तत्वं, "याहि" इत्यस्य तिङन्तत्वेन "तिङ्ङतिङ" इति निघातः । "वीतय" इत्यस्य मन्त्रे "वृषे ष प च म न वि द् भू वी रा उदात्ताः" इति क्तिन्नन्ततया "ञ्णि" इत्यादिः नित्यमिति अप्राप्ताद्युदात्तत्व बाधकतया उदात्त विधानात् अन्तोदात्तत्वमिति पदस्वरः ।

संहिता विवक्षायान्तु "ग्ने" इत्यस्य उदात्तादनुदात्तस्य "स्वरित" इति, स्वरितत्वस्य "नोदात्त स्वरितोदयम्" इति निषेधेन शेषनिघात स्वरः । "या"इत्यस्य,"उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति वेदान्तरीयपाठवत् इह न भवति। अत्र किल सौत्रः श्लोकः =

> एकोदात्तात्परः स्वारः प्रचयश्चोच्चवद्भवेम् ।
> सर्वेऽवशिष्टाः स्वरिताः स्वर्यन्ते सामशाखिनाम्" ॥

इति रीत्या छन्दस्थानां उत्तरासां च ऋचां स्वरतत्वं वैय्याकरणैः अनायासेन निश्चेतुं शक्यम् । एतद्ज्ञानं च सर्ववेद पार्षदेन व्याकरणेन विना न लभ्यम् । एतेन "ऋक्स्वरवदि" ति सामतन्त्रेण ऋक्स्वरवत् सामिकस्वरो भवतीत्यर्थकेन यथर्च स्वर परिज्ञानमपि तेन विना न तरां संभवति ।

यथर्चस्वरो यथा = गवां व्रतोत्तरे साम्नि =

2 1 020 10 2
अग्नि मीडे पुरो हितमित्यादि ।

एवमृचां सर्वासां यथर्च स्वरवत् साम्नां च स्वरतत्व निर्धारणं सामान्य-शास्त्रभूत व्याकरणेनैव लभ्यम् ।

नहि, यथा "सुब्रह्मण्या" निगदे स्वरविशेषपरिज्ञानाय, "अर्थ निर्वचनमुखान्तम्" इत्यादि सूत्रैः भगवता द्राह्यायणेन यत्नः कृतः । तथा, ऋचां स्वरपरिज्ञानाय, विना व्याकरणं किंचिल्लक्षणमस्ति । यथर्च स्वरशून्यानां सामतन्त्र लक्षणैक वेद्यानां साम्नां तु कथंचित् सामतन्त्रपरिज्ञानमुखेन स्वरतत्व ज्ञानं संपाद्यम् । न हि सामतन्त्रस्य सर्वात्मना अर्थपरिज्ञानं अन्यूनानतिरिक्तार्थविषयकं कस्यचित् इदानीन्तन मानुषस्य संभवति ।

ननु, नव्यपाठस्येव कल्पितपाठस्यापि प्रत्यभिज्ञानं, अतः तस्य कथं अनुपादेयता ? इति चेत्, अत्र ब्रूमः । कल्पित पाठो नाम उत्तरोत्तर, नीच, मात्राकाल विशेषादि विशिष्ट एव, न तु तच्छून्यः ।

तस्य अकल्पितत्वेन असादिष्टत्वात् । तथाच न तस्य मन्त्रत्वम् ।

"तच्चोदकेषु मन्त्राख्य" इति जैमिनीय सूत्रेण अभियुक्तानां मन्त्र,पद, वाच्यत्व प्रकारक प्रसिद्धिविषयत्व रूपत्वेन तस्य तदभावात् नतरां च सामत्वम् । मन्त्रत्व, समानाधिकरण गीतित्वस्यैव तथात्वात् । अत एव न नव्यपाठ-प्रतिबन्दी कल्पितपाठे कर्तुं शक्या ।

तस्मात्, कल्पित पाठः स्वप्नेऽपि न स्मरणीयः सुधीभिः ।

दोषान्तराणां बहुलं उपलम्भादपि तथा ।

तद्यथा = "अग्न आयाही" ति प्रथम साम्नि "वचुविश्वावे"दिति सूत्र लेखनं असङ्गतम् । तत्र लक्ष्य संस्कारकत्वाभावात् । तत्सूत्रस्य हि विश्ववार संघातान्तस्थ वकारादि वर्णस्य नीचीभावो भवतीत्यर्थः ।

(२) "आइशीयवस्व," "आइन्द्र वज्र,"इतिप्रकृत साम्नि गृणानोहे"ति विश्ववार संघात सद्भावेऽपि, वकरादिरूप निमित्ताभावादिति ।

(३) "वात्रतुरे" साम्नि च "इञोह चुनीचानामि"ति सूत्रस्य लेखनं अयुक्तम् । तस्यहि पदान्तात्परं हकारादि नीचमुच्चवत् वर्तत इत्यर्थः ।

10 2 1चि0 1 20 1,0वि0 1,0वि0 1चि0

हरीणाऽ३म् । नवोऽ२ हिरण्य नेमयः । वाजेऽ२ वाजेऽ२ हवाऽ२ महेऽ३ इति, एतत्सामस्थ "हरीणामि" त्यस्य पदान्तात् परस्य हकारादेः नीचस्य अभावेन उक्तोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । स्वत एव यथर्च स्वरेणाद्युदात्तत्वात्तत् ।

तत्रैव साम्नि "आ इन्द्रं वज्र"इति पर्वणः द्व्यक्षरोच्चत्वलेखनं अयुक्तम् । "ऋक्स्वरवदि" ति सूत्रेण इन्द्रशब्दाकारस्य नीचत्वसिद्धेः ।

न च "उदात्ता" दिति सूत्रप्रवृत्तिः इह शङ्क्या नीच परत्वाभावात् । अत एव " वार्त्रतुरे गीथाद्यं प्रथमोच्चं मा गायताम्" इति फुल्ल सूत्रे प्रथमोच्चत्वानुवादः संगच्छते ।

(४) "अग्न आयाहि"इति द्वितीयसाम्नि "त प्रथमो रोह"इति सूत्र लेखनं अनुचितम् । तदाकांक्षित विधिवाक्यानुपन्यासात् । तद्धि, "रोह"संज्ञाविधायकम् ।

तच्च संज्ञावद्विधि वाक्येनैकवाक्यतामापद्यैव लक्ष्यसंस्कारराय भवति । नतु साक्षादेव ।

चि--2

यथा व्याकरणे "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रं "वृद्धिरेची" त्यनेन ।

(५) बृहति साम्नि, सू ऽ उ आ वा[1] ऽ २ ३ ४ । "ता" इत्यत्राकारस्य वृद्धतया गीयमानस्य " हतिकृष्टादि " ति फुल्लसूत्रेण सिद्धसाधुभावस्य तत्रैव सूत्रे "योनौ नेति" भाष्यावयवमिव कल्पयित्वा अवृद्धतया पाठकल्पनं साहसमात्रम् ।

अथैताः तिस्रः संहिताः भवन्ति । "देवहूरेका, " वाक्यबहूरेका, " "अमित्रहूरेका " इति संहितोपनिदि संहिता त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय देवहू संहितां महाफलत्वेन प्रशस्तां उपास्यतया अभिधाय तदितरयोः संहितयोः विपरीत-फलकतया त्याज्यताभिधानात् ।

देवहूसंहिताया एव प्रयोक्तव्यत्वं, उपास्यत्वं चेत्यवगम्यते । एतच्चार्चिक सहितविषयमिति भाष्ये माधवीये प्रथम खण्डे स्फुटम् । एवं द्वितीय खण्डोक्त साम संहितास्वपि देवहूरेकेत्यादि पूर्वखण्डोक्त संहितात्रैविध्यं तत्फलं चाप्यस्ति । तदुक्तं भाष्ये =

"इह पूर्वस्मिन्खण्डे आर्चिक संहिता प्रयोगविधिः सम्यगुक्तः
तदनन्तरं गान संहिता विधिः वक्तव्यः
अत्र गानविधावपि स एव उक्त प्रयोग विधिः सर्वोऽपि द्रष्टव्य" इति ।

एवं च, प्राचीन नवीन पक्षीयावुभावपि सामानि गापयित्वा तद्गानयोः मध्ये कतरस्य देवहूत्वं, कतरस्य क्रुवित, विक्रन्दित रूपामित्रहूत्वादिकं इति सदस्यैः विशेषविद्भिः परीक्ष्यते चेत् तत्वं स्फुटीभविष्यति ।

एवं, "वाचोवृत्तिं व्याख्यास्यामः" वायु मूर्छश्वासी भवति, वायुः अयमस्मिन्काये मूर्च्छति, अटति, इत्येषोऽर्थः । "हाः कण्ठे", तालुनिश्च्ये", "अवोः पूः, मूर्धनि पटौ" । "अथातः ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत मात्राणि अक्षराणि व्याख्यास्यामः" इत्येवं रूपाणां, शाकटायण व्याकरणीय प्रतिज्ञाप्रतिपादक वर्णोत्पत्ति प्राकालिक श्वासोत्पत्ति प्रतिपादक, देहान्त वायु संचार प्रतिपादक, तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थान प्रतिपादक, मात्रालक्षण प्रतिज्ञा प्रतिपादक, सूत्राणां तत्तत्प्रदेशेषु उपन्यासः निरर्थकः मूढजन व्यामोहन प्रयोजनश्च । सर्वथापि प्रतिज्ञा सूत्राणां अनुपयोगात् तत्तद् ग्रन्थेषु वक्ष्यमाणार्थे शिष्यावधान एव तदुपयोगादिति ।

"मानोहृणीथा इति ऋच्यधीते तृतीयपादे नकुतोऽस्ति गानम् ।
पृच्छन्तमेवं प्रति किं ब्रवीतु निर्धार्य विद्वानपि लक्षणज्ञः ॥

व्याकृति प्रातिशाखाद्यैः विरुद्धं लक्षणैः क्वचित् ।
वेदेषु दृश्यते लक्ष्यं तत्र का गतिरिष्यते ॥

अतः संप्रदाय एव शरणीकरणीय इति भावः =

तथा गुरुमुखानधिगत स्वकल्पित वेदस्यापि अनुपादेयत्वं इत्याह =

पाठोनाचार्य वक्त्रादयमिह विदितः स्वात्मनैव प्रक्लृप्तः
स्वप्ने पित्तादि दोषात् स्वयमधिगतवद् ग्राह्यतां नैति सद्भिः ।
लोकद्विष्टो हि पन्थाः त्रिदिवगतिफलः शास्त्रदृष्टोऽपि न स्यात्
श्रेयस्कामैः कदध्वानुसृतिगतमतिः सज्जनैः वर्जनीयः ॥

॥ इत्यलमधिकेन ॥

चम्पकारण्य वास्तव्य त्यागराजाध्वरी सुधीः ।
अनुयुक्तवतां पुंसां इत्थमुत्तरं मभ्यधात् ॥

उत्फुल्लनील नलिनोदर सोदर श्रीः
उत्कूल सान्द्र करुणाभरणान्तरङ्गः ।
आभीर वामनयना नयनामृतांशुः
आनन्दमाकलयतां मम राजगोपः ।

* * * ★

॥ भट्टश्री नारायणशास्त्रिभिः कृता विज्ञापना ॥

आर्याः छन्दोग शिखामणयः !

इहकिल कतिपय शरद्भ्य आरभ्य सामसु प्रात्नं प्रहाय, नूत्नं कमपि पाठमाकल्प्य, सर्वतः प्रचारयितुं अमुं अतीवतरां आदधति यतनानि कतिचित् इत्यस्ति सामगोष्ठीषु असौ घण्टाघोषः। स एष पाठः सुतरां अनभ्युपेय एव सामलक्षणवेदिभिः इति सकल विबुध संसदवतंसितवचसः ब्रह्मश्री महामहोपाध्याय श्रीत्यागराज मखिराज प्रभृतयः महान्तः विद्वांसोऽपि स्व स्व हृदयप्रकाशकान् कांश्चन प्रबन्धान् अनुसृतप्रमाणं प्राणैषुरितीदमपि तथैव सुनिश्चप्रचम्।

तथापि जाग्रत्सु तेषु प्रबन्धेषु सर्वथा अनभ्युपयत्सु च, एनं समधीतसमग्र सामलक्षणेषु सदुर्लभेषु च सुतरां इमं अधिजिगांसमानेषु अभिजातेषु

कथमपि कांश्चित् अवलम्ब्य, क्वचि त्कचित् अनधिगत सामलक्ष्य व्यवस्थान् याजुषान् , आत्त लौकिक गानमात्र प्रावीण्यान् गायकांश्च स्वपाठ प्रामाण्य प्रतिख्यापयिषया तानेव प्रतिभुवो भावयन्तः तत इतः तदर्पिताः प्रशंसा-पत्रिकाश्च प्रदर्शयन्तः परितश्चोलान् परिभ्रमन्ति ते। किमेभिः, आत्मगोष्ठी-मात्रश्लाघनीयैः रोमन्थ मन्त्रैः ।

तदिमान् अयमहं अभ्यर्थये प्राञ्जलिः, प्रमाणयन्तः कतिचन प्रभून्, पण्डितमणीन् वा सामतत्व पारदृश्वनः, प्रकटितचराणां प्रबन्धानां सप्रमाणोपबृंहणं आधाय समाधानानि प्रकटं आदधतां प्रबन्धरूपान् लेखानेवामी ॥

इति
सहृदय समुदायदासः
भट्टश्री नारायणशास्त्री

★ ★ ★ ★

तिरुविशनल्लूर् ब्रह्मश्री रामसुब्बाशास्त्रि प्रणीतः

॥ "सामवेद स्वर मात्रादि तत्वविलासः" ॥

✶ ✶ ✶

शुभमस्तु ॥

रामं मेघश्यामं श्रितजनकामं दिशन्तमभिरामं ।
भीमं भीमतमानां भजेम सीमातिलङ्घि महिमाब्धिम् ॥

□श्रीमद्वेंकटराम सूरिमणिना श्रीसामवेदाश्रितो
मार्गो यः प्रथितः पुरातनतमः संपाठितः सांप्रातम् ।
सोऽयं लक्षणशास्त्रसारविदुषा श्रीरामसुब्बाख्यया
ख्यातेनापि महीसुरेण पटुतां नीतः प्रमाणाध्वना ॥

★ ★ ★

साम्नि, क्रुष्ट, प्रथम, द्वितीय, तृतीय चतुर्थ पञ्चम, षष्ठ संज्ञा सप्त स्वराः स्वीकार्याः । तद्योऽसौ क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरः तं, देवा उपजीवन्ति । योऽवरेषां प्रथमः, तं मनुष्याः । यो द्वितीयः, तं गन्धर्वाप्सरसः । यस्तृतीयः, तं पशवः । यश्चतुर्थः, तं पितरः, येचाण्डेषु शेरते । यः पञ्चमः, तं असुर रक्षांसि । यो अन्त्यः तमोषधि वनस्पतयः,यश्चान्यज्जगत् इति "सामविधान ब्राह्मणे" प्रथम खण्ड वचन-प्रामाण्यात्, तेषां सप्तानां स्वराणां मध्ये एकैकोऽपि स्वरः उच्च, उच्चतर उच्चतम-भेदेन त्रिविधः। "योऽसौ साम्नः क्रुष्टतम इव स्वरः" इत्युदाहृत ब्राह्मणवाक्ये क्रुष्ट-पदोत्तर "तमप्" प्रत्ययेन क्रुष्टतम प्रतियोगिनः क्रुष्टतरस्य तत् प्रतियोगिनः, क्रुष्टस्य च सत्वावगमात् ।

न च, क्रुष्ट स्वरस्य "क्रुष्टतम" इति "तमप्" प्रत्यय वलेन त्रैविध्यावगमेऽपि प्रथमादि स्वराणां प्रत्येकं प्रथम, प्रथमतर, प्रथमतम भेदेन त्रैविध्ये किं मानमिति शङ्कयम् । लिङ्गस्य पूर्वत्वात् । चोदनाशब्द सामान्यात् एकेनापि निरूप्येत । यथा "स्थालीपुलाकेने" ति पूर्वतन्त्रीयसप्तमाध्यायचतुर्थ-पाद सूत्र सिद्धन्यायेन, यथा स्थालीगतानां पुलाक द्रव्याणां एकस्य मर्दनेन

□ पूज्यश्री अस्मत्पितामहाः

पाक परिज्ञाने सति तत्सहचरितानां अन्येषामपि स्थालीगत पुलाक द्रव्याणां पाक-परिज्ञानवत् सप्तस्वराणां मध्ये एकस्य क्रुष्टस्य क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरः इति "तमप्" लिङ्गनिर्देशेन मन्द, मध्य उत्तम भेदेन त्रैविध्य सिद्धिवत् क्रुष्ट सहचरितानां प्रथमादि स्वराणामपि त्रैविध्यसिद्धेः निष्प्रत्यूहत्वात् ।

पूर्वतन्त्र सूत्रस्य अयमर्थः—

एकस्यां दर्श पूर्णमास विकृतौ, "सौर्येष्टौ" "प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति" इति लिङ्गदर्शनस्य प्रयाजहोमानुवादेन कृष्णलविधायकस्य पूर्वत्वात् दर्शपूर्ण-मासतः सौर्येष्टौ प्रयाजादि इतिकर्तव्यतातिदेश ज्ञापकत्वात् प्रयाजाद्यतिदेशवत् सर्वास्वपि दर्शपूर्णमास विकृति याग भावनासु, तत्तश्चोदनाशब्द बोधितासु सौर्येष्टि-भावानाया इव इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा सामान्यात्, एकेनापि सौर्येष्टि प्रकरणस्थेन विकृतौ प्रकृतिधर्मातिदेशः ज्ञापकेन सौर्येष्टि भावनावत्; सर्वाऽपि दर्शपूर्णमास-विकृतिभावना निरूप्येतेति कर्तव्यताविषये निराकांक्षीक्रियेत । यथा एकेन स्थालीगतविज्ञात पक्वभावेन पुलाकेन स्थालीगतानि सर्वाण्यपि पुलाकद्रव्याणि विज्ञात पक्व भावानि भवन्ति तद्वदिति । एतेन क्रुष्टादि सप्तस्वराणां प्रत्येकं अवान्तर भेदो नास्तीति भ्रान्तोक्तिः अपास्ता । क्रुष्टतम इवेति "तमप्" प्रत्यय-स्थालीपुलाकन्यायाज्ञान विजृम्भितत्वात् । तदेतत् क्रुष्टादि सप्त स्वराणां प्रत्येकं बहुधा भिन्नत्वं श्री विद्यारण्य स्वामिभिः सामवेदीय, प्रकृति ऋग्भाष्ये उपोद्घात निरूपण प्रकरणे सामशब्द वाच्यस्य गानस्य स्वरूपं ऋगक्षरेषु क्रुष्टादिभिः स्वरैः अक्षर विकारादिभिश्च निष्पाद्यते । क्रुष्ट, प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम, षष्ठश्चेति एते स्वराः । तेच, अवान्तरभेदैः बहुधा भिन्नाः इत्यादिना उक्तम् ।

तेचेति, क्रुष्टादिस्वराननूद्य बहुधा भिन्नाः इत्यनेन तेषां प्रत्येक बहुविधत्वाभि-धानात्। एतेन षड्जादय एव क्रुष्टादि सप्तस्वराः भवन्तीति केनचिदुक्तं अपास्तम्। सायणीये सामविधान ब्राह्मणभाष्ये "सप्त स्वरा" ये यमाः ते पृथग्वेति" शौनकवाक्यार्थ विवरणावसरे "सप्त स्वराः"इत्यस्य अयमर्थः। ये यमाः इत्युक्ताः सप्त क्रुष्टादयः स्वराः ते षड्जादिभ्यः अन्यत एव बोद्धव्याः इतिग्रन्थे, पृथग्वेति "वा"कार विवरणरूपेण अन्य एव इति, एवकारेण क्रुष्टादीनां षड्जाति स्वरत्वपक्षे अनिर्भरस्य तेषां, षड्जादि भिन्नत्वपक्षे अत्र ऐदम्पर्यस्य च अवगमात्।

क्रुष्टादीनां पूर्वस्वरस्य उत्तम, मध्यम, मन्देषु यो मन्दस्वरः उत्तरस्वरस्य उत्तम, मध्यम, मन्देषु यः, उत्तमस्वरः तयो र्गानकाले एकाकारतयैव भानम्,न तु उच्चनीच भावेन। क्रुष्टादीनां "उत्तरोत्तरस्वरस्य पूर्व पूर्व स्वरापेक्षया नीचत्व व्यवहारः,पूर्व पूर्व स्वरूपीय उत्तम,मध्यमरूप अवान्तरांशापेक्षया उत्तरोत्तरस्वरीय उत्तम, मध्यम, मन्दांशानां सर्वेषां नीचत्वाभिप्रायकः।

सामविधान सायणीय भाष्ये "अनन्तरश्चात्र यमोवशिष्टः" इति शौनकवाक्य विवरणावसरे "अनन्तरः" इत्यस्यायमर्थः एषु यमेषु, अनन्तरः अव्यवहितो यमः, सोऽवशिष्टः अस्पष्टविशेषः इत्यर्थः। विप्रकृष्टो यमः भेदेन ज्ञातुं शक्यते।

तेन "सन्निकृष्ट" इति ग्रन्थेन उत्तर स्वरीय उत्तमांशस्य पूर्वस्वरीय मन्दांशस्य ब्राह्मणाधम क्षत्रियोत्तमयोरिव अव्यवहिततया अस्पष्टावभासत्व कथनात्, पूर्वस्वरीय उत्तम, मध्यमांशाभ्यां उत्तरस्वरीय

सर्वांशानां उत्तम, मध्यम ब्राह्मणाभ्यां, उत्तम, मध्यम, अधम क्षत्रियाणामिव-विप्रकृष्टत्वेन स्पष्टावभासत्व कथनात् ।

वस्तुतस्तु, उत्तरोत्तर स्वरस्य पूर्व पूर्व स्वरापेक्षया नीचत्वव्यवहारः औत्सर्गिकः, न तु सार्वत्रिकः । क्रुष्ट प्रथमयोः गानकाले उच्चनीच भावाप्रतीतेः =

1

तथाहि, "मूषुत्वा" इति द्वितीये साम्नि ऊ, ऊ, वा, ऽ उ, इ, ॥ ऊ, उ इति वा

4 5 4,0 5,0 4 1

" इ " इत्युत्तर ऊकारस्य क्रुष्टस्वरं सामगा वदन्ति । अग्न आ या हि वीतया, इत्यत्र, "तया" इत्यस्य प्रथम स्वरं छन्दोगाः कथयन्ति । तयोश्च गानकाले वैलक्षण्यं न प्रतीयत इति सर्वछन्दोगप्रसिद्धम् । नारदशिक्षायां, क्रुष्टाद्येकैक स्वरस्य प्रत्येकं बहुधा भिन्नत्वमपि दृश्यते

"अथातः स्वरशास्त्राणां सर्वेषां वेद निश्चयम् ।
उच्चनीच विशेषाद्धि स्वरान्यत्वं प्रवर्तते ॥"

इति प्रथम श्लोकेन । तस्य च इयं व्याख्या महर्षितुल्येन भट्टशोभाकरेण अति-प्राचीनेन कृता दृश्यते । अथ = सामसंहिताध्ययनान्तरं, अथ इति, संहिताध्ययनात्, स्वरशास्त्राणां, ऋग्यजुस्सामगानां, निश्चयं = सम्यक्प्रतिपत्तिं, वेद = "मया उच्यमानं जानीयात्" इति भगवान्नारदः शिष्यं प्रति आह । सामान्यभूताकारगत-स्वरः उच्चे उच्चविशेषे, उच्चतरे, उच्चतमे, नीचे, नीचविशेषे, नीचतरे, नीचतमे, स्थाने अभिव्यज्यमानः स्वरान्यत्वं = नानास्वरतां प्रपद्यत इत्याकारा व्याख्या । यत्तु, कश्चिज्जल्पति, उच्चतमं, उच्चतरं, उच्चं, मध्यं, नीचतमं, नीचतरं, नीचं इति क्रुष्टादि सप्तस्वराणां क्रमेण संज्ञेति, तन्न । कस्मिन्नपि इदानीं परिदृश्यमाने ग्रन्थे, क्रुष्टादि स्वराणां उच्चतमादि त्वदुक्तसंज्ञाबोधकवाक्यादर्शनात् । मध्यममिति शब्दस्यैव सामवेदीय स्वरग्रन्थेषु त्वदुक्ततृतीय स्वर संज्ञात्वस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च ।

वि—3

तत्र तत्र साम्नि "हिं" कारस्य प्रमाणप्रमितत्ववत् "हुं" कारस्य प्रमाण प्रमितत्वा-भावेऽपि त्वदीय, "हिं" कार "हुं" कारयोः विकल्पः इति रोदनवत् तृतीय स्वरस्य "मध्य" इति संज्ञारोदनस्य त्वदीयस्य, पण्डितानां हास्यविश्रामस्थानत्वमेव ।

किंच, सामसु क्रुष्टादि स्वराणां मध्ये एकैकस्यापि स्वरस्य उदाहृत-बहुप्रमाणवशेन बहुधा भिन्नत्वावगमेन यथा पूर्वैः अधीताः अध्यापिताश्च क्रुष्टादि स्वराः, तथैव इदानीन्तनैः पठनीयाः, न तु द्वितीया, तृतीयादि स्वराणां क्वचित् क्वचित् संप्रदायागतं गानकाले एकाकारत्व परित्यज्य इदानीन्तनेन भिन्नाकारतया कल्पिताः पठनीयाः ।

"तुम्बुरु, नारद, वसिष्ठ, विश्वावस्वादयश्च गन्धर्वाः ।
सामसु निभृतं करणं स्वरसौक्ष्म्यात् तेऽपिहि न कुर्युः"

इति छन्दोगमहर्षि वचन प्रामाण्यात् । करणं = स्वरादि शिक्षा क्रियते अनेनेति व्युत्पत्या शिक्षादि शास्त्रम् । निभृतम् = परिपूर्णकर लक्षणम् । अन्यत्पदं स्पष्टम्। यत्तु केनचित् सामवेदीय प्रथम स्वरस्य "धैवत" मिति संज्ञा, द्वितीय स्वरस्य "पञ्चम" संज्ञा तृतीय स्वरस्य "मध्यम" संज्ञा, चतुर्थस्य "गान्धार" संज्ञा मन्द्रस्य "ऋषभ" संज्ञा, अतिस्वार्यस्य "षड्ज" संज्ञा क्रुष्टस्य "निषाद, संज्ञा इति क्रमेण सामवेद स्वराणां संज्ञा विज्ञेया इति प्रमाणशकलं विनैव स्वबुद्ध्या निश्चित्य गन्थे मुद्रापितं च, तन्न ।

"यः सामगानां प्रथमः स वेणोः मध्यम स्वरः ।
यो द्वितीयः स गान्धारः ततृयस्त्वृषस्स्मृतः ॥
चतुर्थः षड्ज इत्याहुः पञ्चमो धैवतो भवेत् ।
षष्ठो निषादः विज्ञेयः सप्तमः पञ्चमस्स्मृतः ॥

इति नारदशिक्षावचनरीत्या प्रथमस्वरस्य "मध्यम" संज्ञा, द्वितीय स्वरस्य "गान्धार" संज्ञा, तृतीय स्वरस्य "ऋषभ" संज्ञा, चतुर्थ

स्वरस्य "षड्ज" संज्ञा, पञ्चमस्य "धैवत" संज्ञा, षष्ठस्य "निषाद" संज्ञा, सप्तमस्य "पञ्चम" संज्ञा इत्येवंरीत्या प्रथमादि स्वराणां संज्ञा प्रतीत्या भवत्कल्पित-संज्ञानां नारदशिक्षा वचन विरुद्धत्वात् ।

यस्य वर्णस्य यावती मात्रा प्रमाणप्रमिता तस्य गानकाले क्वचित् क्वचित् न्यूना, अधिका च मात्रा भवत्येव । नतु तावत्येवेति नियमः कर्तुं शक्यते । "प्रत्यक्ष परोक्ष, क्षिप्र, चिर, न्यस्तोदात्त, कृष्टा कृष्टानां येन संस्वरेत् तत्कुर्या" दिति द्राह्याण सूत्र प्रामाण्यात् । लुप्तस्य अक्षरस्य प्रत्यक्षादीनां रूपाणां मध्ये येन रूपेण प्रणवं सदृशं उच्चरेत् तद्रूपं कुर्यात् । यदि लुप्तो वर्णः प्रत्यक्षः विकाररहितः स्यात्, तदा प्रणवेऽपि कुर्यात् । यदि ऊहादि विकारेण लुप्तः परोक्ष स्स्यात्, तदा प्रणवेऽपि परोक्ष एव स्यात् । दीर्घ प्लुतादेः अधिका मात्रा "चिर" मित्युच्यते । "न्यस्तो" नाम अनुदात्तः । "प्रसिद्धमन्यत्" इति उक्त सूत्रस्य "धन्वि" कृतव्याख्या । दीर्घ प्लुतादेः अधिका मात्रा "चिर" मित्युक्ता ॥ क्लृप्त मात्रा-पेक्षया मात्राधिक्यं अस्ति उच्चारणकाले इति सिद्धम् । "क्षिप्र" मिति सूत्र घटक-शब्दस्य दीर्घ प्लुतादेः अल्प मात्रार्थ इति सिद्ध्यति । तेन मात्रायाः उच्चारण-काले न्यूनता अस्तीति सिद्ध्यति । मात्रा लक्षणग्रन्थे च मात्रां प्रस्तुत्य "प्रतिज्ञा खलु वर्तते" इति सूत्रं प्रवृत्तं अस्ति । मात्रा विषये प्रतिज्ञा = गुरुपरंपरागत मात्रा-स्वरूप धारणम्, वर्तते = अस्ति इत्येतत्प्रसिध्दं खलु, इति सूत्रार्थः "पञ्चविधं आचार्यकं नाम, "मुखं, न्यासः, करणं, प्रतिज्ञा, उच्चारण" मिति नारदशिक्षा वाक्यस्य व्याख्यानावसरे प्रतिज्ञापदस्य तद्व्याख्यातृभिः भट्टशोभाकरैः प्रतिज्ञा = गुरुपरम्परागत मात्रास्वरूप धारणमिति व्याख्यातत्वात् । तथाच, यत्र गुरुपरंपरया मात्रायाः न्यूनाधिकभावावधारणं तद्राहित्यावधारण च तत्र तथैव कार्यं, न तु, केवल मौढ्येन न्यूनाधिकभावं विनैव सर्वत्रोच्चारणं कार्यमिति सिद्धम् ।

★ ★ ★ ★

ग्रामे गेय, अरण्ये गेय, ऊह रहस्यानां,
सप्रमाण शुद्धाशुद्धीय पट्टिका

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
१	वेयगाने यस्यत्यच्छंबरं (३.साम)	1 2 1 सुत आऽ २ ३:	1 2 1 सुतआ ऽ२३- (विसर्गलोपः)	मामतंत्रे-आन् (१५-१०-३, ४)
२	उच्चातेजा(२, ४, साम)	2 3 5 उग्रँ शा ऽ२३४ र्मा ऋषभः पावमाने, आभीकेच (ऊहेच)	2 3 5 उग्राँशा ऽ२३४र्मा	स्तोत्रीयास्वपि-योनिवन्नि- होताभवति (सा-तं) श्यामण्विनि (५-४-१) ऊहसत्ते-ऐटते
३	उपोषुजातमप्तुरं–१ अर्षासोमद्यु-१-साम	1 2 इहा ऽ१(निघने)	2 इहा ऽ १- (पदपाठे- 3 2 3 2 इह-वृधे)	(सा-तं)उदात्तं(२-९-१०)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
४	इषेपवस्वधारया	1 २३ 111 उप् इही ऽ२३४५	2 उप्(परिभाषायांउचप्) 2 1 111 (ईऽ३ही ऽ२३४५)	सा-तं (उप्-(७-११-६) आदिघोंषे (४-१-३)
५	प्रसोमदेववीतये-२	5 5 वीऽ६ हर्इ	5 5 वी ऽ६ हाँउ	सा-तं एनाक्षेरेतुडि(४-९-५ नेरि (११-१०-३)
६	पवस्वदेववीतये-२	4 0 5 5 भिरोजसा ऽ६ए	३ 40 5 5 भिरोजसाऽ६ए– परिभाषायां	सा-तं-आत्वासहा– (१५-९-२)
७	सोमःपुना–१	२ 1 पवे	२ 1 पवाऽ२३ -परिभाषायां	सा-तं-नन्दः (४-५-८)
८	आरण्यगानेौ बृहत्साम-औहोइत्वामिद्धि	2 0 0 0 सातौवाजा- — 1 सूऽ२अर्वा-ऽ२३४	2 0 1 0 सातौवाजा- — सूऽ२आर्वा ऽ२३४	सा-तं-तप्रथमोगेहः (१२-९-८)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
९	हाउदिवि-महित्रीणा	[20 1 2 1 1 1] ए—दिवी ऽ२३४५	[1 1 2 1] दिवी ऽ२३४५ [1 20] पदपाठे—दिवि	सा-तं-नचतु र्यहकाराघो —षादयः (१-१०-४) असाविसोमोअरु निघने
१०	वाजसाम्नि. (अभीनव)	[2 1 1] विविहो ऽ२ इविवि	[2 1 1] विविहो ऽ२ विवि	सा-तं-योविभ्यांहवयोः —लिबाहवोः (१३-११-१५)
११	रौहिणे- (इन्द्रन्नरोनेम)	[1] किट् (द्विः—२)	[1] किट्-द्वादश-१२- परिभाषायां-किचट्	लोम—सिक्षा— किट्कारएवच—
१२	महानाम्नि-इन्द्रेन्धन	[1] शूरो—योगो—इडा—	[1 1 1 1] इडा ऽ२३४५	परिभाषायां सा-तं-पशु (२-१०-७)

संख्या	स्थलनिर्देश:	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
१३	ऊहदशरात्रे तृतीयंक्रौञ्चे (अयंपूषा)	1 2 10 3 2 य.पञ्चचर्षणीरभी ऽ१—	1 2 10 2 यःपञ्चचर्षणीरभीऽ१	सा-तं-उदत्तात् (१-११-५) नौजे: (२-६-६) उदात्तं (२–९–१०
१४	अङ्गिरसांगोष्टे— अर्कपुष्पोत्तरे (मृज्यमान)	2 1 02 10 मृज्यमानस्सुहस्त्या	2 1 0 2 1 मृज्यमानस्सुहस्त्य—	ऋक्तंत्रे (अनुस्त्य) (५–४–७)
१५	आभीशवोत्तरे (तवाहँ)	1 2 1 5 नोबभ्रओ ऽ२३४ वा	1 2 1 5 नोबभ्रऊ ऽ२३४ वा	सा-तं-उद्भयमाइन्द्रे (१२-३-७) फुल्ले-अनुस्थं (१०-२-१०)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
१६	चतुर्थवैदन्वते— परिस्वानोगिरि	2 3 तुवंवा ऽ२३४ इ 2 3 तुवंका ऽ२३४ 2 3 मधुप्रा ऽ२३४ 2 3 तमन्धा ऽ२३४	2 3 तुवांवा ऽ२३४ इ 2 3 तुवांका ऽ२३४ 2 3 म धूप्रा ऽ२३४ 2 3 तमान्धा ऽ२३४	सा-तं-नधिनिदीर्घं (५-३-५) ऱ्यामण्विनि (५-४-१) फुल्ले-दन्वतेच— अगिरिप्रभृतितिस्रः (५-१-४२,४३)
१७	धुरांसाकमश्वेषु (सर्वत्र)	10 2 अध्वर्यो-दोअन्धसाऽ३ः T स्यमरुना ऽ३ः	10 2 दोअन्धस ऽ३ः 1 2 स्यमरुत ऽ३ः	सा-तं-न्विस्थात्प्रणतञ्ज्यः (३-७-१) फुल्ले—ऊहगानेयोनित्र — -त्स्वराः (८-५-१)
१८	आभीशवाचेउत्तरेच- परीतोषि दैर्घश्रवसेच	2 1 5 भिरो ऽ२३४ वा- T 0 2 1 5 तोगोभिरो ऽ२३४ वा	2 1 5 भिरू ऽ२३४ वा 1 0 2 1 5 तोगोभिरूऽ२३४वा-	सा-तं-उद्वयमाइन्द्रे (१२-३-७) फुल्ले-अनुस्थं- (१०-२-१०)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
१९	धर्मविधर्मणोः पवस्वसोममहान्	2 10 2 महान्त्समुद्रा ऽ१: 2 10 2 दिवेपृथिव्याऽ१इ 2 10 2 10 3 1 1 1 दिवोधर्त्तासीऽ२३४५ 2 10 2 सत्येविधर्माऽ१न्	2 10 2 3 2 महान्त्समुद्राऽ१: 2 10 2 3 2 दिवेपृथिव्या ऽ१इ 2 10 2 10 दिवो धर्त्तासी— 1 1 1 ऽ२३४५ 2 10 2 सत्येविधर्मा ऽ१न्	सा-तं-नौजेः— (२-६-६) उदात्तं (२-९-१०) उदात्तात्(१-११-५)
	पवस्वसोममहेद्	1 201 2 अश्वोननिक्ता ऽ१: 1 0 20103 1 11 प्रतेसोतारा ऽ२३४५: 1 2 1 0 3 1 1 1 रसंमदाया ऽ२३४५	1 201 2 अश्वोननिक्ता ऽ१: 1 0 2010 1 1 1 प्रतेसोताराऽ२३४५: 12 1203 1 1 1 रसमदाया ऽ२३४५	”

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयंशुद्धम्	प्रमाणम्
२०	अर्कपुष्पाद्यरयिष्ठयोः	स्तोलीयान्तेसकृत् हुवेऽ२३-औऽ३होऽ३वा	स्तोलीयान्ते हवेऽ२३ (द्विः) औऽ३होऽ३वा (द्विः) परिभाषायामपि	अभ्यस्तान्ताः— पुष्पाद्यरयिष्ठयोः फुल्ले (८-९-१४) पूर्वार्कपुष्परयिष्ठयोः (९-८-४)
२१	ककुबुत्तरेयज्ञायज्ञीये	दुहा ऽ२नऊर्धर्दिवि आपाऽ२च्छ्यर्न्धरुणं	दुहानऊऽ२र्धर्दिवि आपृच्छ्याऽ२न्धरुणं परिभाषायामपि	फुल्ले-ककुभिचतुर्थं (५-३-६७) स्वासुपुनादेवः (५-२-६१)
२२	ऊहसंवत्सरे गौङ्गवे- प्रसोमदेववी	मधो ऽ२३४वा	मधूऽ२३४वा	सा-तं-उद्वयमाइन्द्रे (१२-३-७) फुल्ले-अनुस्थं- (१०-२-१०)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
२३	रयिष्ठे—पवस्ववाजसा रहस्ये-अष्ठेडपदस्तोभेच	1 20 1 2 3 111 पवमानमहित्वनाऽ२३४५	1 20 3 पवमानमहित्वना 111 ऽ२३४५	1 20 3 2 पवमानमहित्वनाऽ१ ऋक्स्वरवत् (१-११-१) मानमहिप्रचयं
२४	एकाहे मारुते-एन्दुमिन्द्राय	1 द्वितीयेस्तोत्रीये-स्या	2 1 सिया (विकर्षः)	फुल्ले-संकृष्टप्रकरणग्रहणात् सा-तं-यव्यन् (९-१-६) ऊहगाने यानि वारस्वरः १- इतिच.
२५	यज्ञायज्ञीये-देवोत्रोद्रवि	1 — 10 तँहोऽ२तारमध्वर 1 — 1 दधाऽ२तिरत्नंविध	1 0 0 — 1 तँहोताराऽ२मध्वर 1 0 — 1 दधातिराऽ२रत्नंविध	फुल्ले-ककुभिचतुर्थं (५-३-६७) परिभाषायांच

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
२६	सदोविशीये - अभिसो-मासआ	1 2 0 1 2 1 पवन्तेमदियंमदं	1 2 0 1 2 1 पवन्तेमदियंमदं	शीयेनकृदँहत् फुल्ले (१०-६-१२
२७	अहीने विलंबसौपर्णे—अस्यप्रत्ना	2 1 2 1 0 2 1 अस्यप्रत्नामनुद्युतं	2 1 2 1 0 2 1 2 अस्यप्रत्नामनुद्युतं— 1 2 1 ईयइयाहाइ	सा-तं ऋक्स्वरवत्(१—११—१) शौतावुदात्तादुन्नीचे (१३-१—१)
२८	दैर्घश्रवसे—अभिसोमा	1 2 0 1 2 1 पवन्तेमदियंमदं	1 2 0 1 2 1 2 पवन्तेमदियंमदं	फुल्ले—शीयेनकृदँहत् (१०—६—१३)
२९	'शौक्ते—सखायआनिषी	1 3 2 वियंमदमभा ऽ१इ	1 2 3 2 वियम्मदमभा ऽ१इ	सा-तं-मात् (२-४-१)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
३०	प्रतोदे-श्रीणन्तोगो	२० १ २० १० २ १ श्रीणन्तोगोभिरुत्तरं 1 201 200 10 परिस्वानश्चक्षसेदेवमादनः	20 1 20 102 1 2 श्रीणन्तोगोभिरुत्तरं 1 20 1 200 परिस्वानश्चक्षसेदेव- 10 2 मादनः	तरमित्यत्र रकारस्य मादनमित्यत्र-नकारस्य प्रचयत्वाच्चोचं
३१	गौङ्गवे-तवाहँसो	२ १ प्रओ ऽ२३४ वा	२ १ ५ प्रऊ ऽ२३४ वा	सा-तं-उद्वयमाइन्द्रे (१२—३—७)' फुल्ले-अनुस्थं(१०-२-१०)
३२	सत्रे सन्तनिनि-पवमानस्यजि	2 1 20 10 रश्मिभिर्वाजसात	२ १ २० 102 रश्मिभिर्वाजसात	सा-तं-नौजेः (२—६—६)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
३३	रोहितकूलीये- पवमानस्याजि	21 5 मरो ऽ२३४ वा	2 1 5 मरू ऽ२३४ वा	पूर्ववत् उद्वयमानुस्थं-
३४	अर्कपुष्पपोत्तरं रहस्ये- यशसि-पुनानस्सोम	210 20 0 अपोवसानो अर्षसि 2 0102 1 2 1 दुहानऊधर्दिव्यमधुप्रियं	210 0 20 अपोवसानो अर्षसि 2010 2 1 दुहानऊधर्दिव्य- 2 1 मधुप्रियं (सर्वत्र)	धरसन्तनिनि फुल्ले (५-११-७) अन्यत्र धरशब्दउच्चः
३५	प्रायश्चित्ते शुद्ध्ये 1 0 0 एनावोआ ऽ२ग्निम्	2 1201 2 प्रियञ्चेतिष्टमरतिं 1 201 स्वध्वरंविश्वस्यदूतं	2 10 2 1 प्रियञ्चेतिष्ठमरतिं 2 1 201 स्वध्वरंविश्वस्यदूतं	ऋक्स्वरवत्

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
	1 — प्रत्युवदाऽ२र्शि-	1 20 1 21 रियस्सचाउद्यन्नक्षत्वं 1 2 1 20 1 रियस्यचसंभक्तेनग	1 021 2 रियस्सचाउद्यन्नक्षत्रं 1 2 12 1021 रियस्यचसंभक्तेनग	ऋक्स्वरवत्
	10 — इमाउवाऽ२न्दि-	210 201020 मह्वे वसेशचीवसू- 1 2 -विशंविशं 1 20100 2001 जनन्नराचोदेथाँसून्	2T0 20 0 01 मह्वे वसेशचीवसूविशं 1 2 0T00200 जनन्नराचोदेथाँसू	"
	10 — अग्नेविवाऽ२स्वत्	1 0210 021021 व्यवाहनोऽमेरथीरध्वं 10 2 100 सुवीरियमस्मेधे	102100 व्यवाहनोमे 2T02 100 सुवीरियमस्मेधे	"

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
३६	रहस्ये शाकरऋषभे— पवस्ववाज-तृतीयायां	10000000 2 1 आएताएजाएभ्रिषआ	100000002 1 ताएजाएभ्रीएषआ	फुल्ले-भेचाकारान्तः:— (१०—५—२३) द्राह्यायण श्रौतसूत्रे पाङ्क्तस्यानुष्टुप्सु २०—४—१३)
३७	अष्टेडपदस्तोभे-पवस्ववाज	10 2 01 त्वाँरिहन्तिधीतयः 1 21021 हरिंपवित्रेअद्रुहः	10 2 012 त्वाँरिहन्तिधीतयः 1 2102 12 हरिंपवितेअद्रुहः	सा—तं शौतावुदात्तादुन्नीचे (१३—१—१)

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
३८	अश्वव्रते–अभिवाजी	1 30 2 शिशुर्वाजी ऽ१ 1 2 1261 परिस्वयंमेध	1 230 2 शिशुर्वाजी ऽ१ 1 210 परिस्वयंमेध	सा–तं नौजेः–(२-६–६) ऋक्स्वरवत्(१–११–१)
३९	द्विरिडपदस्तोभे– अभिप्रियाणि	20 3 2 रोचनन्दिवा ऽ१ः	20 1 2 रोचनन्दिवा ऽ१ः	”
४०	चतुरिडपदस्तोभे वृषामतीनां	2 0 3 2 विशन्मनीषिभा ऽ१इः 2 0 3 2 खियायवधया ऽ१न् 200 3 2 तेचारुमत्सरा ऽ१ः	2 1 201 2 विशन्मनीषिभा ऽ१इः 1 0 212 खियायवधया ऽ१न् 2010 2 3 2 तेचारुमत्सरा ऽ१ः	”

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयं शुद्धम्	प्रमाणम्
५१	षडिडपदस्तोभे-पवित्रन्ते	1 2 0 अतप्तनूर्न 20 0 3 2 रोहन्तितेजसा ऽ१	1 2 01 अतप्ततनूर्न 20 10 2 रोहन्तितेजसा ऽ१	ऋक्स्वरवत्
५२	अष्टेडपदस्तोभे धर्त्तादिवःपवते	1 2 1 रयन्नपस्युभिः 2 0 3 2 मनीषिभा ऽ१इ: 2 32 हिशश्वता ऽ१:	1 2 1 2 रयन्नपस्युभिः 2 0 1 2 मनीषिभा ऽ१इ: 2 1 2 हिशश्वताऽ१:	,,
५३	एकवृषे-अभिप्रव	21 20 120 वप्ररसाअस्यपिन्विरे	21 0 2 0 वप्ररसाअस्यपिन्विरे	,,

संख्या	स्थलनिर्देशः	गीयमानं अशुद्धम्	गेयंशुद्धम्	प्रमाणम्
४५	नित्यवत्सातीषड्सिमासु-पवस्ववाजसातये	1 2 1 — 1 आती-जभ्रीऽ२षाइ (सर्वत्र)	1 2 — 1 तीजा-भ्री ऽ२षाइ सर्वत्र	चत्वार्युधः द्राह्या-श्रौतसूत्रे (२०-४-२०)
	उत्तरार्चिके	3 2 3 1 2 अभिश्रुतस्य 3 2 3 2 रमिन्द्रशेकं	3 2 1 2 अभ्यृ ऽ३तस्य 3 2 3 2u रभिन्द्रशेकं	ऋति- ऋक्-तंत्रे (३-३-५) अनेकानामुदात्ताना

Among the four Vedas the Sāma Veda holds a prominent place. It is mentioned as one of his vibhutis by Gitacarya. **सामगानप्रियः** is one amongst several names of Isvara. Veda has been defined as a particular collection of Mantras and Brāhamaṇas. There are three kinds of mantras : **ऋक्, सामन्** and **यजुः**. Jaimini, the celebrated Sütrakāra of Dharma Mīmamsā, defines Sāma mantra as **"गीतिषु सामाख्या"**. Sāma mantra is a collection of sounds with a musical pitch sung either on Rks or Stobha. From times immemorial it has been handed down by a competent guru to a śiṣya. Those sung on Rks are called Rksāman, and those on Stobha are called **अनृक्सामानि** such as, for example, **प्रजापतेहृदयम्**. Stobha is a letter or a collection of letters having no meaning, on which a sāman is sung to complete the limited time prescribed for a sāman.

The Sāma Veda is renowned to have one thousand Sākhās, that is, rescensions. Patañjali, the author of the Mahābhāṣya, mentions it as such. Jaimini learned all the thousand ṣākhās from Vyāsācārya. Jaimini taught only one sākhā to each one of his disciples. Most of these ṣākhās are considered to have been lost, there being none to whom they have been handed down in regular traditional succession. Fortunately some ṣākhās are still to be met with in India. The Kauthuma sākhā is one amongst them ; it is practised in South India and in Gujarat. All the Rks upon which several sāmans are sung are collected in the samhitā also called Uttarārcika consisting of nine prapāṭhakas or chapters.

Brahmasri Ramanatha Dikshit, a scion of the famous Appaya Dikshitar who is mentioned as an incarnation of Siva, and the author of more than a hundredworks, isanerudite scholar of the Sāma Veda including all Lakśaṇa granthas connected with it. He is a repository of traditional knowledge of Sāma Veda. His knowledge in other branches of Veda and pratisakhyas is praiseworthy.

The present edition of the Kauthuma samhitā with **पदपाठ** and **ऊहोह्यगान** is an important addition to the extant Vedic literature. Sri Ramanatha Dikshit has written an elaborate preface which explains many abstruse matters connected with the Sāma Veda. Some misconceptions are wide among Vedic scholars. Some think that the Kauthuma samhitā is only a collection of Rks found in RkSamhitā and **ऊहोह्यगान** is not apauruṣeya, i.e., it has its origin in ṛśis or illumined souls. These contentions have been rejected with satisfactory replies that refute all objections which might be raised and establish the separateness of Sāma samhitā and the apauruśeyatva of **ऊहोह्यगान**. Modes of **पदपाठ** and **स्वरनिर्देशपाठ** have been elaborately explained with several examples. **भावविकाराः** and the contents of this samhitā have been elucidated. Several stotras sung in **अग्निष्टोम** and other yāgas are rendered explicit. This preface may be considered as a useful introduction to the Sāma Veda.

While samhita portions of other Vedas have **पदपाठ, क्रमपाठ** and other pāṭhas according to their respective **प्रातिशाख्यानि** the Sama samhita has **पदपाठ** only. In the present edition **पदपाठ** also is included for the benefit of vedic reciters.

Sri Ramanatha Dikshit is the Head of the Department of Veda at the Samskrit Mahavidyalaya of Banaras Hindu University. He has edited **सामतन्त्रम्** a **प्रातिशाख्य** of Sāma Veda with a hitherto unpublished commentary. He has taken great pains to bring out the present edition of Uttarārcika, i.e. Kauthuma samhitā with **पदपाठ** and **ऊहोह्यगान**. All lovers of ancient vedic literature will feel indebted and grateful to Pandit Ramanatha Dikshit for this commendable contribution to the existing printed works on the Vedas.

V. S. Ramachandra Sastry,
Principal,
Samskrit Mahavidyalaya,
Banaras Hindu University

Varanasi-5.
10th of November 1966.

श्रीगणेशाय नमः ।।

ॐ नमः सामवेदाय ।।

* प्राक्कथनम् *

विद्वन्मूर्धन्यानामविदितं कं वा विषयमपूर्वं प्रतिपादयितुं शक्नुयाम्। यदधिगतमितस्ततो मया तदत्र मच्चित्तशुध्यै विमर्शकानां पुरतस्समुपस्थापयामि। निशाम्यैतत्तद्गुणदोषाविष्करणे पटवो मां शिक्षयन्त्विति सविनयं प्रस्तौमि। तदस्मिन्नल्पकाये प्राक्कथने सामवेदसंहिताया ऋग्वेदसंहितातोऽनुद्धारः, ऊहोह्यगानयोरपौरुषेयत्वम्, सामवेदे परिभाषापाठप्रकारः स्वरनिर्देशपाठप्रकारः, प्रकृतग्रन्थीयपदार्थप्रतिपादनम्, भावविकारः इत्येवमादयो विषया निरूप्यन्ते। तत्रादौ सामवेदसंहिता स्वतन्त्रा, न बह्वृचसंहितातस्समुद्धृतेति प्रतिपादयामि—

सर्वेषां भारतीयानां वेदार्थानुसन्धानलब्धप्रतिष्ठानां चिरन्तनमहर्षीणां दर्शनप्रणेतॄणां सहृदयधुरीणानां महाकवीनां च वेदानधिकृत्य सात्विकी मतिरासीत् यदिमे वेदाः काव्यनाटकशास्त्रग्रन्था इव प्रमाणान्तरेणार्थानुपलभ्य तत्तद्देशकालपरिस्थितीरवगमयितुं महनीयैर्महर्षिभिर्न व्यरच्यन्त, परं परमात्मनः शरीरभूता अनादिनिधना एवेति। तत एवास्तिकवरेण्या द्विजवराः तत्र प्रतिपादितान्यैहिकामुष्मिकफलप्रदानि बहुलायासवित्तसाध्यान्यपि कर्माण्यनुष्ठाय विशुद्धान्तःकरणाः शाश्वतीं गतिमवापुरिति पुराणेतिहासादिभ्योऽवगच्छामः। गच्छति काले बुद्धावतारात्परं भारतीयानां केषाञ्चिन्मतिमारुरोहायं विषयः यत् इमे वेदाः पौरुषेया भवेयुर्नामेति। तत्र च दत्तचित्ताः महत्या युक्त्या वेदानां पौरुषेयत्वमुररीचक्रुस्ते। अतस्तत्खण्डनाय प्रवृत्तानि सर्वाण्यास्तिकदर्शनानि। तत्रेश्वरं स्वीकुर्वन्तो नैयायिका रागद्वेषासंस्पृष्टेनाप्ततमेनेश्वरेण प्रणीता इमे वेदा इति पन्थानमवलम्बिरे। अपरे तीर्थकाराः सर्वज्ञः परमेश्वरो गतकल्पीयं वेदं यथावस्थितं स्मृत्वोपदिशतीति प्रत्यपादयन्। ईश्वरमनङ्गीकुर्वन्तः कर्ममीमांसका अपौरुषेयत्वमेषां प्रत्यष्ठापयन्। बुद्धात्प्राचीनकालिकेषु वैदिकग्रन्थेषु पौरुषेयापौरुषेयत्वविषये वेदानां नास्ति विचारः। पश्यन्तु यास्कप्रणीतं निरुक्तमादिमं वैदिकग्रन्थरत्नम्। तत्र प्रथमद्वितीयसप्तमाध्यायेषु परिशिष्टप्रकरणे च बहवो वैदिका विषयाः सविमर्शं विचार्य सिद्धान्तिताः। यदि नामायं पौरुषेयापौरुषेयविचारस्तदानीं भवेत् तर्हि तदधिकृत्यापि विचारोऽस्मिन्ग्रन्थे भगवता यास्केन कृतो भवेत्। ततो वयं जानीमः बुद्धकालात्परमेवायं कोलाहलः प्रावर्तत भारते।

एतस्मिन्नन्तरे वैदेशिकानां तदनुयायिनां भारतीयानां च प्रज्ञावतां संभावितमानां वेदार्थानुसन्धानतत्पराणां मनसि पौरुषेयत्वप्रतिष्ठापनाय कश्चन नवीनो मार्गः प्रादुरभूत् भाषादृष्ट्या विषयदृष्ट्या च ऋग्वेदसंहितातिप्राचीना वैदिक-

ग्रन्थेषु। एषा च संहितैकदैव प्रणीतेत्यपि वक्तुं न शक्यते किन्तु द्वितीयादिसप्तमं-मण्डलान्तोंऽशोऽतिप्राचीनः। क्रमेणाष्टमनवमप्रथमदशममण्डलानि व्यरच्यन्त। ततः परमथर्वयजुस्संहिते जज्ञाते। सामवेदसंहिता नाम न काचित्संहिता ऋग्वेदसंहितातो भिन्ना स्वीकर्तुं शक्यते। यज्ञकाले समायाते स्तोत्राधारत्वेनापेक्षिता ऋङ्मन्त्रा ऋग्वेदादुद्धृताः। त एव मन्त्राः अन्यैः पञ्चसप्तत्या मन्त्रैस्सह संकलिताः सामवेदसंहितेति समाख्यां लेभिरे। अत एव पूर्वोत्तरार्चिकग्रन्थयोर्विद्यमानास्सर्वे मन्त्राः प्रायः[1]ऋग्वेदसंहितायां दरीदृश्यन्ते। तत्र पञ्चसप्ततिमन्त्रा यद्यपीदानींतनऋग्वेदसंहितायां नोपलभन्ते तथापि प्रचारपदवीं प्राप्यादर्शनं गतास्वन्यासु बह्वृचसंहितासु समाम्नाता भवेयुः। अपि च कर्मकाण्डप्रतिपादनपरेषु ब्राह्मणकल्पसूत्रग्रन्थेषु प्रविरलतया त एव मन्त्रा अवलोक्यन्ते—इति।

प्रकृतऋग्वेदसंहितातस्सामवेदसंहितायां ये पाठभेदा दृष्टिगोचरा भवन्ति तदधिकृत्य गवेषकानां नैकविधा मतयो भवन्ति। तथा हि – ये सामवेदे पाठभेदास्ते प्रायः गीतिसम्पत्यर्थं[2] बुद्धिपूर्वकमेव कृताः। तदेतदसहमाना अपरे पाठभेदा अपि ऋग्वेदीयशाखान्तरसंहितासु[3] भवेयुरिति समर्थयन्ते।

अत्रोच्यते—इयं सामवेदसंहिता ऋग्वेदात्सङ्कलितेति तेषां पक्षस्तदीयसिद्धान्तेन व्याहन्यते। तथा हि—इत्थं हि तन्मतस्थितिः—भाषादृष्ट्या विषयदृष्ट्या चातिप्राचीना ऋग्वेदसंहिता। तत्राप्यतिप्राचीनानि गृत्समदादिभिर्दृष्टानि षण्मण्डलानीति। तत्रेदं प्रतिपाद्यते—अस्ति सामवेदीयं ज्ञानं भगवतो गृत्समदस्य द्वितीयमण्डलद्रष्टुः।

---

१. इन में ७५ के अतिरिक्त सारे मन्त्र ऋग्वेद के ८ वें और ९ वें मण्डल में भी तथैव सङ्कलित हैं। मन्त्रों की रचना प्रायः गायत्री छन्द में है अथवा गायत्री तथा जगती मिश्रित प्रगाथा वृत्तों में हुई है। इन का मूल उद्देश्य गेय पदों की रचना करना था। ऋग्वेद में न मिलने वाले ७५ मन्त्र अन्य संहिताओं में जहाँ-तहाँ और कभी-कभी कर्मकाण्ड-परक ग्रन्थों में भी प्रकीर्ण मिलते हैं। संभव है इन में कुछ किसी अज्ञात संस्करण से भी लिए गये हों। वैसे प्रतीत यही होता है कि ऋग्वेद की बिखरी पङ्क्तियों को मिलाकर इन का एक और अर्थहीन-सा संस्करण सम्पादित कर दिया गया है। (पृ० सं० १३६. प्रा० भा० सा०)

२. प्रो० आफ्रेख्त ने इन पाठ भेदों के कारणों को ढूंढने का प्रयत्न किया भी है; और उनका कहना है कि ये पाठभेद प्रायः गान की सुविधा के लिये जान बूझ कर किये गये हैं। क्योंकि सामवेद के दोनों आर्चिकों में मूलपाठ मौलिक न होकर किसी लक्ष्य की दृष्टि से किञ्चित भिन्न है। इत्यादि (पृ० सं० १२६ प्रा० भा० सा०)

३. "शाङ्ख्यायनादिषु ऋग्वेदीयशाखास्वन्यासु पाठभेदभिन्ना एते मन्त्रा भवेयुरिति यत्कैश्चिन्मन्यते तदेव समीचीनमिव प्रतिभाति" इत्याह सान्तबलेकर-कुलजदामोदरभट्टसूनु-श्रीपादशर्मभट्टाचार्यमहोदयः सामवेदसंहिताप्रस्तावे पृ० सं० ८।

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।
आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥
विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नःसाम्नः कविः ।
स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि[1] ॥

इति निर्दिष्टयोर्मन्त्रयोस्सामपदं प्रयुञ्जन्महर्षिरात्मनस्सामवेदस्थितिज्ञत्वमाविष्करोतीति सर्वविदितमेव; यतो हि न कोऽपि सचेताः स्वाननुभूतमर्थं स्वकीये ग्रन्थे निरूपयितुं समर्थो भवति। अस्यां परिस्थितौ महर्षिणा ज्ञाताः साममन्त्राः का ऋच आश्रयन्ते इति प्रतिवक्तव्यम्। ऋङ्हीनाः साममन्त्रा नैव सन्ति।

अथोच्येत प्रजापतेर्हृदयादयस्साममन्त्रास्तदाऽप्यासन्। तदभिप्रायेणैवैतत्पदं प्रायौक्षीत् महर्षिरिति तर्हि ऋक्संहितातः प्राचीनाः साममन्त्रा इति वदन्तः ऋग्वेदसंहितातिप्राचीनेति वादस्य तिलाञ्जलिमेव यच्छेयुः। अथ मतं दधन्वेवा, त्रिकद्रुकेषु, नियुत्वा, इति ऋङ्मन्त्रान्महर्षिणा सङ्कलितानाश्रित्य तदानींतनः तत्समानप्रज्ञः कश्चन सामानि जगौ। ततस्सामवेदीयं ज्ञानं महर्षेर्गृत्समदस्य समभवदिति तदपि सकलविपश्चिन्मनोग्राहितां नावलम्बते। तथाहि[2] "दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत्" इति ऋग्वेदमन्त्रपाठः। सामवेदे "वोचद्ब्रह्मेति वेरु तत्" इत्यानुपूर्वीभेदो जागर्ति। ऋग्वेदमन्त्रादयं मन्त्रो भिन्नः। अपि च दधन्वे—मन्त्रदृष्टं साम यद्यतिप्राचीनं तर्हि केन कारणेन प्रथमं दृष्टं साम ओग्नाइ इत्यतः पूर्वं न सङ्गृहीतम्। एवमेव "त्रिकद्रुकेषु"ऋगपि आनुपूर्वीभेदाद्भिन्ना भवति।

अपरं च गृत्समदः साममन्त्रानेव जानातीति न, परं तेषामध्येतारं प्रयोगं च सम्यग्जानातीति तदीयमन्त्रेणैव जानीमः। तद्दृष्टौ मन्त्रावेवं द्वितीयमण्डलं मण्डयतः—

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः।
उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति[3] ॥
उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सवनेषु शंससि।
वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्याः सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद।
विश्वतो नश्शकुने पुण्यमावद इति।

मन्त्रयोरनयोर्वैदिकमार्गप्रदर्शकैरास्तिकवरेण्यैस्सर्वदर्शननिष्णातैस्सायणाचार्यैर्योऽर्थः प्रतिपादितस्स एवार्थो गवेषकैरपि स्वीकृतः। तथाह्यत्रत्यं सायणभाष्यम्—

शकुने हे कपिञ्जल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि गानस्वनं करोषि। ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सवनेषु शस्त्राणि शंसति तथा त्वं कालेषु शंससि श्रौतस्वरं करोषि-इति। अत्र चोद्गातृकर्तृकं सामोपमानम् कपिञ्जलकर्तृकशब्द उपमेयम्। तत्रोपमानस्य लक्षणं निराह यास्कः 'अथात उपमाः' इत्युपक्रम्य

---

[1] ऋ. सं० २.२३. १६, १७
[2] ,, ,, २. ५. ३.
[3] ,, ,, २. ४३. १, २

"ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाप्रख्यातं वोपमिमीते" इति। तत्र "प्रख्याततमेन गुणेनाप्रख्यातमुपमिमीते इति वाक्ययोजनायां द्वितीयप्रकारेणात्रोपमा भवति। तेन जानीमो वयमुद्गातृकर्तृकं सामगानं तस्मिन्काले प्रख्याततममासीत्। तेन प्रसिद्धेन गुणेन शकुनिकर्तृकं शब्दं अप्रख्यातमुपमिमीते द्रष्टा। तथा च गृत्समदाचार्यः सामगमुद्गातारं सम्यग्जानातीति सिद्धम्।

अपि च स्तोत्रप्रयोगं ज्ञात्वैव "उभे वाचौ" इति पदं प्रयुक्तवान्मण्डलद्रष्टा। सामगाः प्रातस्सवनादिषु बहिष्पवमानस्तोत्रादीनामुपक्रमे पूर्वं यानि सामानि गायन्ति तेषामाश्रयभूता ऋचः पठन्ति। तथा च श्रौतसूत्रम् "पुरस्तादुपरिष्टाच्चर्चः सर्वत्र जपेयुः यासु करिष्यन्तः स्युः[१]" इति। ततश्च ते ऋङ्मन्त्रं गायत्रं त्रैष्टुभम् च-शब्दाज्जागतं गानमन्त्रं च प्रयुञ्जत इति ज्ञात्वैव उभे वाचौ इति सङ्गृह्णाति स्म। इदानीं कानि सामानि ज्ञात्वैवमवददिति ऋग्वेदादृङ्मन्त्राः सामवेदे सङ्गृहीता इति वदद्भिः स्वकीयस्सिद्धान्तस्समर्थनीयः।

केचन पुनरमीषां ऋङ्मन्त्राणामतिप्राचीनानां भाषाशास्त्रदृष्ट्यार्थान्तरमेव वर्णनीयम्। भारतीयैर्वेदव्याख्यातृभिर्भाषाशास्त्रानभिज्ञैर्योऽर्थो वर्णितस्सोऽत्यन्तं दोषभूषित एवेत्याशेरते तत्रतत्रोद्घोषयन्ति च। परमेवमेवोद्घोषयन्तः कालमयापयन्। नवीनं व्याख्यानमार्गं प्रशस्तं न प्रकाशयामासुः। प्रसङ्गेऽस्मिन्भारतीयानामार्याणां व्याख्यानमदुष्टं शिष्टसंमतमिति शब्दार्थतत्त्वविदां वैदिकमूर्द्धन्यानां वाक्यादवगतमिति तानि वाक्यानि प्रस्तौमि। पश्यत शबरस्वामि-कुमारिलभट्टपादयोर्वाक्यानि। ते हि प्रामाणिकाः यवशब्दार्थनिरूपणव्याजेन शब्दार्थतत्वं सर्वतन्त्रसिद्धान्तमुद्घोषयन्ति "यः शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः। के शास्त्रस्थाः? शिष्टाः। तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च। तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे[२]" इति वदन्भगवान् शबरस्वामी श्रुत्यर्थविवरणं भाषाशास्त्रदृष्ट्या नो भवति किन्त्वनादिशिष्टपरम्परयेति प्रतिपादयति। कुमारिलभट्टपादा अपि तन्त्रवार्तिके—

शास्त्रस्थाः पुरुषा ये वा प्रतिपत्तिस्तदाश्रया।
प्रमाणत्वेन मन्तव्या सप्रत्ययतरा हि ते॥
शास्त्रार्थेष्वभियुक्तानां पुरुषाणां हि सर्वदा।
स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्फलो भवेत्॥
लौकिकस्त्वन्यथात्वेऽपि नार्थोऽतीव विरुध्यते।

× × ×

तस्माद्ये याज्ञिकैर्येषां वैदैर्वार्था निरूपिताः।
तेषां त एव शब्दानामर्था मुख्या हि नेतरे॥

× × ×

अविप्लुतश्च शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते।
तत्रत्यनिर्णयात्तस्माल्लोके भवति निर्णयः[३]॥

---

[१] ला. श्रौ. सू. १. ९. १८
[२] शाबरभा पृ. २१७
[३] तन्त्रवा. पृ. २१७, २१८

इति व्यवस्थापयामासुः। एवं शब्दार्थनिर्णयं प्रतिष्ठाप्योत्तरत्र लोकवेदाधिकरणे पूर्वपक्षिणा लौकिका वैदिकाश्च शब्दाः परस्परं भिन्नाः, एषामर्था अपि भिन्नाः। तस्माल्लौकिकात्पदार्थाद्वैदिकाः पदार्था भिन्ना इति शङ्किते तत्परिहारमाह भाष्यकर्ता "य एव लौकिकाश्शब्दास्त एव वैदिकाः। त एवैषामर्थाः[1]" इति। अनेन प्रमाणजालेन सवनब्रह्मपुत्रोद्गातृपदानां न कदाप्यर्थान्तरं भवेत्।

ततश्च गृत्समदादीनां मण्डलद्रष्टॄणां काले सामवेद आसीदेव। अत एव ऋग्वेदसंहिताया भिन्नामिमां संहिताम्, ऋग्वेदसंहिताव्याख्यया अस्या अगतार्थतां च मन्यमानेन सायणार्येण पृथक् व्याख्यानाय प्रयत्न[2] आश्रीयते स्म। अपि न स जानाति ऋग्वेदादत्र मन्त्रा उद्धृता इति? ततश्चेयं संहिता यजुर्वेदसंहितेव स्वतन्त्रैव भवेदिति युक्तमुत्पश्यामि।

एतेनैव परेषां स्वकपोलकल्पिताः—सामवेदीयऋङ्मन्त्रेषु पाठभेदाः स्वरभेदाः कर्मस्वरूपप्रतिपादकेषु ब्राह्मणश्रौतसूत्रग्रन्थेषु वर्तन्ते, गीतिसम्पत्त्यै बुद्धिपूर्वकं ऋग्वेदमन्त्रमन्यथयित्वाऽपठन्, शांखायनादिशाखामन्त्रेषु तथा भवेयुः, इति पक्षाः निरस्तप्रायाः। तथा हि-यत्र प्रामाणिकस्य सिद्धान्तस्य क्वचिद्व्यभिचारो दृश्यते तत्रैव तस्य समीकरणार्थमर्थापत्तिप्रमाणेन किञ्चित्कल्पयन्ति। यथा वेदान्तिभिः-साधनचतुष्टयसंपन्नेन विदुषा वेदान्तवाक्यार्थविचारे कृते ब्रह्मज्ञानं प्राप्यते ततश्च कृतकृत्यो भवतीति स्वीकृतस्य प्रामाणिकस्य सिद्धान्तस्य साधनचतुष्टयरहितगर्भस्थवामदेवस्य ब्रह्मज्ञानप्राप्तिवर्णनमसङ्गतमिति मत्वा श्रुत्युक्तार्थस्थिरीकरणाय पूर्वजन्मनि वामदेवस्य साधनचतुष्टयसंपत्तिरासीत्, ब्रह्मविचारश्च तेनानुष्ठितः, परं प्रबलप्रतिबन्धवशात्साक्षात्कारो न जातः। प्रतिबन्धके विनिर्गतेऽप्रतिबद्धकारणसद्भावात्कार्योत्पत्तिरिति वर्ण्यते तथात्र ऋग्वेदात्सामवेदीये आर्चिके गृहीते इत्यत्र दृढतरप्रमाणाभावेन पाठान्तरादयः शाखान्तरेषु भवेयुरित्यादिकल्पनं न शोभतेतराम्। यदि ऋग्वेदसंहितां विहाय सामवेदसंहितायाः स्थितिरनुपपन्ना भवेत्तदैवमादिकल्पनं मनोरञ्जकं भवेत्। तामेवानुपपत्तिं न पश्यामः।

यदपि गीत्यर्थमेव पाठभेदमकुर्वन्महर्षय इति तदप्ययुक्तम्। यैरेव महर्षिभिः-

हीनो मन्त्रः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥

इत्यादिवाक्यैः वेदसंरक्षणोपायाः प्रतिपादिताः तैरेवात्मनः भविष्यतां द्विजवराणां वा हिंसायै बुद्धिपूर्वकं पाठभेदः कथमाश्रितो भवेत्। अनेन हीन इति मन्त्रेणायमर्थः प्रतिपादितः—परम्परागतां श्रुतिमविचार्य स्वमनीषया लौकिकव्याकरणबलेन कारणान्तरेण वा स्वरवर्णानां आनुपूर्व्या वा परिवर्तनं कुर्वन्निःश्रेयसात्प्रतिहन्येता-

---

[1] शाबरभा पृ. २९१

[2] यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्मिमीते ततो यजुः।
व्याख्यातं प्रथमं पश्चादृचां व्याख्यानमीरितम्॥
साम्नामृगाश्रितत्वेन सामव्याख्याथ वर्ण्यते॥
सामवेदसंहिताभाष्योपोद्घाते. १०.

नर्थं चेयादिति। ततश्च पूर्वोक्ताः स्वमतिसमुद्भूता गवेषकाणां पक्षाः दोषग्रस्ता नैवादरणीया आस्तिकवरेण्यैः।

कथं वा तेषां भ्रमो जात इति विचिकित्सायां "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" इत्यादिवाक्यादिति वदामः। तथाहि वाक्येऽस्मिन्नृक्पदं प्रयुक्तम्। तस्य च ऋग्वेदोऽर्थो भवेदिति कल्पयित्वा तदुपरि विचारमकार्षुः। परमस्य पदस्य ऋग्वेद इति नार्थः। ऋङ्मन्त्र इत्येवार्थः। ते च मन्त्राः सामवेदार्चिकग्रन्थ एव विराजन्ते। तदभिप्रायेण प्रोक्तं ऋच्यध्यूढमित्यादिवाक्यम्।

अथोहोह्यगानात्मकः प्रकृतग्रन्थस्थः साममन्त्रभागः पौरुषेय उतापौरुषेय इति विचार्यते। मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य समग्रस्य वेदस्य बहुभिः प्रमाणैरपौरुषेयत्वं स्थापितवन्तो मीमांसका अस्य भागस्य पौरुषेयत्वं समर्थयामासुः। तथाहि पारमर्षे सूत्रे-सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम्। तदुक्तदोषम्" इति। तदधिकरणार्थं च संक्षिप्य विशदयांचकार सायणाचार्यः न्यायमालाविस्तरे—ऊहसामानि न पुरुषप्रणीतानि। नित्यानां वेदानामध्ययने ये नियमाः-उपनीतैरेवाध्येतव्यम्, अनध्यायेषु नाध्येतव्यम्, गुरुमुखादेवाध्येतव्यमित्यादयः ते सर्वेऽप्यत्राप्यविशिष्टाः। नैते धर्माः पौरुषेय-ग्रन्थानामध्ययने सन्ति। अत एवाध्यापका अपि शिष्येभ्यः प्रोचुरिमे मन्त्रा अपौरुषेया इति। ततश्च तत्प्रसिध्या एते साममन्त्रा अपौरुषेयाः किञ्चैषां कर्तारोऽपि न स्मर्यन्ते इति पूर्वपक्षं प्रतिपाद्य निरस्तम् पौरुषेयाणि सामानीमानि। "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति श्रूयते। अस्यायमर्थः—एकस्मिन्सूक्ते ऋक्त्रयं वर्तते। तत्र प्रथमा ऋक् योनिः। तस्यां यत्सामाधीतं तदेवोत्तरयो ऋचोरपि गेयम्। गायतीति लट् लेडर्थे। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन पौरुषेयत्वे एवायं विधिः सङ्गच्छते। एकस्यामृचि गीतम्, उत्तरत्र न गीतम्। अस्यामवस्थायां पूर्वगीतिसदृशं गीत्यन्तरं उत्तरत्र गेयमिति प्रतिभाति। यद्युत्तरत्रापि गीतयः पूर्वमेव निष्पन्ना भवेयुस्तर्हि विधिर्निष्फलस्संजायेत। न भवितुमर्हत्येवम्। ततश्च पौरुषेयानि प्रकृतग्रन्थस्थानि सामानि। यदपि वेदाध्ययनधर्मा अत्रापि सन्तीति बाढं धर्मा अत्रापि भवेयुः। एषामाधारभूता ऋच अपौरुषेयाः। तदाश्रितास्ते धर्माः। वैदिकप्रसिद्धिरपि निर्मूला। कर्तृस्मरणं तु चिरकालव्यवधानादपि सम्भवेत् इति।

अत्रैवान्यानपि हेतून्प्रस्तौमि। अस्ति छन्दोगानामष्टसु ब्राह्मणेषु चतुर्थं ब्राह्मणम् "आर्षेयब्राह्मणम्"। वेयगानारण्यगेयसाम्नामपौरुषेयाणां ऋषीन्नामानि च प्रति-पादयति तद्ब्राह्मणम्। न तस्मिन्ग्रन्थे ऊहोह्यसाम्नां ऋषयो नामानि वा प्रतिपादिताः। यदीमान्यपि सामानि नित्यानि तदा भवेयुः कथं तदुपेक्षापदवीमारूढानि। तस्मा-दपि पौरुषेयोऽयं भागः।

किञ्च वेदानामध्ययने केचन नियमविशेषाः प्रतिपादिताः। तेषां[1] व्रतमिति समाख्या। तदनुष्ठातारो व्रतिन इति संज्ञां लभन्ते। तथाहि यद्यप्युपनीतैरेव स्वाध्या-

[1] ऋग्वेदे-गोदान-महानाम्नी-महाव्रतोपनिषद्व्रतानि भवन्त्याचार्याश्वलायनसम्मतानि। कौषीतकीगृह्यसूत्रानुसारेण शुक्रियव्रतमपि वर्तत इति विद्मः। शुक्रियब्रह्मचर्यमादिशेत।

योऽध्येतव्यः परं वेदानुपाकृत्याध्येतव्यः। प्रतिवेदं बहूनि काण्डानि प्रकरणानि वा विद्यन्ते। तत्रैकैकस्य काण्डस्य प्रकरणस्य वाध्ययनं भिन्नेतिकर्तव्यताकानां व्रतकर्मणा-

---

"शुक्रियब्रह्मचारी भव" इत्याचार्यः। शुक्रियब्रह्मचारी भवानीतीतरः। एवमुत्तरेषां यद्यद्व्रतमादिशेत तस्य तस्य नाम्ना निर्दिशेत् इति (कौषी० गृ० २.७.८—११) अत्र भवत्रातः शुक्रियब्रह्मचारी भव शाक्वरब्रह्मचारी भव-महाव्रतिकब्रह्मचारी भव-औपनिषद्ब्रह्मचारी भव-गोदानब्रह्मचारी भव-इति। आश्वलायनसूत्रानुसारेण गोदानव्रतकाले शंयुबार्हस्पत्यान्त संहिताभागं सब्राह्मणम् . महानाम्नी ऋचो द्वितीयव्रतकाले, "अथ महाव्रतम्" इत्यैतरेयारण्यकं यथाविधि उपनिषद्भागवर्जं तृतीयव्रतानुष्ठानवेलायाम्, अन्ते चोपनिषदमधीयीतोपनिषद्व्रतकाले।

शुक्लयजुर्वेदे-सावित्राग्नेय-शुक्रियो-पनिषद-शौलभ-गोदानव्रतानि भवन्ति। प्रथमे व्रते स्थितः सावित्रीम्, आग्नेयव्रतमास्थितो वटुः "समिधाग्निम्" इत्येवमाद्याग्नेयं वेदभागमधीते। शुक्रियव्रती स एव "ऋचं वाचं" इत्यादिशुक्रियवेदभागम्, औपनिषदव्रतमनुतिष्ठन् "द्वया ह प्राजापत्याः" इत्युपनिषद्भागम्, शौलभव्रतानुष्ठाता शौलभीनामृचां भागम्, गोदानव्रती शिष्टां सब्राह्मणां संहितामधीते।

कृष्णयजुर्वेदे भगवताऽऽपस्तम्बेनानुशिष्टानि चत्वारि प्राजापत्य सौम्याग्नेय-वैश्वदेवव्रतानि भवन्ति। तैत्तिरीयशाखायां चत्वारि काण्डानि-पौरोडाशिकं याजमानं होतारः हौत्रं पितृमेध इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि। आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि समिष्टयजूंषि अवभृथयजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि। अग्न्याधेयमग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रं नाचिकेतं चातुर्होत्रीयं वैश्वसृजमारुणा इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि। राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाघाः सात्रायणमुपहोमाः कौलिकीसूक्तान्यौपानुवाक्यं याज्याश्वमेधः पुरुषमेधस्सौत्रामण्यच्छिद्राणि पशुहौत्रमुपनिषदः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानीति। तैत्तिरीयशाखाध्ययनेऽयं क्रमः पूर्वमासीत्। तत्रैकैकस्य व्रतस्योपक्रम उत्सर्जनं च भवति। व्रतानामुत्तरायण एवोपक्रम उत्सर्जनं च। उपनयनानन्तरं क्रमेण व्रतोपक्रमं कृत्वा श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्यैवाधीयीत। सम्पूर्णभागाध्ययनानन्तरं तद्व्रतोत्सर्जनं कुर्यात्। पुनर्भागान्तराध्ययनार्थं तद्व्रतोपक्रमः, उपाकर्मानन्तरमध्ययनमिति नियमः। इदानीं यानुपूर्वी संहिताब्राह्मणयोर्वर्तते सा सरस्वतीपुत्रदृष्टेति सायणाचार्यवाक्येनावगच्छामः। अस्मिन्क्रमे उपनयनानन्तरं चतुर्णां व्रतानामुपक्रमः, उपाकर्मानन्तरं समग्रशाखामधीत्योत्सर्जनं च भवति।

अन्ये पुनराचार्याः पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डं समामनन्ति-आरण्यकद्वितीयप्रपाठकं पृथक्कृत्वा। अपरे पुनः आरुणं काण्डम्, सांहित्यो देवता उपनिषदः वारुणीर्देवता उपनिषदः-याज्ञिकीर्देवता उपनिषद इति पूर्वोक्तैस्सह नव काण्डानि मन्यन्ते।

गच्छति काले धर्मानुष्ठानविमुखानां भारतीयानां त्रैवर्णिकानामभ्युदयं काङ्क्षमाणा महर्षयो यथावदध्ययनासंभवं चोत्प्रेक्षमाणाः प्रकारान्तरमपि न्यरूपयन्—यथावद्वेदमधीत्य पश्चात्समानेऽहनि व्रतानामुपक्रमं समानतन्त्रेण तथैवोत्सर्जनं चानुतिष्ठेत् इति। अत एवाद्यत्वे शिष्टाः प्रकारमिममाश्रित्य विवाहदिनात्पूर्वं समानेऽहन्येव स्वगृह्योक्तप्रकारेणामूनि व्रतान्यनुतिष्ठन्ति। तत्र वेदाध्ययनं विना व्रतानुष्ठातॄन् व्रतस्नातः इति, व्रतानि विना वेदाध्यायिनो

मनुष्ठानपूर्वकं विहितम्। सामवेदे च गायत्रम् वेयगानम्, आरण्यकगानम्, शुक्रियम्, महानाम्न्यः मन्त्रब्राह्मणमुपनिषत्सहितम्, इति विभागा वर्तन्ते। पूर्वोक्तानां भागानामुक्रमोत्सर्जने स्तः। उपक्रम्य तद्भागं यथावदधीत्योत्सर्जनं कृत्वा भागान्तराण्यपि तथैवाधीयीरन्। उपनयन-गोदान-व्रातिका—दित्य-महानाम्न्युपनिषत्-ज्येष्ठसाम-भौतिक-व्रतानीति भवन्त्यष्टौ व्रतानि छन्दोगानाम्। उपक्रमकर्मणः श्रावणकर्म, उत्सर्जनकर्मणोऽनुप्रवचनीयकर्मेति संज्ञान्तरं छन्दोगप्रयोगेषु। अष्टमे वर्षे कृतोपनयनो वटुराश्रम-[1]धर्मानष्टवर्षपर्यन्तमनुतिष्ठन् श्रावणकर्मपूर्वकं यथाविधि सावित्र्यामुत्पन्नं गायत्रमधीयीत। षोडशे वर्षे तदुत्सृज्य गोदानव्रतमनुतिष्ठेत्। महानाम्नीं विहाय शिष्टानि व्रतानि संवत्सरसाध्यानि भवन्ति। सर्वेषामुपनयनं पृथक् स्मृतम्। अत्राङ्गकलापः प्रसिद्धादुपनयनादागच्छति। [2]गोदानव्रते सावित्र्युपदेशकाले आग्नेयैन्द्रपवमानपर्वाणि ऋग्भिस्सहोपदेष्टव्यानि। असम्भवे एकैकस्य पर्वण आद्यन्ते ऋचौ तथा सामनी उपदेष्टव्ये। श्रावणेन श्रावयित्वाध्यापयीत। व्रतान्ते श्रावणमिति केचन मन्यन्ते। अपरे पुनरहरहरधीयीतेति वाक्येन व्रतानुष्ठानकाल एवाध्ययनमिति समर्थयन्ते।

एवं व्रातिकव्रते उपनयनकाले सावित्रीस्थाने आरण्यकसंहितायाः "इन्द्रज्येष्ठं नः" "सहर्षभा" इति, यद्यावई इत्यारभ्य स्वयंस्कुन्वाइ इत्यन्तमुपदिशेत्। असंभवेऽर्कद्वन्द्वव्रतपर्वणामाद्यन्ते सामनी आरण्यककाण्डस्य पूर्वोक्ते ऋचौ वा। व्रतान्ते श्रावणपूर्वकमध्ययनम्। तत्र ज्येष्ठसामपञ्चानुगानानां चोपरिष्टाद्व्रतनिर्देशादुद्धारः कर्तव्यः। अनन्तरं शुक्रियपर्वाध्ययनायादित्यव्रतं भवति। ब्रह्मोपदेशकाले "अग्न आयूंषि" इत्यारभ्य "सप्तत्वा हरितः" इत्यन्तं संहिताभागम्, अग्नेर्व्रतमित्यारभ्योन्नयामि पर्यन्तं गानमुपदिशेत्। पूर्वव्रतापेक्षयाऽत्र सन्ति केचन नियमाः[3]। तान्यथावद्वर्षपर्यन्तं अन्यैस्साधारणैर्नियमैस्सहानुष्ठायान्ते यथाविधि शुक्रियं पर्वाधीते। तस्य व्रतस्योत्सर्जनानन्तरं महानाम्नीपर्वाध्येतुं महानाम्नीव्रतमनुतिष्ठति। तच्च व्रतं द्वादश नव

विद्यास्नात इति व्रतैस्सह वेदाध्यायिनो विद्याव्रतस्नात इति संज्ञितान् चक्रिरे गृह्यसूत्रकाराः। सर्वथा व्रतानन्तरमेव समावर्तनकर्म भवेत्। केचन भारतीयाः उपनयनकर्मणैव साकं समावर्तनमाचरन्ति समानेऽहनि। नेदं युक्तमिति प्रतिभाति-वेदाध्ययनाधिकारसिध्यर्थं विहितं कर्मोपनयनम्। समावर्तनं च "अधीत्य स्नायात्" इति वाक्येन स्वशाखाध्ययनात्परं विहितम्। उपनीतोऽप्युपनयनदिनादारभ्य नाधीते, उपाकर्मानन्तरमेव। अस्यां परिस्थितौ यदुपनयनेनैव साकं स्नातककर्मानुष्ठानंतत् कथं नु सङ्गच्छेत।

1. मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डसमिदाधानोपस्पर्शनप्रातरभिवादा नित्यम्। खा० गृ० सू० २.५.१६.
2. गोदानव्रातिकव्रतनियमाः खादिरे गृह्यसूत्रे—अधस्संवेशी। अमधुमांसाशी स्यात्, मैथुनक्षुरकृत्य स्नानावलेखनदन्तधावनपादधावनानि वर्जयेत्, नास्य कामे रेतस्स्कन्देत् न गोयुक्तमारोहेत्, न ग्राम उपानहौ॥ खा० गृ० सू० २.५.१०–१५.
3. ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति। आदित्यं च नान्तर्दधते। नचापोऽभ्युपयन्ति। खा० गृ० सू० २.५.१९–२१.

षट् त्रीन् वा वर्षान् यथोत्साहमाचरति। अत्रापि विशिष्टा [1]नियमास्सन्ति। पूर्ववदेवताननुतिष्ठेत्। अत्रोपनयने सावित्र्युपदेशकाले महानाम्नीऋचः सामानि चोपदिशति। श्रावणकर्मणि महानाम्नीपर्व श्रावयेत्। तत्र च चत्वारि सामानि सन्ति। अध्यापनकाले गुर्वन्तेवासिनौ पुरस्तादुदकपात्रे निधाय तत्र पाणी मज्जयित्वाध्यापनाध्ययने कुरुतः[2]। एकैकं साम पुरीषपदैस्सहैकस्मिन्नहन्यध्यापयीत। एवं दिनत्रयेणैतत्पर्वाध्येयं भवति। उत्सर्जनानन्तरं मन्त्रब्राह्मणाध्ययनार्थं उपनिषद्व्रतं भवति। सर्वेषु व्रतेषूपनयनं विद्यते। सर्वत्र ब्रह्मोपदेशकालेऽध्येतव्यभागस्याद्यन्तमन्त्रावुपदिशेत्। प्रकृतकर्मणि "देव सवितः प्रसुव यज्ञम्" "आगामनागाम-दितिं वधिष्ट" इत्यन्तम्, "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति "न स पुनरावर्तते" इत्यन्तं चोपदिशति गुरुः। नात्र श्रावणकर्मास्ति। संवत्सरान्ते मन्त्रब्राह्मणं सोपनिषदमधीते वटुः। यथोक्तप्रकारेण व्रतं समाप्य त्रयाणां ज्येष्ठसाम्नामध्ययनार्थं ज्येष्ठसामव्रतमनुतिष्ठति। ब्रह्मोपदेशकाले रुद्रसंहितान्तर्गतानामारण्यकगानस्थानां ज्येष्ठसाम्नामुपदेशः। नात्र "मूर्धानं दिवः" इति ऋच उपदेशः। पूर्वार्चिके तस्या अधीतत्वात्, उपदेश आद्योच्चारणं भवतीति नात्र तस्याः पाठः। अस्य व्रतस्योत्सर्जनानन्तरं पञ्चानुगानमिलान्दमध्येतव्यम्। तदर्थं भौतिकव्रतमाचरेत्। उपदेशकाले पञ्चानुगानं साम भवति। श्रावणकर्मणि तच्छ्रावयित्वाध्यापयीत। उत्सर्जनकर्म अनुप्रवचनीयकर्मेति छन्दोगा व्याहरन्तीति पूर्वमेवोक्तम्।

अत्र प्रसङ्गागतमन्यन्निरूप्यते—

"गोदानव्रातिकादित्यमहानाम्नीव्रतानि तु।
वेदव्रतानि चत्वारि तत्रादित्यव्रतं यदि॥
न कुर्यात्संहितात्वेन कुर्वीतोपनिषद्व्रतम्।

इति वामनाचार्यैः कारिकायां प्रतिपादितम्। अस्यायमर्थः—"चत्वारि वेदव्रतानि" इति गौतमधर्मसूत्रमस्ति। अयं च ग्रन्थस्सामवेदीय इति प्रसिद्धिरपि जागर्ति। तद्वचनानुसारेण सामवेदे नाष्टौ व्रतानि, परं चत्वार्येवेति प्रतिपादिते केषामनुष्ठानम् केषामुत्सर्ग इति सन्देहो जायते स्वभावतः। तत्रानुष्ठेयानि व्रतानि प्रतिपादयति वामनाचार्यः संहिताध्ययनार्थमिमानि व्रतानि प्रवृत्तानि। गानभागः "अग्न आयाहि" इत्यारभ्य "एवाहि देवाः" इत्यन्तो भवति। ग्रामेगेयाः केचन। अपरे अरण्येगेयाः साममन्त्रा भवन्ति। य उस्त्रियापर्यन्तग्रामेगेयाध्ययनाय गोदानव्रतमावश्यकम्। तथैवारण्यकपर्वाध्ययनार्थं व्रातिकव्रतम्। शुक्रियमहानाम्नीपर्वणोरध्ययनकाले ये

1. कृष्णवस्त्रः, कृष्णभक्षः, आचार्याधीनः, तिष्ठेद्दिवा, आसीत नक्तम्। खा० गृ० सू० २.५.२३–२७.
2. उपोपिताय परिणद्धाक्षायानुगापयेत्। खा० गृ० सू० २.५.२९.
निदानसूत्रे विस्तरशः प्रतिपाद्यते तासां खलु त्रीन्संवत्सरान् ब्रह्मचर्यं चरेत्। कृष्णवस्त्रः कृष्णभक्षः आचार्याधीनस्तपस्वी तिष्ठेद्दिवासीत नक्तम्। सायं प्रातरुदकोपस्पर्शी सर्वभूतेभ्यः पन्थानंददद्वर्षति शरणं नातीयात्। नित्यं स्निग्धवासा बभूषेत्। उदकसाधवो हि महानाम्न्य इति। एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो भवति। नि० सू० प्रपाठकः ४. खण्डः ३.।

नियमास्तेऽर्कद्वन्द्वव्रतपर्वाध्ययननियमैस्सह समुच्चयं न लभन्ते इति पृथगनुष्ठेये व्रते भवतः। उपनयनव्रतं न पृथग्भवति । सर्ववेदाध्ययनसाधारणं तत्। ततश्च गोदानव्रातिकादित्यमहानाम्नीव्रतानि चत्वारि भवन्ति। अपरे पुनः आदित्यव्रते ये नियमास्तेषां व्रातिकव्रतेन समुच्चये नास्त्यत्यन्तं बाध इति मन्यमानाः "नादित्यव्रत-मेकेषाम्" इति स्मृतिवाक्यमारचयन्ति। तदानीं परमनिःश्रेयससाधनस्य ब्रह्मज्ञानस्य प्रतिपादिकामुपनिषदमध्येतुं व्रतस्यावश्यकता भवेदिति चतुर्थं व्रतमुपनिषत्। ततश्च "चत्वारि वेदव्रतानि" इतिस्मार्तं वाक्यं समर्थितं भवतीति[1]। प्रकृतमनुसरामः।

---

१. "चत्वारि वेदव्रतानि" इत्यस्य गौतमवाक्यस्यापरो व्याख्यामार्गः—"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्" इति स्मृत्या त्रैवर्णिकैः ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदा अवश्यमध्येतव्याः। असंभवे वेदद्वयमेको वा वेदः। सर्वत्र स्वपितृपितामहादिभिर्यो वेदोऽधीतस्स एव प्रथममध्ये-तव्य इति जानीमः। तत्र प्रतिवेदं बह्व्यश्शाखा विराजन्ते। तासां सर्वासामध्ययनं नेष्टम्। एकस्याश्शाखाया अध्ययनेनैव समग्रवेदाध्ययनसिद्धिः। यदि त्रैवर्णिको ऋग्वेदी तर्हि समग्रां ऋग्वेदशाखामधीत्य याजमानार्थं द्वितीयं यजुर्वेदमेवाधीयीत, तदनु सामवेदम्। यजुश्शा-खाध्यायी याजुषीं शाखामधीत्य हौत्रार्थं ऋग्वेदं तदनु सामवेदम्, छन्दोगः स्वां शाखामधीत्य याजमानार्थं यजुर्वेदम्, तदनु ऋग्वेदमथर्ववेदम्। सर्वेपि नित्यमग्निहोत्रहोमं कुर्युः। यजर्वेद एव स होम उत्पन्नः। तत्रैव मन्त्रास्सेतिकर्तव्यताका विहिताः। तदनु दर्शपूर्णमासादीनां सप्तहविस्संस्थानां काम्यानां चेष्टीनामनुष्ठानार्थं हौत्राध्वर्यवयाजमानपदार्थज्ञानार्थं च ऋग्य-जुषोरध्ययनम्। सोमयागानामनुष्ठानाय ताभ्यां सह सामवेदाध्यनं इति दृष्टप्रयोजनक्रमेण वेदानामध्ययनं शिष्टसम्मतम्।

ननु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यनेनैकस्यैव वेदस्याध्ययनं विधीयते। कथं वेदानामध्ययन-विधायिका पूर्वोक्ता स्मृतिः प्रमाणं भवेत्, मूलप्रमाणविरोधात्। अत्रेदं समाधानम्—यावा-न्धर्मस्स सर्वोऽपि विधिभागेनैव बोधयितव्य इति नास्ति नियमः। मन्त्रवर्णेभ्योऽर्थवादेभ्यश्च धर्मपरिज्ञानं भवत्येव। मन्दमतिभिरस्माभिस्तत्रतत्रोपदिष्टा धर्मास्सम्यक् ज्ञातुं न शक्यन्त इति सर्वज्ञकल्पैर्मन्वादिभिस्ते स्वग्रन्थेषु तत एवावगत्य निर्बद्धाः। मन्त्रवर्णश्चैवमाम्नायते "यमृषयः त्रैविदा विदुः" इति। भरद्वाजमधिकृत्य प्रतिपादितार्थवादादप्ययमर्थः सिध्यतीति वेदान्तराध्ययनविधायिका स्मृतिरनुपपन्ना नो भवति। अस्यां स्थितौ चतुर्णां वेदानामध्ययनाय चत्वारि वेदव्रतानि भवन्ति। यथा वा वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाणां चतुर्णां पर्वणां यथाशास्त्रानुष्ठानेनैकश्चातुर्मास्यक्रतुरनुष्ठितो भवति तथैवावान्तरव्रतानुष्ठानेनैकं वेदव्रतमनु-ष्ठितं भवेत्। यद्येवं न व्याख्यायते तदा स्वगृह्योक्तां व्रतपद्धतिं यथावदनुष्ठाय नियमं विनैवेतरेषां वेदानामध्ययनं भवेत्। तन्माभूदिति चत्वारि वेदव्रतानीत्याह। तत्र प्रतिवेद-मुपनयनं पृथगनुष्ठेयमिति केचनाशेरते। अपरे पुनरुपनयनस्य नास्त्यवसर इति मन्यन्ते। अत्र यथा देशाचारो भवेत्तथा ग्राह्यः।

कलिकालेऽस्मिन्वेदव्रतानि नानुष्ठीयन्त इत्याह सुबोधिनीकारः। दाक्षिणात्ये जनपदे साम्प्रतमपि छन्दोगा व्रतमनुतिष्ठन्त्येव। इदानीं दक्षिणभारते छन्दोगाः प्रायोऽष्टौ व्रतानि नानुतिष्ठन्ति। प्रथममुपनयनव्रतमनुष्ठाय स्नातककर्माचरन्ति। शास्त्रविरुद्धमिदं भाति। वामनप्रदर्शितं मार्गं वास्मदभिहितं पन्थानं वाश्रित्य व्रतानुष्ठानेनैव व्रतापूर्वसिद्धिः।

एवं समग्रस्यापौरुषेयगानस्याध्ययनार्थं कानिचन व्रतानि निर्दिष्टानि। ऊहोह्यगानयोरध्ययनवेलायां न किञ्चिदनुष्ठेयं व्रतं पश्यामः। अतोऽपि पौरुषेयो भवेदयं भाग इत्युत्प्रेक्षे।

अन्यच्च--ऊहोह्यगानानां लक्षणग्रन्थप्रणेता भगवान्पुष्ययशाः स्वकीये पुष्पसूत्रे भागस्यास्यानित्यत्वमभिप्रेत्य पौरुषेयत्वसूचकं पदं प्रयुनक्ति स्म। तथाहि तदीयं सूत्रम् "दैर्घेऽपराङ्गं नित्यमाचार्यनियमात्" इति। आचार्यनियमादिति पदेन पूर्वोक्त एवार्थोऽभिप्रेत इति प्रामाणिकानां वाक्यजालेभ्योऽवगतः। पदमिदं विवृणोति भाष्यकारोऽजातशत्रुः "आचार्यनियमात्-ऊहवशादित्यर्थः। ऊहकारो हि द्वयोरपि कल्पयोरनुषङ्गं गकारेण प्रत्यारम्भं कुर्वन्नुभयत्र गकारो भवति[1]" इति। अत्राचार्यपदमूहकारपदेन व्याख्यातम्। फुल्लदीपे नानाभाई इत्यपरसंज्ञकरामकृष्णदीक्षितोऽपि व्यचख्यौ— आचार्यस्य ऊहकारस्य नियमात् इति। अन्येऽप्येतत्सूत्रविवरणकर्तारः शिवरामशुक्लप्रभृतयोऽप्येवमेव व्याचचक्षिरे॥

तदेवं मीमांसकसिद्धान्तात्, आर्षेयब्राह्मणेऽनुल्लेखात्, व्रताभावात्, प्रामाणिकानां वाक्यनिकुरम्बेभ्यश्च पौरुषेयोऽयं भागो भवेदिति सम्भावयामि। विचार फलम्-कां योनिगीतिमवलम्ब्योहरहस्यगता गीतयो भवन्तीति पङ्क्तिका प्रदर्शयिष्यामि-

अथोहगीतीनां योनिगानपङ्क्तिका

क्रम-संख्या	सामनाम	योनिॠक्	वेयगाने स्थलनिर्देशः प्रपाठकः	अर्द्धः	साम.	साम-संख्या
१	अग्नेस्त्रिणिधनम्	प्रसोमदेववीतये	१४	२	२०	४
२	अङ्गिरसांगोष्ठः	परीतोषिञ्चत	१४	२	१४	२
३	अङ्गिरसांसंक्रोशः	तिस्रोवाचः	१५	२	१	१
४	अच्छिद्रम्	परीतोषिञ्चत	१४	२	१	२
५	अदारसृक्	वयमिन्द्र	४	१	७	३
६	अध्यर्द्धेडंसोमसाम	यस्तेमदः	१३	१	६	२
७	अभिनिधनंकाण्वम्	वयंघत्वासु	७	१	३०	५
८	अभीवर्तः	तंवोदस्म	६	१	३४	१८
९	अयासोमीयम्	अयासोम	१४	१	१६	१
१०	अर्कपुष्पम्	पवित्रंते	१६	२	३४	४
११	अर्कपुष्पोत्तरम्	"	१६	२	३५	२
१२	आकपारम्	आतूनइन्द्र	५	१	१८	६
"		यदिन्द्रचित्र	९	१	३०	
१३	आक्षारम्	गृणेतदिन्द्र	१०	२	१९	२

[1] पुष्पसूत्रम् पृ. १८२. (प्रपाठकः ८. खण्डः ८.)।

१४	आजिगम्	स्वादिष्ठयामदिष्ठया	१२	२	१४	२
१५	आतीषादीयम्	सोमः पुनानः	१७	१	३१	१
१६	आत्रेयम्	बृहद्वयोहि	२	२	२८	२
१७	आनिधनंत्वाष्ट्री	सुतासोमधु	१६	१	१९	१
१८	आनूपंवाध्र्यश्वम्	अश्वीरथी	७	२	२३	४
१९	आन्धीगवम्	पुरोजितीवः	१६	१	१२	९
२०	आभीकम्	उच्चातेजातम्	१२	२	४	२
२१	आभीशवाद्यम्	परीतोषिञ्चत	१४	२	५	१
२२	आभीशवोत्तरम्	,,	१४	२	६	४
२३	आमहीयवम्	उच्चातेजातम्	१२	२	१३	७
२४	आर्षभम्	अभित्वावृषभा	५	१	३	१
२५	आशुभार्गवम्	वृषापवस्वधारया	१२	२	२५	५
२६	आश्वम्	यस्तेनूनम्	३	२	५	२
२७	आश्वसूक्तम्	यदिन्द्राहम्	३	२	१९	५
२८	आसिताद्यम्	रायेअग्ने महे	३	१	३	५
२९	आसितोत्तरम्	,, ,, ,,	३	१	४	१
३०	आष्कारणिधनंकाण्वम्	वयंघत्वा	७	१	२८	५
३१	अष्टादंष्ट्रपूर्वम्	इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्	९	१	२०	२
३२	आष्टादंष्ट्रोत्तरम्	इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्	९	१	२१	४
३३	इडानांसंक्षारः	तमिन्द्रंवाजयामसि	३	२	१३	४
३४	इदावासिष्ठम्	वयमेनमिदा	७	२	१६	२
३५	इन्द्रस्य यशः	त्वमिन्द्रयशाः	६	२	३१	१
३६	इन्द्रस्यापामीवम्	इन्द्रायसोम	१६	२	२५	१
३७	इषोवृधीयम्	इन्द्रायेन्दो	१३	१	१३	१
३८	इहवद्दैवोदासम्	अयंतइन्द्र	४	२	३२	१
३९	इहवद्वामदेव्यम्	अग्निस्तिग्मेन	१	२	६	२
४०	ईनिधनमार्गीयवम्	तद्वोगायसुते	३	२	४	१
४१	उक्थ्यामहीयवम्	एवाह्यसिवीरयुः	६	१	२५	२
४२	उत्सेधः	प्रसोमदेववीतये	१४	२	२३	७
४३	उभयतस्तोभंगौतमम्	त्वमित्सप्रथाअसि	९	१	१	२
४४	उद्वत्प्राजापत्यम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	२७	१
४५	उद्वद्भार्गवम्	अचोदसोनोधन्वन्तु	१६	२	७	२
४६	उद्वंशपुत्रम्	प्रवइन्द्राय	१२	१	९	१
४७	उद्वंशीयम्	गायन्तित्वागायत्रिणः	९	१	१६	३
४८	ऊर्ध्वेडंत्वाष्ट्री	सुतासोमधुमत्तमः	१६	१	१७	३
४९	ऋषभः पवमानः	उच्चातेजातमन्धसः	१२	२	३	४

५०	ऐटतम्	गावउपवदावटे	३	२	६	३
५१	ऐडंकावम्	अभिप्रियाणिपवते	१६	२	२	१
५२	ऐडंकौत्सम्	यइन्द्रचमसेष्वा	५	१	४	५
५३	ऐडंक्रौञ्चम्	सोमाः पवन्त इन्दवः	१६	१	२५	१
५४	ऐडमायास्यम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	२५	४
५५	ऐडमौक्ष्णोरन्ध्रम्	मृज्यमानस्सुहस्त्या	१५	१	१२	१
५६	ऐडंमाण्डवम्	परीतोषिञ्चतासुतम्	१४	२	१२	१
५७	ऐडंयामम्	वृषामतीनांपवते	१६	२	२१	२
५८	ऐडंसौपर्णम्	उद्घेदभिश्रुतामघम्	३	२	२४	६
५९	ऐध्मवाहम्	आघायेअग्निमिन्धते	४	१	११,१२	३
६०	ऐषिरम्	अधाहीन्द्रगिर्वणः	११	१	१०	१
६१	ओकोनिधनम्	तमुअभिप्रगायत	१०	१	२९	२
६२	औक्ष्णोरन्ध्रम्	मृज्यमानः सुहस्त्या	१५	१	६	१
६३	औदलम्	सुरूपकृत्नुमूतये	४	२	३६	४
६४	औपगवम्	अपादुशिप्यन्धसः	४	२	१	१
६५	औरुक्षयम्	अदर्दरुत्समसृजः	८	२	४	१
६६	और्णायवाद्यम्	परिप्रियादिवः कविः	१३	१	३७	१
६७	और्णायवोत्तरम्	,,	१३	१	३८	१
६८	और्ध्वसद्मनम्	पुरोजितीवोअन्धसः	१६	१	१०	१
६९	औशनम्	प्रतुद्रवपरि, प्रेष्ठंवः	१५	१	३२;१.१.९	९
७०	कण्वबृहती	आत्वासहस्रमा	६	२	२४	५
७१	कण्वरथन्तरम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	२९	१०
७२	काक्षीवतम्	सोमानांस्वरणम्	४	१	२२	३
७३	काण्वम्	वयमुत्वातदिदर्थाः	४	२	२६	१
७४	कार्णश्रवसम्	तंवस्सखायोमदाय	१७	१	१६	१
७५	कार्तयशम्	पुरोजितीवोअन्धसः	१६	१	९	२
७६	कालेयम्	तरोभिर्वोविदद्वसुम्	६	२	७	१८
७७	कावम्	अभिप्रियाणिपवते	१६	२	६	१०
७८	काशीतम्	शंनोदेवीरभिष्टये	१	२	१८	२
७९	कुत्सस्याधीरथीयम्	प्रसेनानीः शुरोअग्रे	१५	२	१६	१
८०	कौल्मलबर्हिषम्	त्वंह्योहिचेरवेविदा	६	२	१५	३
८१	कौत्सम्	इन्द्रसुतेषुसोमेषु	१०	१	२६	१
८२	क्रतुवासिष्ठम्	इन्द्रक्रतुन्नआभर	७	१	२४	१
८३	क्रोशम्	इन्द्रसुतेषुसोमेषु	१०	१	२४	२
८४	क्रौञ्चम्	इदंह्यन्वोजसा	५	१	११	१
८५	क्रौञ्चाद्यम्	अयंपूषारयिर्भगः	१६	१	१३	६

८६	क्षुल्लककालेयम	तरोभिर्वो विदद्वसुम्	६	२	४	१
८७	क्षुल्लकवैष्टम्भम्	तिस्रोवाचउदीरते	१३	१	११	३
८८	गतनिधनबाभ्रवम्	उच्चातेजातमन्धसः	१२	२	६	१
८९	गायत्रपार्श्वम्	एषस्यधारयासुतः	१७	२	३१	३
९०	गारम्	इदंवसोसुतमन्धः	३	२	२३	१
९१	गूर्दम्	अग्नेत्वंनोअन्तम	१२	१	१२	१
९२	गोराङ्गीरसम्	कस्यनूनंपरीणसि	१	२	२१	१
९३	गौङ्गवम्	त्वमङ्गप्रशंसिषः	६	२	३०	५
९४	गौतमम्	इममिन्द्रसुतंपिब	९	१	२५	४
९५	गौतमस्यमनाज्यम्	यथागौरोअपाकृतम्	७	१	८	१
९६	गौरीवितम्	अभिप्रगोपतिंगिरा	५	१	२२	२२
९७	गौश्रृङ्गम्	तरणिरित्सिषासति	६	२	११	१
९८	गौषूक्तम्	यदिन्द्राहंयथात्वम्	३	२	१८	६
९९	घृतश्चुन्निधनम्	इदंह्यन्वोजसा	५	१	१२	१
१००	च्यावनम्	असाव्यंशुर्मदाय	१३	१	२८	२
१०१	जनित्रम्	सोमः पवतेजनिता	१५	२	८	१
१०२	जनित्राद्यम्	नहिवश्चरमञ्चन	६	२	१७	५
१०३	जनित्रोत्तरम्	,, ,,	६	२	१८	२
१०४	जमदग्नेरभीवर्तः	पिबासुतस्यरसिनः	६	२	१४	१
१०५	जराबोधीयम्	जराबोधतद्विविड्ढि	१	१	२६	१६
१०६	जागतंवारुणम्	घृतवतीभुवनानाम्	१०	१	२०	१
१०७	तृतीयंक्रौञ्चम्	अयंपूषारयिर्भगः	१६	१	१५	२
१०८	तैरश्च्यम्	श्रुधीहवंतिरश्च्या	९	२	२	१
१०९	त्रासदस्यवम्	अच्छावइन्द्रंमतयः	१०	१	१७	२
११०	त्रिणिधनमायास्यम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	२८	३
१११	त्रिष्टुप्श्यावाश्वम्	आजुहोताहविषा	२	१	३४	१
११२	त्रैककुभम्	यएकइद्विदयते	१०	२	१४	२
११३	त्रैतम्	यत्सोममिन्द्रविष्णवि	१०	२	१	२
११४	त्रैशोकम्	विश्वाः पृतनाअभि	९	२	३५	१
११५	त्र्यन्तंत्वाष्ट्री	सुतासोमधुमत्तमः	१६	१	१६	२
११६	त्वाष्ट्री	ईङ्खयन्तीरपस्युवः	५	१	३२	१
११७	दक्षणिधनमौक्षम्	अद्यानोदेवसवितः	४	१	२४	२
११८	दाढर्यच्युतम्	अर्षासोमद्युमत्तमः	१४	१	१०	१
११९	दावसुनिधनम्	तमिन्द्रंवाजयामसि	३	२	११	३
१२०	दाशस्पत्यम्	इन्दुर्वाजीपवते	१५	२	२९	१
१२१	दीर्घम्	ससुन्वेयोवसूनाम्	१७	२	२२	१

१२२	दैर्घश्रवसम्	योविश्वादयतेवसु	२	१	६	८
१२३	दैवातिथम्	आत्वेतानिषीदत	५	१	९	१
१२४	दैवोदासम्	यस्यत्यच्छम्बरम्	१०	२	२१	३
१२५	दैवोदासोत्तरम्	,, ,,	१०	२	२४	१
१२६	द्यौतानम्	वृत्रस्यत्वाश्वसथात्	८	२	२२	२
१२७	द्वितीयंक्रौञ्चम्	अयंपूषारयिर्भगः	१६	१	१४	१
१२८	द्विरभ्यासंत्वाष्ट्री	सुतासोमधुमत्तमः	१६	१	२२	४
१२९	द्विरभ्यासंलौशम्	प्रोअयासीदिन्दुः	१६	२	१५	२
१३०	द्विरभ्यासमाकूपारम्	परित्यंहर्यतम्	१६	१	३०	२
१३१	द्विहिङ्कारं वामदेव्यम्	प्रसोमदेववीतये	१४	२	२२	५
१३२	द्वैगतम्	यच्छक्रासिपरावति	७	२	१	५
१३३	धर्म	पवस्वसोममहान्	११	२	२०	१
१३४	धुरासाकमश्वम्	त्वावतः पुरूवसो	५	२	१९	४
१३५	नानदम्	प्रत्यस्मैपिपीषते	९	२	१३	२
१३६	नार्मेधम्	पाहिनोअग्नएकया	१	२	२७	२
१३७	निधनकामम्	अहमिद्धिपितुः परि	४	२	१३	१
१३८	निषेधः	प्रसोमदेववीतये	१४	२	२४	८
१३९	निहवम्	असाविदेवं गोऋजीकम्	८	१	३६	२
१४०	नैपातिथम्	यदिन्द्रप्रागपागुदक्	७	२	२७	४
१४१	नौधसम्	तंवोदस्ममृतीषहम्	६	१	३७	१०
१४२	पज्रम्	यदाकदाचमीढुषे	८	१	७	१
१४३	पदनिधनशुद्धाशुद्धीयम्	एतोन्विन्द्रंस्तवाम	९	२	७	७
१४४	पार्थम्	सुष्वाणासइन्द्र	८	२	६	७
१४५	पाष्ठौहम्	तिस्रोवाचउदीरते	१३	१	१२	१
१४६	पूर्वयामम्	अग्नेमृडमहाँअसि	१	२	७	१
१४७	पूर्ववारवन्तीयम्	अश्वंनत्वावारवन्तम्	१	१	२८	१
१४८	पूर्ववासिष्ठम्	अस्यप्रेषाहेमना	१५	२	४	३
१४९	पृष्ठम्	पिब्रासुतस्यरसिनः	६	२	१२	३
१५०	पौरुमद्गम्	अग्नेजरितर्विश्पतिः	१	२	३२	२
१५१	पौरुमीढम्	अग्निमीडिष्वावसे	२	१	१६	३
१५२	पौरुहन्मनम्	योराजाचर्षणीनाम्	७	२	१७	५
१५३	पौष्कलम्	इन्द्रमच्छमुताइमे	१७	१	५	८
१५४	प्रतीचीनेडंकाशीतम्	वातआवातुभेषजम्	५	२	८	४
१५५	प्रतोदम्	परीतोषिञ्चतासुतम्	१४	२	१४	१
१५६	प्रमंहिष्ठीयम्	प्रमंहिष्ठायगायत	३	१	२६	१
१५७	प्रवद्भार्गवम्	प्रोअयासीदिन्दुः	१६	२	१६	२

१५८	प्लवः	पुनानस्सोमधारया	१४	१	३४	२
१५९	बार्हदुक्थम्	नत्वाबृहन्तोअद्रयः	८	१	१७	४
१६०	बृहत्कम्	आगन्तामारिषण्यत	११	१	१	१
१६१	बृहदाग्नेयम्	त्वंहिक्षैतवद्यशः	२	२	२३	२
१६२	बृहद्भारद्वाजम्	अग्निदूतंवृणीमहे	१	१	५	१
१६३	भरद्वाजस्यपृश्नि	बृहद्भिरग्नेअर्चिभिः	१	२	२९	७
१६४	भारद्वाजम्	आत्वासहस्रमाशतम्	६	२	२३	३
१६५	भासम्	यस्तेमदोवरेण्यः	१३	१	५	३
१६६	मधुश्चुन्निधनम्	सपूर्व्योमहोनाम्	९	२	१७	३
१६७	मरायम्	अग्निनरोदीधितिभिः	२	२	९	५
१६८	मरुतांधेनु	त्रिरस्मैसप्तधेनवः	१६	२	२४	२
१६९	महावैश्वामित्रम्	इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्	९	१	२२	३
१७०	महावैष्टम्भम्	वयंघत्वासुतावन्तः	७	१	३१	७
१७१	माण्डवम्	अग्नेविवस्वदुषसः	१	२	३४	१
१७२	माधुच्छन्दसम्	त्वामिदाह्योनरः	८	१	२३	३
१७३	मानवाद्यम्	नित्वामग्नेमनुर्दधे	२	१	२२	४
१७४	मानवोत्तरम्	प्रोअयासीदिन्दुरिन्द्रस्य	२	१	२३	४
१७५	मारुतम्	पुरांभिन्दुर्युवाकविः	९	२	२१	१
१७६	मार्गीयवम्	तद्वोगायसुतेसचा	३	२	१	८
१७७	मैधातिथम्	माचिदन्यद्विशंसत	६	२	१९	३
१७८	यज्ञसारथि	इमंस्तोममर्हतेजातवेदसे	२	१	३८	१
१७९	यज्ञायज्ञीयम्	यज्ञायज्ञावोअग्नये	१	२	२५	२४
१८०	यद्वाहिष्ठीयोत्तरम्	यद्वाहिष्ठंतदग्नये	२	२	२६	३
१८१	यामम्	प्रोअयासीदिन्दुरिन्द्रस्य	१६	२	१८	१
१८२	यामोत्तरम्	अग्नेमृडमहाँअसि	१	२	८	१
१८३	यौक्तश्रुचम्	इन्द्रमिद्देवतातये	७	१	१	२
१८४	यौक्ताश्वाद्यम्	वृषापवस्वधारया	१२	२	३०	१
१८५	यौक्ताश्वोत्तरम्	,, ,,	१२	२	३१	१
१८६	यौधाजयम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	३६	१०
१८७	रयिष्ठम्	परीतोषिञ्चतासुतम्	१४	२	२	३
१८८	रोहितकूलीयाद्यम्	एन्द्रसानसिंरयिम्	४	१	१	४
१८९	रोहितकूलीयोत्तरम्	,, ,,	४	१	२	१
१९०	रौरवम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	३५	५
१९१	लौशाद्यम्	प्रोअयासीदिन्दुरिन्द्रस्य	१६	२	१४	२
१९२	वरुणसाम	प्रमित्रायप्रार्यम्णे	७	१	१८	३
१९३	वसिष्ठप्रियम्	इममिन्द्रसुतंपिब	९	१	२७	२

१९४	वषट्कारणिधनम्	अभित्वापूर्वपीतये	७	१	१९	५
१९५	वाङ्गिनधनंक्रौञ्चम्	अभीनोवाजसातमम्	१६	१	२९	४
१९६	वाङ्गिनधनंसौहविषम्	परि.।धन्वेन्द्राय	११	२	१५	१
१९७	वाचस्साम	आसोतापरिषिञ्चत	१७	२	१५	३
१९८	वाजजित्	अभिप्रियाणिपवते	१६	२	५	२
१९९	वाजजित्पूर्वम्	मृज्यमानः सुहस्त्या	१५	१	१३	१
२००	वाजदावर्यः	रेवतीर्नस्सधमादे	४	२	१४	२
२०१	वात्सम्	आतेवत्सोमनोयमत्	१	१	१६	१
२०२	वात्सप्रम्	जगृह्यातेदक्षिणंहस्तम्	८	२	१०	२
२०३	वात्सप्राद्यम्	,, ,, ,,	८	२	११	१
२०४	वामदेव्यम्	कयानश्चित्रआभुवत्	५	१	२५	१२
२०५	वाभ्रम्	नसीमदेवआपः	७	२	६	३
२०६	वायोरभिक्रन्दम्	इन्द्रायसोमसुषुतः	१६	२	२६	१
२०७	वारवन्तीयम्	अश्वंनत्वावारवन्तम्	१	१	३०	२२
२०८	वाराहम्	प्रकाव्यमुशनेव ब्रुवाणः	१५	१	३६	२
२०९	वार्त्रतुरम्	यजामहइन्द्रम्	९	१	४	१
२१०	वार्शम्	आतेदक्षंमयोभुवम्	१४	१	२	२
२११	वाशम्	कईंवेदसुतेसचा	९	१	१८	३
२१२	वासिष्ठमाद्यम्	अस्यप्रेषाहेमनाः	१५	२	५	३
२१३	वासिष्ठमासितम्	प्रमंहिष्ठायगायत	३	१	२८	२
२१४	वासिष्ठोत्तरम्	अस्यप्रेषाहेमना	१५	२	६	४
२१५	विकल्पमारुतम्	एन्दुमिन्द्रायसिञ्चत	१०	२	७	१
२१६	विधर्म	पवस्वसोममहे	११	२	२१	१
२१७	विलम्बसौपर्णम्	उद्धेदभिश्रुतामघम्	३	२	२६	३
२१८	विशोविशीयम्	विशोविशोवोअतिथिम्	२	२	२७	४
२१९	वीङ्कम्	यदिन्द्रचित्रमइह	९	१	३१	१
२२०	वैखनंसोमसाम	अभित्यंमेषंपुरुहूतम्	१०	१	१८	१
२२१	वैखानसम्	नकिष्टंकर्मणानशत्	६	२	२०	२
२२२	वैतहव्यम्	पान्तमावोअन्धसः	४	२	१८	२
२२३	वैदन्वतचतुर्थम्	परिस्वानोगिरिष्ठाः	१३	१	३४	१
२२४	वैदन्वततृतीयम्	,, ,, ,,	१३	१	३३	१
२२५	वैदन्वताद्यम्	,, ,, ,,	१३	१	३१	१
२२६	वैधृतंवासिष्ठम्	एषप्रकोशेमधुमान्	१६	२	१३	१
२२७	वैयश्वम्	उभयंशृणवच्चनः	८	१	१०	३
२२८	वैरूपम्	अध्वर्योअद्रिभिस्सुतम्	१४	१	५	३
२२९	वैश्वज्योतिषमध्यमम्	प्रगायताभ्यर्चाम	१५	२	२०	१

२३०	वैश्वज्योतिषमुत्तरम्	प्रहिन्वानोजनिता	१५	२	२१	१
२३१	वैश्वज्योतिषाद्यम्	प्रतेधारामधुमतीः	१५	१	१९	१
२३२	वैश्वमनसम्	एतोन्विन्द्रंस्तवाम	१०	२	८	१
२३३	वैश्वामित्रम्	असाविसोमइन्द्रते	९	२	३	१
२३४	वैष्णवाद्यम्	तवाहंसोमरारण	१०	१	१	१
२३५	वैष्णवोत्तरम्	,, ,,	१०	१	२	१
२३६	शङ्कु	एतमुत्यंमदच्युतम्	१७	२	१८	४
२३७	शाकलम्	यदद्यकच्चवृत्रहन्	३	२	२७	२
२३८	शाक्त्यम्	प्रवइन्द्रायमादनम्	४	२	१९	१
२३९	शाक्वरवर्णम्	सुरूपकृत्नुमूतये	४	२	३३	२
२४०	शाम्मदम्	पवस्वदेवआयुषक्	१३	२	१३	३
२४१	शार्करम्	योनइदमिदंपुरा	१०	२	३५	१
२४२	शार्ङ्गम्	अञ्जतेव्यञ्जतेसमञ्जते	१६	२	३३	१
२४३	शुद्धाशुद्धीयम्	एतोन्विन्द्रंस्तवाम	९	२	७	२
२४४	शैखण्डिनम्	श्रत्तेदधामिप्रथमाय	१०	१	१	१
२४५	शैशवम्	उच्चातेजातमन्धसः	१२	२	८	२
२४६	शौक्तम्	सखायआनिषीदत	१७	१	१५	२
२४७	श्नौष्ठम्	अयापवापवस्वैना	१६	१	१	१
२४८	श्यावाश्वम्	पुरोजितीवोअन्धसः	१६	१	११	१०
२४९	श्येनः	उभेयदिन्द्ररोदसी	१०	१	२२	१
२५०	श्यैतम्	अभिप्रवः सुराधसम्	६	१	३२	९
२५१	श्रायन्तीयम्	श्रायन्तइवसूर्यम्	७	२	५	३
२५२	श्रुध्यम्	अग्नेवाजस्यगोमतः	३	१	१५	१७
२५३	श्रौतकक्षम्	इन्द्रायमद्वनेसुतम्	४	२	२९	२
२५४	सत्रासाहीयम्	त्वमुवस्सत्रासाहम्	५	१	२७	१४
२५५	सदोविशीयम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	३१	३
२५६	सन्तनि	एषस्यधारयासुतः	१७	२	३२	८
२५७	सफम्	पवस्वमधुमत्तम	१७	२	५	८
२५८	समन्तम्	त्वमग्नेगृहपतिः	२	१	३०	८
२५९	सञ्जयम्	आतेअग्नइधीमहि	११	२	२	१
२६०	सम्पा	अभित्रिपृष्ठंवृषणम्	१५	२	१०	२
२६१	संहितम्	स्वादिष्ठयामदिष्ठया	१२	२	२२	८
२६२	सहोदैर्घतमसम्	पिबासोममिन्द्र	१०	२	३२	४
२६३	साकमश्वम्	एह्यूषुब्रवाणि	१	१	१४	३
२६४	साध्यम्	यजिष्ठंत्वाववृमहे	३	१	३७	१
२६५	साध्रम्	त्वमिन्द्रयशाअसि	६	२	३२	५

२६६	साप्तिकमायास्यम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	३०	२
२६७	सामराजम्	अचोदसोनोधनुवन्तु	१६	२	९	२
२६८	सामराजस्वारम्	,, ,,	१६	२	११	१
२६९	संवर्तम्	एन्द्रनोगधिप्रिय	१०	२	२६	१
२७०	सिमानांनिषेधः	अचोदसोनोधनुवन्तु	१६	२	१२	१
२७१	सुज्ञानम्	सोमः पुनानऊर्मिणा	१७	१	२६	८
२७२	सुरूपाद्यम्	स्वादिष्ठयामदिष्ठया	१२	२	१५	२
२७३	सुरूपोत्तरम्	,, ,,	१२	२	१६	६
२७४	सैन्धुक्षितम्	अग्निवोवृधन्तम्	१	२	१	२
२७५	सैन्धुक्षितमैडम्	,, ,,	१	२	३	४
२७६	सोमसाम	यस्तेमदोवरेण्यः	१३	१	२	२
२७७	सोमसाम सत्सन्दस्यम्	पुनानस्सोमधारया	१४	१	२४	२
२७८	सौम्मतम्	आतेअग्न इधीमहि	११	२	१	१
२७९	सौभरम्	तंगूर्धया स्वर्णरम्	३	१	३१	७
२८०	सौमित्रम्	इन्द्रइषे ददातुनः	५	२	२६	४
२८१	,,	इन्द्रायसामगायत	१०	२	११	१
२८२	सौमेधम्	योगेयोगेतवस्तरम्	५	१	८	१
२८३	सौश्रवसम्	अपादुशिप्र्यन्धसः	४	२	२	२
२८४	सौहविषम्	परिप्रधन्वेन्द्राय	११	२	११	१
२८५	स्वः पृष्ठम्	अभिसोमासआयवः	१५	१	१८	२
२८६	स्वर्णिधनं सौहविषम्	परिप्रधन्वेन्द्राय	११	२	१३	१
२८७	स्वारंकौत्सम्	यइन्द्रचमसेष्वा	५	१	५	२
२८८	स्वारंत्वाष्ट्री	सुतासोमधुमत्तमः	१६	१	२१	३
१८९	स्वारंसौपर्णम्	उद्घेदभिश्रुतामघम्	३	२	२५	५
२९०	हरिश्रीनिधनम्	गिर्वणःपाहिनस्सुतम्	५	२	२१	२
२९१	हारायणम्	शग्ध्यूषुशचीपते	७	१	११	३
२९२	हारिवर्णम्	तंतेमदंगृणीमसि	१०	१	३४	१
२९३	हाविष्कृतम्	देवानामिदवोमहत्	४	१	२०	३
२९४	हाविष्मतम्	,, ,,	४	१	१९	४

एतेनेदमपि ज्ञातम् -अष्टनवत्युत्तरैकशतोत्तरसहस्रसंख्याकेषु ग्रामेगेयगतेषु सामसु केवलं चतुर्नवत्युत्तरद्विशतसामान्येवाश्रित्यायं भागः कल्पित इति । तत्रापि क्वचिदेकं द्वे बहूनि सामानि गीत्वा ९३६ मन्त्रान्सम्पादयन्ति। तस्यैव भागस्य विनियोगं प्रत्यपादयत् भगवान्मशको गार्ग्यः स्वकीये आर्षेयकल्पसूत्रे । क्षुद्रसूत्रकारश्च क्षुद्रसूक्तश्रौतसूत्रे ।

अथोह्यगीतीनां योनिगीतिपट्टिका

			आरण्यकगाने	स्थलनिर्देशः		
			प्रपाठकः	अर्द्धः	साम-	
१	अग्नेरर्कः	अग्निर्मूर्धादिवः	१	२	७	३
२	अग्नेर्व्रतम्	,,	६	१	१	१
३	अब्जोवैरूपम्	यद्यावइन्द्रते	१	१	१	१
४	अतिषङ्गम्	पुरोजितीवः	१	२	२२	३
५	अन्तरिक्षम्	पिबासुतस्य	१	१	९	६
६	अपत्यम्	उच्चातेजातम्	३	१	१२	१
७	अपांव्रतम्	समन्यायन्युप	४	२	३,४	२
८	अरिष्टम्	पवित्रंते विततम्	१	१	११	२
९	अश्विनोव्रतम्	इमाउवां दिविष्टये	४	१	१५,१६	२
१०	अष्टेडपदस्तोभम्	धर्तादिवः पवते	१	२	२५	२
११	आज्यदोहानि	मूर्द्धानंदिवोअरतिम्	१	२	१८,१७,१६	३
१२	आथर्वणम्	शन्नोदेवीरभिष्टये	१	१	२३	९
१३	आभ्राजम्	अग्निमूर्द्धा	६	१	६	१
१४	इलान्दम्	अग्निरस्मिजन्मना	५	१	१	१
१५	ईनिधनवार्कजम्भोत्तरम्	प्रवइन्द्रायबृहते	३	१	२८	२
१६	उद्भित्	उपत्वाजामयोगिरः	२	२	९	१
१७	ऋषभशाक्वरः	स्वादोरित्थाविषूवतः	१	२	२१	१
१८	ऋषभरैवतः	सुरूपकृत्नुमूतये	१	२	१९	१
१९	ऋषभो वैराजः	पिबासोममिन्द्र	१	२	२०	५
२०	एकवृषम्	यएकइद्विदयते	२	१	१४	१
२१	गवांव्रतम्	तेमन्वतप्रथमम्	४	१	१७	१
२२	,,	अग्निमीडेपुरोहितम्	४	१	१८	१
२३	चतुरिडपदस्तोभम्	धर्त्तादिवः पवते	१	२	२७	१
२४	चतुर्थस्वरम्	यज्जायथाअपूर्व्य	३	२	१२	२
२५	तृतीयस्वरम्	,,	३	२	११	२
२६	तौरश्रवाद्यम्	यदिन्द्रशासो	३	१	५	१
२७	तौरश्रवोत्तरम्	,,	३	१	६	१
२८	दीर्घतमसोऽर्कः	धर्तादिवः पवते	१	२	४	८
२९	देवस्थानम्	पिबासुतस्यरसिनः	१	१	१५	३
३०	द्वितीयस्वरम्	यज्जायथाअपूर्व्य	३	२	१०	२
३१	द्विरिडपदस्तोभम्	धर्तादिवः पवते	१	२	२८	१
३२	नित्यवत्सम्	अयांरुचाहरिण्यापुनानः	२	१	३०	६
३३	पञ्चनिधनंवामदेव्यम्	कयानश्चित्रआभुवत्	२	१	३०	१

३४	पञ्चनिधनंवैरूपम्	यद्यावइन्द्रतेशतम्	१	१	३	३
३५	पयः	अग्नेयुंक्ष्वाहियेतव	३	१	८	१
३६	पार्थुरश्मम्	स्वादोरित्थाविषूवतः	३	१	१८	२
३७	प्रथमस्वरम्	यज्जायथाअपूर्व्य	३	२	९	२
३८	प्रसर्पम्	चर्षणीधृतंमघवानम्	२	१	२	१
३९	बलभित्	उपत्वाजामयोगिरः	२	२	१०	१
४०	बार्हद्गिरम्	इन्द्रोमदायवावृधे	३	१	१६	१
४१	बृहत्	त्वामिद्धिहवामहे	१	१	२७	२४
४२	भद्रम्	इमानुकंभुवना	३	१	२१	१
४३	भर्गः	बृहदिन्द्रायगायत	२	२	११	४
४४	भासम्	प्रक्षस्यवृष्णोअरुषस्य	६	१	८	२
४५	भ्राजम्	अग्नआयूंषिपवसे	६	१	५	१
४६	मरुतांसंस्तोभम्	प्रवइन्द्रायबृहते	१	२	६	२
४७	महादिवाकीर्त्यम्	विभ्राड्बृहत्पिबतु	६	१	१५	५
४८	महावैराजम्	पिबासोममिन्द्र	२	१	३१	३
४९	महासाम	प्रयच्चक्रमराण्णे	२	१	२६,२७	२
५०	यण्वम्	इन्द्रमिद्गाथिनोबृहत्	३	१	११	१
५१	यशः	तवेदिन्द्रावमंवसु	२	२	१२	२
५२	यामम्	अग्निमीडेपुरोहितम्	४	१	१३	१
५३	रथन्तरम्	अभित्वाशूरनोनुमः	२	१	२१	२३
५४	राजनम्	इन्द्रंनरोनेमधिता	४	२	१९	१
५५	रायोवाजीयम्	स्वादोरित्थाविषूवतः	३	१	१४	५
५६	रेवती	रेवतीर्नः सधमादे	२	१	१७	३
५७	वार्कंजम्भाद्यम्	प्रवइन्द्रायबृहते	३	१	२७	६
५८	वार्षाहरे	त्वमेतदधारयः	२	२	२०,२१	२
६९	विकर्णम्	विभ्राट्बृहत्पिबतु	६	१	७	३
६०	वृष्णि	योनइदमिदंपुरा	२	१	१५	१
६१	शाक्वरवर्णम्	उच्चातेजातमन्धसः	२	१	१९	१
६२	श्येनः	उभेयदिन्द्ररोदसी	३	१	१९	१
६३	श्रेयः	इमानुकंभुवना	३	१	२२	१
६४	षडिडपदस्तोभम्	धर्त्तादिवः पवते	१	२	२६	१
६५	सङ्कृति	स्वादोरित्थाविषूवतः	३	१	१७	३
६६	सप्तहम्	त्वामिद्धिहवामहे	२	१	२२	२
६७	संसर्पाद्यम्	चर्षणीधृतंमघवानम्	२	१	१	१
६८	संसर्पोत्तरम्	,, ,,	२	१	३	१
६९	सिमाः	विदामघवन्विदा	महानाम्न्यः			२

७०	स्वाशिरामर्कः	स्वादिष्ठयामदिष्ठया	१	२	३	६
७१	ह्रस्वावैरूपम्	यद्यावइन्द्रतेशतम्[१]	१	१	२	४

तदेतत्सर्वमपरे व्युत्थापयन्ति समाश्रयन्ति चानयोरपि भागयोरपौरुषेयत्वम् । तथाहि—"पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्वेदे" इति यास्कः सर्वेषां वेदानामपौरुषेयत्वं प्रतिपादयति । तत्र कर्मसम्पत्तिर्मन्त्राणां प्रयोजनम् । कर्मणः सम्पत्तिः कर्मसम्पत्तिः । मन्त्रानुच्चारयन्तस्तदवगमितार्था यदि यज्ञमनुतिष्ठेम तदानीमेव तत्फलं लभेमहि । पुरुषवाक्येषु विद्याया अनित्यत्वात् मन्त्रेषु तदसंभवान्मन्त्रा आम्नाता इति प्रघट्टार्थः। "ऋचो यजूंषि सामानि" इति मन्त्रवर्णादिमे मन्त्रास्त्रिविधाः । यथा होत्रध्वर्यू स्वकीयमपौरुषेयं मन्त्रभागमुच्चार्य यज्ञं समृद्धं कुरुतस्तथैवोद्गातापि भागाभ्यामाभ्यां स्तुतिं संपादयन्यज्ञं समर्द्धयति इति स्थितम् । यद्ययं भागः पौरुषेयः तर्हि इकारस्य कचिदाइभावः कचिच्च ओइ—भावः क्वचिदन्यथा क्वचित्ततोऽन्यथा च दृश्यते इति विश्वासाभावादस्माकं सन्देहो भवेदूहगाने । पुरुषापराधाच्च यज्ञो नश्यन्यजमानं नाशयेत् । अतोऽवश्यं पुरुषविद्यापरिहारार्थं मन्त्रत्वसामान्यादपौरुषेयत्वं स्वीकर्तव्यमेवेति ।

पूर्वपक्षोक्तान्हेतूनपि खण्डयन्ति स्म । यदपि मीमांसकमतेन पौरुषेयत्वमनयोः स्थापितं तदपि न चमत्कृतिमावहति । यैरेव कारणैर्वेयारण्यकगानयोरपौरुषेयत्वं समर्थितं भट्टपादैः कल्पसूत्राधिकरणे—

सामवेदे यदोग्नाइप्रभृतीनां प्रयुज्यते ।
रूपं तत्रापि पौंस्नत्वे नाभिप्रायोऽस्ति कश्चन ।।

को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरुषोऽर्थाभिधानपराणामृगक्षराणां लोकव्याकरणादिष्वनवगतपूर्वमग्न इत्यस्य पदस्याकारमोकारेण प्लुतेन विकुर्यात् ।

तथा वीतय इत्यस्मिन्नीकारस्यापि विक्रियाम् ।
तशब्दस्य च तोशब्दं येशब्दस्यायिरूपताम् ।
को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात्कल्पयिष्यति ।
तेन वेदस्वतन्त्रत्वं रूपादेवावगम्यते ।।

इत्यादि, तेषां हेतूनामत्रापि सद्भावात् । तथाहि "एवाह्यसिवीरयुः" इत्यत्र हिपदं सौभरे साम्नि गानकाले हो भवति—"एवाऽ३ हो ऽ३ असिवीरयोवा"(५र ४ २ ४ ५र ४ ५) इति । हो असि इति गाने न कश्चन शब्दार्थो भवति । ऋक्पाठे ह्यर्थोऽवगतः । कथं वा इकारस्यौकारः कर्तव्य इति ज्ञातः प्रयुक्तश्च । ननु "आइप्राप्तमोइ भवति" इति पुष्पसूत्रवचनादवगत्य तथा प्रयुक्तमिति । हन्त विचारयतु भवान् सिद्धेषु वेदेष्वसंमोहायाध्येतृणां लक्षणग्रन्थान्प्राणयन् महर्षयः । न तु महर्षिवाक्यानि पूर्वमभूवन् ।

---

[१] चतुर्नवत्युत्तरद्विशतसंख्याकेषु सामसु साम्नामेकसप्ततिं गायन्ति । क्वचिदेकं द्वे बहूनि इति २०९ सामानि गीतानि । भूरादिपञ्च व्याहृतिसामानि स्तोभेषु भवन्ति । अश्वव्रतस्य प्रकृतरहस्यग्रन्थे योनिसाम नास्ति । शाखान्तरीयं साम दृष्ट्वा गीतम् ।

हिंशब्दस्य ओइभावो भवतु "तालव्यमाइ यद्वृद्धम्" इति सूत्रेण आइभावे कृते तथैवोच्चारणं मास्तु इति ओइभावार्थं सूत्रं प्राणयत्। सुहृद्भूत्वोपदिशति लक्षणशास्त्रम्। न तु लक्षणानुरोधेन लक्ष्यसिद्धिः। पौरुषेयेषु सर्वं भवितुं शक्यते। एवं द्युम्नानि मानुषाणाम् इति द्वे पदेऽर्थाभिधानपरायणे को नाम बुद्धिपूर्वकारी द्युम्नानाऽ१इमाऽ२। नुषाऽ२३ णाम् इति द्युम्नानिमा, नुषाणाम्-एवं छेदं कृत्वाऽनर्थकतामापादयेत्।

किञ्च सर्वतत्त्ववेत्ता भट्टपादः बह्वभिप्राययुक्तं संक्षिप्तं शाबरवाक्यं विवृण्वन्संभावितान् दोषान् यथावदुद्घाट्य पूर्वापरविरोधाभावेन समर्थयामास। स्वेनैव स्थापितानां वेदापौरुषेयत्वकारणानां प्रकृतगानयोः प्राप्तिं सम्भाव्य किमर्थं न निवारयामास "सामानि मन्त्रम्" इत्यधिकरणे।

अपि च कल्पसूत्रकारान्मशकाश्वलायनादीनिवानयोर्भागयोः कर्तॄन्न स्मरन्ति शिष्टाः। एतेन कर्त्रस्मरणं तु चिरकालव्यवधानादुपपन्नमिति यदुपवर्णयन्ति तन्नातीव मनोहरम्। पश्यन्तु प्रामाणिकानां वैदिकमूर्द्धन्यानां वचांसि वेदानामपौरुषेयत्वसाधने—"अतोऽवश्यं स्मर्तव्यानां पुरुषधौरेयाणां वेदकर्तॄणां कदापि यदा विस्मरणमद्यत्वे वा पूर्वतने वा नासीत्तदास्य वेदराशेर्नास्त्येव कर्तेति निश्चय एव साधीयान्। कर्तुरुच्छेदो हि कचिद्देशस्यैवोच्छेदेन वा अध्येतृपुरुषाणां सर्वनाशेन वा भवितुमर्हति। न तदुभयमत्र सम्भाव्यते" इत्यादि। येन न्यायेन वेदानां साधिताऽनादिता पुरा स सर्वोऽप्यत्र जागर्ति भागयोरपौरुषेयत्वे।

यदपि "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति विधिवाक्यबलादनयोः पौरुषेयत्वं साधितं तदप्यपौरुषेयवादिनामनुकूलमेव। तथा हि—योनिपदस्य द्विविधोऽर्थः सम्पादनीयः। एकस्तावत् योन्यां यस्यामृचि सामोत्पन्नम्- यथा वा—रथन्तरं साम बृहत्यामभित्वाशूर इत्यस्यामुत्पन्नमिति सा ऋक् अभित्वा योनिः भवति। तत्र यत्साम रथन्तरं यथागीतं तद्वदेव तत्सूक्तस्थयोरुत्तरयो ऋचोर्गेयम् इति। द्वितीयस्तु—वृषापवस्वेति तृचेऽप्यामहीयवं गीयते। तत्र पूर्वोक्तोऽर्थोऽनुपपन्नः। आमहीयवसाम च "उच्चातेजातमन्धसः" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं न तु वृषापवायाम्। अतः तृचे या प्रथमा ऋक् साऽपि योनिशब्देन व्यवहर्तव्या। तत्र यत्साम गीतं तदेवोत्तरयोरपि भवेत् इति। एतादृशो द्विविधोऽप्यर्थः पौरुषेयतासम्पादनाय न प्रभवति। त्रिष्वपि मन्त्रेषु पूर्वमेव गानं सिद्धम्। तदवलोक्य कस्यचन सन्देहो भवेत् छन्दोनामके ग्रन्थे सर्वाणि सामान्येकस्यामेवर्चि दृष्टानि। तथात्रापि भवितव्यम् न तु बह्वीष्वृक्ष्वेकमेव साम इति। ततश्चोत्तरसाम्नोरनाश्वासः स्यात्। तस्य सन्देहमपनुदति शास्त्रं "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इत्यपि वक्तुं शक्यते। तत्राज्ञातार्थं ज्ञापयन्विधिरनुकूलो भविष्यति। श्रुतिषु स्मृतिषु वा पौरुषेयत्वमनयोर्नोपदिष्टम्। अतस्तन्मूला शिष्टोक्तिरपि प्रमाणपदवीमारोढुं शक्नोति।

यदप्यार्षेयब्राह्मणमुल्लिख्य पौरुषेयत्वं साधितं तदप्यपेशलम्। अत्रत्यानां

साम्नां यथाक्रममृषिसंज्ञे भागान्तरे विवृतमिति पिष्टपेषणं माभूदित्युपेक्षितं आर्षेयब्राह्मणे। अस्ति ताण्ड्यब्राह्मणं प्रौढब्राह्मणं पञ्चविंशब्राह्मणमित्यनेकधा व्यवह्रियमाणमाद्यं ब्राह्मणं छन्दोगानाम्। येन क्रमेणामहीयवादीनि सामानि गीयन्ते तेनैव क्रमेण तेषां ऋषीन् संज्ञाः प्रयोगं च निर्दिशति तत्। न हि कश्चिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते।

यदपि व्रताभावादनयोः पौरुषेयत्वं प्रतिष्ठापयति पूर्वपक्षी तत्रोच्यते यान्वेदभागान्व्रतं विनैवाध्यापयन्ति शिष्टास्तेषां किं पौरुषेयत्वम्, किमु तादृशीनामृचामाहोस्वित्तादृशानां साम्नामिति पृष्टो भवान्प्रथमं कल्पं न स्वीकरोति। यतोहि व्रतं विनैव ताण्ड्यब्राह्मणादीन् सप्त वेदभागानध्यापयन्ति। तेषां पौरुषेयता स्यात्। एषां ब्राह्मणानामपौरुषेयत्वं वार्तिककारः कण्ठतः स्थापयामास। तथा हि—"न असन्नियमात्"इति जैमिनिसूत्रं व्याख्यातं भाष्यकारैः "नैतदेवम्। असन्नियमात्। नैतत्सम्यङ्निबन्धनम्। स्वराभावात्" इति। स्वराभावात्पौरुषेयत्वं स्थापितमसङ्गतमिति मन्यमानो वार्तिककार आह "यत्तु भाष्यकारेण स्वराभावादित्यनियमार्थं व्याख्यानम् कृतम्—

तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्वं कल्पाधीतेषु साधयेत्।
तथा गृह्योपदिष्टेषु, छान्दोग्यब्राह्मणेषु च।
ब्राह्मणान्यपि यान्यष्टौ सरहस्यान्यधीयते।
छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतस्वरः॥
तेन तेष्वप्यवेदत्वं स्वराभावात्प्रसज्यते।
तस्मादुक्तस्वसंवेद्यरूपाभावोऽत्र कारणम्॥ इति।

स्वराभावात्पौरुषेयत्वमिति यदि वर्ण्यते तर्हि छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वराभावात्पौरुषेयत्वमापतेत्। अपौरुषेयाणीमानि छन्दोगब्राह्मणानि, इति वार्तिकाशयः।

द्वितीयः पक्षोऽपि न। द्वितीयं पक्षं स्वीकुर्वन् भवान्—

नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान्।
वेदप्रामाण्यसिध्यर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान्॥

इति मिश्रशालिकनाथवाक्यं स्मारयति। तथाहि समग्रा सामवेदसंहिता ऋग्रूपा अनादिनिधना इति भवतस्सिद्धान्तः। पूर्वार्चिकसंहिताध्ययनार्थमेव व्रतान्युपदिष्टानि। उत्तरार्चिकाध्ययनस्य किमपि व्रतं न हि विहितम् न वा श्रुतम्। व्रताभावात्पौरुषेयता भवेदस्य भागस्य। ततश्च सिद्धान्तहानिः।

तर्ह्यस्तु तृतीयः कल्प इति चेत् सोऽप्ययुक्त इति भाति। तथाहि "उद्वयं तमसस्परि"इत्यस्यामृचि उद्वयामे इति साम प्रकृतिग्रन्थे महानाम्न्यनन्तरं पठ्यते। अपौरुषेयत्वादिदं सामाधीयते। न चेदं वेदानन्तर्गतं वक्तुं शक्यते। अस्य साम्नस्तत्र तत्रापौरुषेयैस्सामान्तरैस्सह विनियोगात् "वेदादिवेदान्तानि त्रीण्याज्यदोहान्यादित्यत्नस्यरेतस उद्वयन्तमसस्पर्युन्नयामि" इत्यपरसूत्रे। "या रौहिणी पौषी वा पौर्णमासी स्यात्तदहरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेतोद्वयं तमसस्परीत्येतेन" इति जरामृत्युप्रयोगे साम-

विधानब्राह्मणे, "उद्वयं तमसस्परीति वा सर्वेषाम्" इत्येकमनुष्यवशीकरणप्रकरणे तत्रैव ब्राह्मणे। अस्य साम्नोऽध्ययनार्थं व्रतमुपदिष्टं न पश्यामो न वा स्मरामः। ततश्च व्रतं विनैवाधीतानां वेदभागानां पौरुषेयता यथा नास्ति तथैवात्रापि भवितुमर्हतीति।

एतयोरपौरुषेयत्वस्वीकारे को लाभ इति चेत्—पौरुषेयत्वे ह्यनयोर्भागयोरध्ययनविध्यभावात् सर्वेऽप्यत्राध्ययने न प्रवर्तेरन्। ततश्च साष्टब्राह्मणग्रामेगेयारण्यकगानाध्ययनानन्तरं समावृत्ता भवेयुः। अद्यत्वे पूर्वोक्तभागं यो नाधीते न तं समग्रवेदाध्यायिनं मन्यन्ते शिष्टाः। यावद्रहस्यभागपर्यन्तं नाधीतं तावत्समग्रैका शाखा नाधीतेति मन्यन्ते। तदध्ययनार्थं वाक्यं नावलोकयामः। वेदत्वे तु स्वाध्यायविधिना सङ्गृहीतत्वात्समग्रशाखाध्ययनसिद्धिः। ततश्चैकदेशाध्ययने पूर्वोक्तशिष्टाचारोऽनुगृहीतो भवति।

यदपि—आचार्यनियमात् इत्यादिवाक्यनिकुरम्बैः पौरुषेयत्वमुक्तं तत्प्रत्युच्यते। "संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणां तृप्तिरस्तु" इति छन्दोगा अध्यायोत्सर्जनकर्मणि तर्पयन्ति। संहिता नित्यसिद्धा ब्राह्मणं च नित्यम्। नित्यानां कर्तारः कथं भवेयुः। तत्र या गतिस्सैवात्राप्यूहकारवाक्ये भवति।

नन्वत्र दृढतरं प्रमाणं न पश्यामः। युक्त्या ह्यपौरुषेयता साधिता। सा च क्वचिद्व्यभिचरेदेवेति चेत् प्रमाणमुपस्थापयामि—"सामवेदेनौद्गात्रम्" इत्यापस्तम्बवाक्यं वर्तते। औद्गात्रं केन वेदेन कर्तव्यमिति प्रश्ने सामवेदेनेत्युच्यते। न हि ग्रामेगेयारण्येगेयैस्सामभिरौद्गात्रं सिध्यति। तत्र पठितानां स्तुतिष्वविनियुक्तत्वात्। अत्र पठितानां गीतीनां स्तुतिसाधनत्वात्। यद्येतासां गीतीनां वेदत्वं न स्यात् तर्हि सामवेदेनेति कथनमयुक्तं स्यात्। मन्त्रवर्णोऽप्यत्र भवति "उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सवनेषु शंससि" इति। उद्गाता हि प्रकृतगानानि गायन् सवनानि यथावत्सम्पादयति न तु ग्रामेगेयभागं अरण्येगेयगानं वा। ननु प्रस्तोतृप्रतिहर्तारावपि गायतः। तदपि कुतो न निर्दिष्टमितिचेत् तत्र प्राधान्यमुद्गीथस्यैव। उद्गीथभक्तेः प्रवक्ता उद्गातैव निर्दिष्टः। स्तोत्रेषु ग्रामेगेयभागस्थस्य मन्त्रस्य न विनियोगः। तेषामुच्चारयिता प्रस्तोता दीक्षणीयादीष्टिषु।

अपि च पौरुषेयत्वं स्वीकुर्वद्भिरवश्यमत्रोत्तरं देयम्। येन स्वरेण यथावा ग्रामेगेये गीतानि सामानि तेनैव स्वरेणात्रापि भवितव्यम्। परन्तु योनिग्रन्थे केषुचित्सामसु केचन स्वराः अत्रापरे। तथाहि—अस्ति तद्वोगाय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम मार्गीयवम्। योनिग्रन्थे पाठक्रमः—तद्वौहोवा इति। तदेव सामात्र तद्वौहोवा इति। प्रथमे मन्त्रे पञ्चमचतुर्थपञ्चमस्वराः। अत्र द्वितीयप्रथमद्वितीयस्वराः। साममन्त्राणामुच्चारणमदृष्टार्थम्। यद्यपि ऋगक्षरस्य संस्कारो जायते तथापि दृष्टं फलं न भवति। अदृष्टार्थेषु कथं प्रयोक्तव्यमिति नरा न जानते। अत एष्वपि साममन्त्रेषु योनिवत्स्वरैर्भवितव्यम्। नास्ति च। न केवलमस्मिन्नेव साममन्त्रे, जराबोधीयादिषु योनिस्वराद्भिन्नः स्वर उपलभ्यते। किं च वामदेव्यसाम्नि कयानायाम् औऽ३हो हाइ इति। तत्रैवाभीषुणायां औऽ२३ होहाइ। इति तदेतत्सर्वमपौरुषेयत्वमनुमापयति।

यद्येवं ऊह इति भागस्यास्य नामधेयप्रतिलम्भः किंमूलकः। पौरुषेयत्वे मनुष्यैरूहः कृत इत्युपपद्यत इति चेत्, अत्रापि बहुभिः कारणैरूहत्वं समर्थयामः। इमानि सामानि नैकेनर्त्विजा प्रयुज्यन्ते परन्तु त्रिभिरुद्गातृपुरुषैः। तेऽपि न समं गायन्ति किन्तु स्वकीयं स्वकीयं भागमेव। तत्र कियानात्मीयो भाग इति विचार्य प्रयोक्तव्यः। ततश्चोहत्वं सम्पद्यते। यद्वा बहिर्निधनसामस्वध्ययनकाले सामान्तेऽधीतं निधनभागं प्रयोगकाले प्रथमसाम्नि द्वितीयसाम्नि च प्रयुञ्जीरन् इत्यप्यूहः। आहोस्वित् रथन्तरसाम यथाधीतं न तथा प्रयोगकाले प्रयुज्यते। उद्गीथभक्त्युच्चारणकाले भकारैर्गेयम्। सोऽयमूहः। अथवा "परिस्वानोगिरिष्ठाः" इतितृचे "मदेषु सर्वधा असि" इति वारत्रयमागतम्। गाने तु तृतीये साम्नि। प्रयोगकाले सर्वेषु सामसु योज्यम्। एतावतापौरुषेयत्वं नापैति। एवं स्वादोरित्था त्रिकद्रुकेषु इत्यादिसूक्तेषु।

तर्हि पट्टिकायां प्रदर्शितस्य योनिगानस्य का गतिः। अत्रोच्यते त्रिकद्रुकायां पञ्चनिधनं साम दृश्यते। तत्रैकमेव निधनमधीतम्। चतुर्णां निधनानामावश्यकतास्ति। अन्यथा नामनिर्देशो व्यर्थतामियात्। यत ×कुतश्चिन्निधनचतुष्टयमपेक्ष्यते। नामसाङ्कर्यात् कयानायां दृष्टानि निधनान्यत्रानीयन्ते। एवमेव सामोच्चारणकाले पूर्वग्रन्थयोस्साम्नामध्ययने ये धर्मास्तेऽत्रापि भवेयुरित्यत्र पट्टिकाया उपयोग इति गृहाण।

ननूहभागस्य मन्त्रत्वं नास्तीति

ब्रह्मकुले जातोऽपि त्वद्भजनं निजमपास्य यो विकृतः।
न ब्राह्मणस्स भगवन्न हि मन्त्रो मन्त्रमध्यगोऽप्यूहः॥

इति मीमांसकमूर्द्धन्यैः श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रैर्मीमांसकमर्यादा शिवमहिमकलिकास्तुतौ प्रतिपादितेति चेत् अत्र "देवस्यत्वा" इत्यादिनिर्वापमन्त्रे सूर्यदेवत्ययागे सूर्यायत्वेति य ऊहस्स एवाभिप्रेतः। न तु प्रकृताः साममन्त्राः। एतदपि तदधिकरणे सिद्धम् ऊहप्रवरादीनां मन्त्रत्वं पूर्वपक्षयित्वा सस्वरमिमानि प्रयोक्तव्यानीति फले प्रदर्शिते नास्त्येषां मन्त्रत्वम्। ततश्च स्वररहिता अपि प्रकृतमर्थं प्रतिपादयेयुः इति सिद्धान्तितम्। एषु सामसु स्वरलोपे यजमानस्य नाशो भविष्यतीति षड्विंशब्राह्मणे प्रतिपादितम्। किञ्च प्रयोगकाले छन्दोगाः साम्नां ऋषिछन्दोदेवताविनियोगं स्मरन्ति। मन्त्रेष्वेव तत्परिज्ञानं विहितम्। ततोऽप्यपौरुषेयोऽयं भागो भवेदिति।

अन्यच्च पदपाठः पौरुषेय इति सर्वसम्मतः। सामवेदोत्तरार्चिकपदपाठे विशेषोऽयमुपलभ्यते—पूर्वार्चिकाधीतानां ऋचां गणान्तपाठः। व्यर्थतया कालयापनमध्ययनाध्यापनयोर्मा भूदिति स पाठ आहृतः। एवमेवेमावपिभागौ यदि पौरुषेयौ भवेतां तर्हि यस्यामृचि छन्दोनामके ग्रन्थे यत्सामाधीतं तस्यैव साम्न ऊहोह्यगानयोः किमर्थं गणान्तपाठेन निर्देशो न कृतः। अपौरुषेयत्वादत्र गणान्तपाठो न कृत इत्यपि स्वतन्त्रतां साधयन्ति[1] इत्यलम्।

---

[1] "एवमपौरुषेयत्वमास्थितैः एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम० कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इति ताण्ड्यश्रुतेरानुकूल्यं सम्पादनीयम्। तां श्रुति-

अथ क्रमप्राप्तं सामवेदस्वरस्वरूपमुपवर्णयामि। प्रत्यपादयं मदीयसामतन्त्र-भूमिकायां सामवेदानां पाठभेदाः परिभाषापाठः, स्वरसङ्केतपाठः, राणायनीय-पाठः इति। मद्रप्रान्ते पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वं परिभाषानियममवलम्ब्य वेदस्याध्यापन-मध्ययनं चाभवत्। ततः कलिकातानगरवास्तव्यैः सामश्रमिसत्यव्रतशर्मभिर्बहूनां मातृकाग्रन्थानां सहायेन प्रथमवारं समग्रः सामवेदः सम्पाद्य प्राकाश्यत। तदनुसन्धा-नतत्परैः तिरुवैय्यार् (पञ्चनदक्षेत्रम्) नगरमधिस्थितैः ब्रह्मश्रीकृष्णश्रौतिभिः प्रथमवारं दक्षिणदेशे ग्रन्थाक्षरैस्स एव मुद्राप्य प्रकाशपदवीमारोपितः। तस्य च प्रचारार्थं तत्र-तत्र सभाः कारयामास श्रौतिवर्यः। तालपत्रेषु दाक्षिणात्येषु मया परिभाषापाठ एव प्रत्य-क्षीकृतः। अक्षराणामुपरि पश्चाद्वा स्वरनिर्दिष्टः पाठः सोत्सुकस्य मम दृष्टिपथं न प्राप्तः। काशीमागतस्य मम दैववशादत्रत्यवैदिकवरैः परिचयो लब्धः। तेषां प्राचीनहस्तलिखित-ग्रन्थेभ्यः प्रथमद्वितीयादिस्वरचिह्नाङ्कितः पाठोऽपि समधिगतः। बहोः कालादुत्तरभारते वङ्गदेशे च स एव पाठः प्रचलति स्म। परिभाषापाठमाश्रित्य यथा सामगाः सामानि गायन्ति तथैव काशीस्थाः सामगा अपि। परमुत्तरत्र स्वरनिर्देश अङ्गुलीषु निक्षिप्तः। प्रथमपाठे तथा न। अङ्गुलीनिर्देशं विनैव परिभाषापाठः उच्चनीचतया प्रावर्तिष्ट। क्रमेण स्वरसङ्केतपाठेऽध्यापनाध्ययनसौकर्यमवलोक्य समस्ते दक्षिणप्रान्ते प्रवर्ततेस्म काचित्पद्धतिः। अस्य नवीनपाठ इति प्राक् संज्ञाप्यासीत्। नेदानीं परिभाषाविदो वर्तन्ते।

स्वरनिर्देशप्रकारश्च सामतन्त्रभूमिकायामुक्तोऽपि पुनरनूद्यते। तर्जन्या उपरि द्वियवान्तरोऽङ्गुष्ठः क्रुष्टस्य, तादृश एवैकयवान्तरः प्रथमस्य, तर्जनीमध्यरेखामाश्रितो द्वितीयस्य, मध्यमानामिकाकनिष्ठिकामध्यरेखाश्रितः क्रमेण तृतीयचतुर्थपञ्चमानाम्, कनिष्ठिकामूलरेखागतोऽतिस्वार्यस्य बोधकः। अयमेव क्रमः साम्प्रतमाश्रितः। [१]तयाइ इत्युच्चारणकाले तर्जन्या उपरि यवान्तरेऽङ्गुष्ठः स्थापनीयः। [२र]गिरा अस्य पर्वणः पाठसमये तर्जनीमध्यरेखायाम्, [३]इ अस्य पर्वणोऽध्ययनकाले मध्यमामध्यरेखायाम्, [४]ओग्नाइ इत्युच्चारणकालेऽनामिकामध्यरेखायाम्, [५]अग्निन्[र]दूताम् इति पर्वपाठकाले कनिष्ठिका-मध्यरेखायां च तिष्ठत्यङ्गुष्ठः। तथाचोक्तं नारदशिक्षायाम्—

अङ्गुष्ठस्योत्तमे क्रुष्टोऽङ्गुष्ठे तु प्रथमः स्वरः।
प्रदेशिन्यां तु गान्धार ऋषभस्तदनन्तरम्॥

मवलम्ब्य विचारे प्रक्रान्ते पूर्वपक्षिणा- "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः" पूर्ववाक्येन इति प्राप्तेऽग्निष्टुन्नाम्निक्रतौ पशुफलाय रेवत्याधारकवारवन्तीयसामाभिन्नाग्निष्टोमसाम गुणो विधीयते इति शङ्किते 'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः" इति वार्तिकप्रमाणेन वाक्यभेदः सिद्धान्तिना प्रदर्शितः। अपूर्वं च कर्म स्वीकृतम्। तत्र वारवन्तीयं साम "अश्वन्नत्वा" इत्यस्यां गीतम्। "रेवतीर्नः" इत्यस्यामध्य-यनेननोसिद्धम्।

अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायां च धैवतः ।
तस्याधस्ताच्च योन्यास्तु निषादं तत्र विन्यसेत्···इति ।[१]
अङ्गुष्ठाग्रेन तानित्थं मध्यमे पर्वणि स्पृशेत्
स्वरान्मध्यमपर्वसु सुनिविष्टान्निवेशयेत् इति च ॥

एवमेवानेकस्वरवतां पर्वणामध्ययनकाले यस्य वर्णस्य यः स्वरस्तं पाणिना प्रतिपादयेत् ॥ परिभाषापाठस्वरप्रदर्शनपुस्तके वररुचिनैवं प्रोक्तमवलोक्यते—

सप्तस्वराणां प्राधान्यात् तेषां स्थानानि—अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तानि अङ्गुष्ठमध्यकनिष्ठिकानामग्रमध्यमूलानि क्रुष्टतृतीयातिस्वार्याणां स्थानानि। तर्जन्यनामिकयोर्द्वे द्वे प्रथम-द्वितीय-चतुर्थ-मन्द्राणां स्थानानि। अङ्गुष्ठाग्रश्च क्रुष्टस्य। तर्जन्या मूलमध्यरेखा (मध्यमूलरेखे ?) प्रथमद्वितीययोः। मध्यमामध्यरेखा तृतीयस्य। अनामिकामध्यमूलरेखे चतुर्थमन्द्रयोः। कनिष्ठिकामूलरेखातिस्वार्यस्य। एवं स्थानानि सप्तस्वराणाम् ॥

नारदशिक्षोक्तप्रकारेणैवाद्यतना अध्यापयन्ति। वररुचिप्रदर्शितं मार्गं नाश्रयन्ते। जैमिनीयशाखादिषु वाररुचस्स्वरनिर्देशप्रकारःस्यादिति सम्भावयामि। परिभाषापाठकालेऽपि नायं पन्थाः स्वीकृतः।

'वि(नि)वेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत्।
सममुच्चारयेद्वाक्यं हस्तेन च मुखेन च।
यथैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवैतान्समापयेत्[२] इति च नारदः।
स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपत्स्थितौ।
यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥
यथा धनुष्यावितते शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः।
स्वस्थानं प्रतिपद्येत तद्वद्धस्तगतः स्वरः ॥[३] इति चान्यत्र

एवं स्वरनिर्देशपूर्वकमधीतं साम गुरुशिष्यौ स्वाभीष्टफलेन संयोज[४]यति। विपर्यये च महद्दुःखं प्रापयतीति शिक्षावाक्यानि ब्रुवते—

हस्तहीनं तु योऽधीते मन्त्रं वेदविदो विदुः।
न साधयेद्याजु[५]षाणि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्।
ऋग्यजुस्सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ।[६] इति

अस्मिन्प्रचलिते पाठे व्यामोहो नैव विद्यते। परिभाषापाठे सोऽवलोक्यते। तथाहि-
१ र २र
गृणानोह इति पर्वणि चत्वार्यक्षराणि सन्ति। प्रथमद्वितीयस्वरौ च प्रयोक्तव्यौ। तत्र

---

[१] नारदशिक्षा १. ७. ३, ४. [२] नारदशिक्षा १. ६. १३.
[३] याज्ञवल्क्यशिक्षा (अध्ययनविध्यधिकारे) ४७, ४८.
[४] साम्नां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते। शि. २. ३१.
वेदाभ्यासरतं शान्तं पञ्चयज्ञक्रियान्वितम्। न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि. याज्ञ. स्मृ. ३१.
[५] वेदोपलक्षणम् [६] याज्ञवल्क्यशिक्षा २. ३९, ४१.

स्वेच्छयापि एकमक्षरं प्रथमेन शिष्टमक्षरसङ्घातं द्वितीयस्वरेणाऽपि समध्येतुं शक्यते। अत एव परिभाषापाठमाश्रित्याध्ययनं कुर्वन्तः काञ्चीमण्डलवासिनश्छन्दोगाः स्वपरं-परागतामन्यामेव सामगीतिं कुर्वन्ति। ज्ञायत एवैतत् "लुप्तप्रायाध्ययनसंप्रदायेऽस्मिन्समये प्रतिग्रामं प्रतिपुरुषम्, किं बहुना प्रतिनिमेषं च अन्यथाऽन्यथा नव्यनव्य-परिष्कारेण गानानि गीयन्ते, स्वरान् श्रुतीश्च पर्वाणि च स्वच्छन्दमन्यथयन्ति" इति ग्रामेगेयोपोद्घाते ब्रह्मश्री नारायणस्वामिदीक्षितवाक्यात्। स्वरनिर्देशपाठे नायं दोषस्समापततीति महान्गुणः।

परिभाषापाठक्रमेण प्रथममन्त्रमत्र निर्दिशामि-

० ०
उफ्ग्राताइणजातमन्धसाः। दि छू वाइसाद्भूप्रे। मि कः यद्दाइ। उरो-प्रंशर्मा। मकः हाइश्रवाउ। वा च॥ एवमुत्तरे सामनी। पर्वसु द्वितीयो वर्णः स्वरबोधकः। तदनन्तरं ये वर्णा ऋचि न सन्ति पर्वणां मध्ये लिख्यन्ते तेऽपि स्वर-बोधकाः। तथा ताइण इत्यत्रणकारः प्रणतस्वरबोधकः। एवम् छू स्वरः—
२र १ २
रेवात्पाऽ१वाऽ२३। परमत्र प्रे लेखनात्द्भूऽ२३ इति पर्वरूपं न; किन्तुभूऽ२ इतिवत्। एवमादिपरिभाषापाठः सांप्रतं कथं गीयत इति पट्टिकया बोध्यते। कवर्गः ल व कवर्णाश्चप्रथमस्वरोपक्रमवतां पर्वणां ज्ञापकाः।

क च ट त पा पञ्च वर्गाः क्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां स्वराणां निर्देशका भवन्ति। लकारवकारककाराः कवर्गशेषा भवन्ति। श-ष-स-श्च-र-ळश्चवर्गस्य शेषाः। यकारस्टवर्गशेषः। हकारस्तवर्गशेषः। प्रथमस्वरेणोपक्रान्तानां नानास्वरवतां पर्वणां काकिइत्येवमादिभिर्वर्गाक्षरैः लकारादिभिश्च निर्देशो दृश्यते। तथाहि क तयाइ
१ ० ० १ र २र १ २ १
=तयाइ। का गृणानोह=गृणानोह। कि-समाये=समायेऽ३। की-ताम्=ताऽ२३४म्॥
१ ५ ५
कु ओइ=ओऽ२३४५इ। कू हाइषोहाइ=हाऽ२३४इषोऽ६हाइ॥ के आता-
१ १ २ १
इष्ठात्=आताऽ२३४ ५ इष्ठाऽ६५६त्॥ कै-समिद्धश्शुक्रया=समिद्धश्शुक्रया। को
१ २ १ ० ० १र र ३
उपाहोइ=उपाऽ३होइ॥ कौ- नाकेसुपार्णमुपयात्पमूतन्ताम्=नाकेसुपार्णमुपयात्प-
२ १ १ ३ २ १ ० ० ० ० १ र र
तन्ताम्॥ कम् चादक्षसाइ=चाऽ२दक्षसाइ। कः गृणानोहव्यदातायाइ=गृणानोहव्य-
र २ १ ४ १ र ४
दाताऽ२३याइ॥ ख-नाऽ२३वेऽ३। खा=कूऽ२३४ वस्यवाऽ५र्षभोयुवा॥ खि· वार्तो-
१ ५ २ १ न १ ३ २
मूहाइ-वाऽ२र्तोऽ३५हाइ। खी ष्णवाऽ३इ॥ खु=दाइवंययाउ॥ खू· दाइमा न उवा=
१ न नु २ २ न
दाइमाऽ३२उवाऽ३॥ खे-औ न होवा=औऽ३होऽ३वा॥ खै=औ न होवा औऽ३-
२ २ न २ १ न
होऽ३वाऽ३॥ खो-औ न होइ=औऽ३होऽ३४इ॥ खौ माहान उवा=माहाऽ३२-
न २ २ न २
उवाऽ३४३॥ खम् ओनहाए=ओऽ३हाऽ३एऽ३४॥ खः स्वा न आओवा=स्वाऽ३आ-
३ ५ १ ३ ५ १ ३ १ १ १ न
ओऽ२३४वा॥ ग-द्रविणाऽ२३४स्यूः॥ गा=इहाऽ२३४५॥ गि-=औऽ३हो

ऽ२३४ ५वाऽ६५६ ॥ गी-औ न होवा=औऽ३होऽ३१इ ॥ गु. औ न हो=औऽ३होऽ ऽ३१२ ॥ गू-औ न होए=औऽ३होऽ३१ येऽ३ ॥ गे. हौ न होइ=हौऽ३होऽ३१२३४५-इ ॥ गै=ईऽ५हीहीहीहीहिहि ॥ गो=स्तोम७ रुद्रायदृशीकाम् ॥ गौ ण्वाऋतअजा=ण्वा-ऋतजाऽ३१ ॥ गम्.योवृत्रहोवाऽ३ओऽ२३४वा ॥ गः औहोवाहाऽ३होइ ॥

घ.नामत्वष्टुरपीचियामियाउवाऽ२३होवाऽ२३हाऽ२ईया ॥ घा. मघोअर्षन्तिधार-याउवाहोवाहो प्रे ईया=मघोअर्षन्तिधारयाउवाऽ२३होवाऽ२३हाऽ२ईयाऽ२। घि. =कस्यानूऽ१नाऽ२म् । घी.=नाइहोतासाऽ२३॥ घु.इन्द्रमर्चयाथाऽ१विदाऽ२३४इ ॥ घू. गाइर्भिर्नवोऽ२३४वा । घे.यस्सुक्षिताऽ२३४इनोऽ६हाइ ॥ घै.गृणानोहव्यदाऽ१ताऽ३ ये ॥ घो.वाइश्वेभिस्सोऽ२३हाऽ३ ॥ घौ. उपमान्देवतातोऽ२३याऽ३४इ ॥ घम् ओन अ री= ओनरीऽ२३४३ । घः होवाऽ३होऽ२ ॥

ङ.=सूनु७ सत्याऽ३१२३ ॥ ङा=आभिवत्साऽ३१२३४म् ॥ ङि. धियाऋ-णयानओवाऽ३ओऽ२३४वा ॥ ङी आ७शुमतीमतिष्ठाऽ२३त् ॥ ङु षूऽ२दभिषोऽ२३४-५इ ॥ ङू अभ्राजीज्ज्योतिरभ्राजीऽ२३४५त् ॥ ङे. इन्द्रा विन् ँसबाधऊतयेविन्=इन्द्रा-ऽ२ँसबाधऊतयेऽ२ ॥ ङै.-सदा विन् याचन्नहञ्जिया=सदाऽ२याचन्नहञ्जियाऽ२३ ॥ ङो=इन्दुस्समुद्रमुर्वियाविभातीऽ२३४५ ॥ ङौ सेतू७स्तीर्त्वाचतुराऽ२३४५ः ॥ ङम्-इन्द्रे विन्स्सोमा विन् सहइ=इन्द्रेऽ२सोमाऽ२स्सहइ ॥ ङः- त्वंवृत्राणिह ँस्यप्रतीन्येक-इत्पुरु ।

ल-योजरितृभ्योमघवा विन् पुरूवसुः=योजरितृभ्योमघवाऽ२पुरूवसुः ॥ ला-योरा विन् यामा विन् नेतायइडा विन् नाम्=योराऽ२यामाऽ२नेतायइडाऽ२नाऽ३म् ॥ लि-येकेचोदरसर्पिणस्तेभ्योनमाऽ२३४५ः ॥ ली-यस्मादापओषधयोभुवनानिचक्रदुः ॥ लु-जनदिवमन्तरिक्षंपृथिवींविश्वभोजसंपुरुरूपाअजीजनः ॥ लू-अरूरुचद्धर्मोअरूरुचदुष-सांदिविसूर्योविभातीऽ२३४५ ॥ ले-नमोन्नायनमोन्नपतयएकाक्षायचावपन्नादायचनमो-नमः ॥ लै-तेजोघर्मस्संक्रीडन्तेवायुगोपास्तेजस्वतीमरुद्भिर्भुवनानिचक्रदुः ॥ लो-ऋश्यास-इन्द्रभुड्ङिति मघवन्निन्द्रभुड्ङितिभुड्ङितिप्रभुड्ङितीन्द्रस्तलसरपूताऽ२३४५ः ॥ लौ-तेजो-

घर्मस्संक्रीडन्तेशिशुमतीर्वायुगोपास्तेजस्वतीर्मरुद्भिर्भुवनानिचक्रदुः ॥ लम्-भ्यभवोवा-
युनाविश्वा ऽप्रजाअभ्यपवथावषट्कारेणार्द्धभाक्सोमेनसोमपास्समित्यापरमेष्ठी ॥ लः-
संयमन्नन्यायमन्वियमन्नसमायमन्स्थियेकेचोदरसर्पिणस्तेभ्योनमाऽ२३४५ः ॥

व-मन ऽप्राण ऽप्राणोपानोव्यानश्चक्षुश्श्रोत्र ँशर्मवर्मभूति ऽप्रतिष्ठा ॥ वा-तेभ्य-
श्चश्रायिभ्यश्चनमस्तिष्ठद्भ्यश्चोपतिष्ठद्भ्यश्चनमोयतेचवियतेचनम ऽपथेचविपथायच ।
वि-त्साऽ२३इबाऽ३ ॥ वी-ष्टाऽ२३न्धृऽ३४ ॥ वु-इडाऽ२३भाऽ३४३॥ वू-इवाऽ२प्राऽ२३४-
याम् ॥ वे-त्साऽ२इबाऽ२३४औहोवा । वै स्याकामाऽ२३४५याऽ६५६म् ॥ वो-त्वेन-
ऽप्रपित्वेतूयामाऽ१गहि ॥ वौ-इया प्रे ई न या=इयाऽ२ईऽ३या ॥ वम्=यउस्रिया-
विन् अपियाअन्तरश्मनी=यउस्रियाऽ२अपियाअन्तरश्मनीऽ२३ ॥ वः-अतिद्विषाऽ२-
३४५ः ॥

क-आयुषागैप्रेहिऐप्रेहीनया=आयुषागैऽ२हीऐऽ२हीऽ३या । का-अव्याविन् वारे-
भिऽ पवतेमदिन्तमाः=अव्याऽ२वारेभि ऽपवतेमदिन्तमाऽ२३ः ॥ क्वि तत्रपूषाभुवत्स-
चाऽ२३४५ ॥ क्वी-दातामघानिमघवा विन् सुराधाः=दातामघानिमघवाऽ२सुराधा-
ऽ२३४५ः ॥ क्वु=आयुर्विश्वायुर्विश्वंविश्वमायुरशीमहिप्रजांत्वष्टरधिनिधेह्यस्मेशतञ्जी-
वेमशरदोवयन्तेऽ२३४५ ॥ क्वू-विश्वाद्वेषा ँसितरतीऽ२३साऽ३युग्वभिः ॥ क्वे-हस्प्र-
हसएऽ३चक्षूऽ२३४५ः ॥ क्वै-तेजोघर्मस्संक्रीडन्तेशिशुमतीर्वायुगोपास्तेजस्वतीर्मरुद्भिर्भु-
वनानिचक्रदूऽ२३४५ः । एवं प्रथमस्वरादीनां पर्वणां संज्ञा ॥

चवर्गः द्वितीयस्वराणां तदादीनां च पर्वणां ज्ञापकः—च-गिरा ॥ चा-स्तुषाइ-
मित्राऽ३म् ॥ चि-त्याऽ३४म् ॥ ची-औऽ३होवा ॥ चु-दाऽ३४ऽयोऽ६हाइ ॥ चू-ताऽ३-
वाऽ५जाऽ६५६म् ॥ चे-दाऽ३२साम् ॥ चै-दाऽ३४३इ ॥ चो-ग्नेमहोभिः ॥ चौ-अपान्नपा-
ऽ३ ॥ चम्-रंविश्पतायेऽ३४ ॥ चः-चयोनिमसतश्चवाइवाऽ३४३ः ॥

छ-प्रतित्याऽ२३श्चारुमध्वराम् ॥ छा-बृहाद्भीऽ२३रग्नेअर्चिभिर्होउ ॥ छि-कइत्पू-
ऽ२३४रूऽ६ ॥ छी-सहास्वाऽ२३४५ताऽ६५६इ ॥ छु-शुक्राइणदेवशोचिषा । छू-रेवात्पा-
ऽ१वाऽ२३ ॥ छे-भुनोहृदाऽ२३४इ॥ छै-नइन्द्रवृत्राऽ२३४हान् ॥ छो-अस्मभ्यमूतऽ३-
याइमहे ॥ छौ-ओहोइहुऽ३वाऽ२३इ ॥ छम्-चाऽ३दाक्षाऽ३साइ । छः-एऽ३१२३४ ॥

ज-ऊर्ध्व ऊषुणऽ३ऊताऽ२३४याइ ॥ जा-देवैभाऽ२३इर्मा । जि-जुहूमा-ऽ२३सीऽ३ ॥ जी-प्रियादाऽ२३इवाऽ३४ः ॥ जु-तयेमाऽ२३साऽ३४३इ ॥ जू-अग्निराहु-ताऽ२३४५ः । जे-औहोऽ२वाऽ२३४औहोवा ॥ जै-देवैरग्नेसयावाऽ२३भीः ॥ जो-आजि-ब्रगाइवंवाऽ२३हाऽ३ः ॥ जौ सनिंमेविन्धामयासिषाम्=सनिम्मेऽ२धामयासिषाऽ२-३४५म् ॥ जम्-श्रृतासइद्वहन्तस्सन्तदाविन्शत=श्रृतासइद्वहन्तस्सन्तदाऽ२शत ॥ जः-पवित्रन्तेवितंब्रह्मणस्पतेऽ३ ॥

झ-घर्मे ४प्रवृक्तस्तन्वासमानृधेवृधेसुवाऽ२३४५ः ॥ झा-अर्कस्यदेवा४ परमेवियो-विन्मान्-अर्कस्यदेवा ४परमेवियोऽ२माऽ२३४५न् ॥ झि-नत्वदन्योमघवाऽ२३नाऽ२ । झी-रिपुरीशीतमाऽ३१उवाऽ२३ ॥ झु-तक्षयदाऽ३१२३४इ ॥ झू-द्रवासासाऽ३१उवाऽ२-३४५ । झे-ख्येअन्धसाऽ२ः ॥ झै-त्तवेदसाऽ२३म् ॥ झो-सपर्यतायेऽ३४ ॥ झौ ई अ न्द्रंवायाप्रेम्=इन्द्रंवायाऽ२म् ॥ झम् र अ रा=रराऽ२३ ॥ झः-जाअनानाम्=जनाऽ-२३नाम् ॥

ञ-त्सअराहाइ=त्सराऽ२३हाऽ३४इ ॥ ञा-पुनानमभिगाऽ३ ॥ ञि-ई अ वा=इवाऽ२३४ ॥ ञी-षूअवत्रिणाम्=षुवत्रिणाऽ२३४३म् ॥ ञु-अअमार्तायाम्=अमाऽ२-र्ताऽ२३४याम् ॥ ञू-यूअवासाखा=युवाऽ२साऽ२३४५खाऽ६५६ ॥ ञे-ताअमाविन्भर्वे-साम्-तमाऽ२भर्वेसाऽ२३म् ॥ ञै-अनूऽ२३हो ॥ ञो-त्रहान-त्रहाऽ३ । ञौ-ददा प्रे यान-ददाऽ२याऽ३ ॥ ञम्-सुतेवया ७सियन्ताउ ॥ ञः-स्तुवौनहो-स्तुवौऽ३हौऽ३

श-सुषावसोममद्रिभीऽ२३४ः ॥ शा-औहोऽ३वा३४३ ॥ शि-क्रयाहुताऽ२३४५ः ॥ शी-वाऽ३चाऽ२ः ॥ शु-हाऽ३हाऽ३४ ॥ शू-ष्णुमोजसाऽ३४३ ॥ शे-वारावाऽ२३४न्ताम् ॥ शै-औऽ३होवाहाऽ३४औहोवा ॥ शो-याशाआऽ२३४सीऽ६ ॥ शौ-औऽ३२३४५वाऽ६५६ ॥ शम्-पावकवर्णाः ॥ शः-सुषावसोममद्रिभिः ॥

ष-वोऽ३ग्नयएऽ३४ ॥ षा-इन्द्रस्येवाऽ३४३प्रतव ॥ षि-ऐयाऽ३४३ईऽ३४या ॥ षी-ओवाऽ३४३ओऽ३४५वाऽ६५६ ॥ षु-इतएतउण दारुहाप्रान्=इतएतउऽ३दारूऽ१हा-ऽ२न् ॥ षू-हणीणथा अअतिथिम्=हणीऽ२थाअतिथीऽ३म् ॥ षे-पावाणकाअसा-

याम्=पावऽ३काश˘साऽ२३याम् ॥ षै-र्वावऽ३ताइवृत्राहाऽ२३४न् ॥ षो-प्रतेधारा-
मधुमऽ३ताइरसृग्राऽ२३४५न् ॥ षौ-उतत्रातािशवोभुवः ॥ षम्=प्रभुगोत्राणिपरियेषि-
विश्वताऽ२३ः ॥ षः-हृत्यस्सप्तभ्योजायमानाऽ२३४ः ॥

स-वाजीजिगीवाविश्वाधना विन् नी=वाजीजिगीवाविश्वाधनाऽ२नीऽ२३४५ ॥
सा-घर्म×प्रवृक्तस्तन्वासमानशेमहेसुवाऽ२३४५ः ॥ सि-ईयान×कृष्णोदशभिस्सहस्रैः ॥
सी-महामपारंवृषभ˘सुवज्राऽ२३म् ॥ सु॰ वृत्रञ्जघन्वा अपतद्ववारयत्तमाऽ२३४५ः ॥
सू-तिदधानेभ्यश्चनम× प्रविध्यद्भ्यश्चप्रव्याधिभ्यश्चनमः स्थित्सरद्भ्यश्चत्सारिभ्यश्चन-
मश्श्रि ॥ से=मन्युनावृत्रहासूर्येणस्वराड्यज्ञेनमघवादक्षिणास्यप्रियातनूराज्ञाविशन्दा-
धार । सै=रुद्रायतीरसदेनमस्थिरायस्थिरधन्वनेनम प्रतिपदायचपटरिणेचनमश्चिय-
म्बकायचक ॥ सो=एऽ३महाऽ२३४५ः ॥ सौ=अभिव्रजंतत्निषेगव्यमश्वियाऽ२३म् ॥
सम्-जनितेन्द्रस्यजनितोतविष्णोऽ२३४५ः ॥ सः=आयुर्द्धाअस्मभ्यंवर्चोधादेवेभ्याऽ-
२३४५ः ॥

श्च=योषितांयन्मनस्तन्मयियोषिताऽ२३४५म् ॥ श्चा=तोकंप्रजांगर्भोनोयमद-
ध्मह्याचपराचपथिभिश्चरन्ताऽ२३४५ः । श्चि नास्ति । श्ची-अग्निर्नोविन्व˘सतेरयीम्=
अग्निर्नोऽ२व˘सतेरयीऽ१म् । श्चु=अर्चन्तुपूऽ२३त्राऽ३काउत ॥ श्चू-उपनोऽ२३हरि-
भिस्सुतावा ॥ श्चे-इमेताऽ२३इन्द्रतेवयंपुरुष्टुतोवा ॥ श्चै इत्यादि नास्ति ॥

र-नन्दाइ ॥ रा-काऽ३म्परः ॥ रि-प्रप्रावयाम् ॥ री-औऽ३होऽ३१इ ॥ रु-
षूऽ२महिषो ॥ रू-परमाच्चित्सधस्थादैयाऽ२३होइया ॥ रे-स्वानासइन्दवाउवाऽ२३हो-
वाऽ२३हाऽ२ईया । रै-षाणाप्रेनाम्-षणाऽ२इनाम् ॥ रो-माताइहेत्याः ॥ रौ-अरिरग्ने-
तवस्विदा । रम्-जनितादिवोजनितापृथिव्याः ॥ रः-ब्रध्नश्चियस्यवातोनजूतिम्=
रेफस्वरवन्ति सर्वाण्युच्चैः ॥

ळ-चराचराय बृहतइदंवाममिदंबृहद्वस् ळा-वृषभस्त्वष्टावृत्रेणशचीपतिरन्नेनगय-
×पृथिव्यासृणिकोग्निनाविश्वंभूतम ॥ ळि-सुवृक्तिभिर्नृमादनंभरेऽ२षुवाऽ१ ॥ ळी-
वृत्रञ्जघन्वा˘अपतद्ववारयत्तमः ॥ ळु-इत्यादि नास्ति ॥

टवर्गस्तृतीयस्वराणां तदादीनां च पर्वणां ज्ञापकः - ट-इ ।। टा-प्रत्यग्ने ।। टि हरसाहराऽ६ए ।। टी-प्रगोऽ२ ।। टु-एहियाऽ२४ ।। टू-हीऽ२३४षी ।। टे-यायाऽ३४औ-होवा ॥ टै-मदाऽ२३४याऽ६ ।। टो-कयाऽ३स्थाऽ५इराऽ६५६न् ।। टौ-याहीन्द्राऽ२३ ।। टम्-धुमत्तामाऽ२३४ः ।। टः-दिवस्पायूऽ२३४५ः ।।

ठ-शमाऽ३१२३इ ।। ठा-कण्वाऽ३१२३४ः ।। ठि-औहोऽ२३४वा ।। ठी-अग्ने-जरितर्वि ।। ठु-औहोऽ५इन्द्रतेशवाः ।। ठू-आनोअग्नेवयोवृधम् ।। ठे-अवद्रप्सोअ॰शुमतीम् ।। ठै-अग्नेमृडमहा॰असि ।। ठो-तुराणाऽ२३४ः ॥ ठौ-महाइत्राऽ२३४इणाम् ।। ठम्-मदाऽ३२इन्ताऽ२३४राम् ।। ठः-वृताऽ३४३ः ।।

ड-पिबाऽ३४तुवाऽ३ ।। डा-महाऽ३४३मूर्विपोधाम् ।। डि-कदाऽ३४औ-होवा । डी-अहाऽ३१२न्याऽ२३४हा ॥ डु-औहोऽ३हाऽ३ ॥ डू-वियञ्जतेसमञ्जते ॥ डे-अस्तिसोमोअय॰सुतः ।। डै-इन्द्रमच्छसुताइमेवृषणंयन्तुहा ।। डो-थिनाशवाऽ३२-३२३४३ः । डौ-उपोपेन्नुमघवन्भूयइत् ॥

य-एहिया ।। या-नुषेजना ।। यि-औहोऽ३१इ ।। यी-औहोऽ३१२ ।। यु-कविक्रतो-ऽ२ । यू-योजाऽ३४रितृ ॥ ये-नास्ति ।। यै-घ्नताऽ२३४वामाऽ१ ।। यो-औहोवा ॥ यौ-औहोऽ३वा । यम्-नवाऽ३२ ।। यः-माहित्वा नन न मा-माहित्वाऽ३२३२३मा ॥

तवर्गश्चतुर्थस्वराणां तदादीनां च पर्वणां ज्ञापकः—

त-ओग्नाइ ॥ ता-जारा ।। ति-होऽ५तोऽ६हाइ ।। ती-प्रेष्ठवाः ।। तु-अग्नआ-याहि ।। तू-हरिश्मश्रुमबर्मणाऽ६ ॥ ते-अग्नआयाहिवो ।। तै-अग्नेजरितर्विश्पतिः ।। तो-अग्नेविवस्वदाभरो ।। तौ-नयोमातरावन्वेतिधातवे ।। तम्-त्वमिन्द्रबलादधिसहसाः ।। तः-इन्दु५ पविष्टचेतन५ प्रिय५ कवीनांमतिस्सृ ।।

थ-पाहिनोअग्नए । था-मघवानोजना ।। थि-इमउत्वाविचक्षते ।। थी-श्वासेप-तयन्तमुक्षणम् ।। थु-पाहिगीर्भिस्तिसृभिरुजोम् ।। थू-ह्वाऽ३वोऽरग्नायाइ ।। थे-यज्ञामिया = यज्ञाऽ५य थै-अभिप्रियाऽ२ ।।

ह-हाऽ२ । हा-वाऽ३उयम ।। हि-होऽ३वाऽ३४ ।।

---

[१] अत्र द्वितीय तृतीय द्वितीयादीनां "न" इत्येव संज्ञा दत्ता परिभाषापाठे ।

पवर्गो मन्द्रस्वराणां तदादीनां च पर्वणां ज्ञापकः—

प-अग्निंदूताम् ।। पा-अग्निंवाऽ६ए ॥ अतः परं प्रतिलोमगीतिः-पि-पुरू ।। पी-आघायइहा ।। पु-नारमोइ ॥ पू-षाहमोऽ३इ ॥ पे-सहोवानन्ता ॥ पै-जराबोधोवा ॥ पो-तुविद्युम्नंविभाऽ६ ॥ पौ-दूताऽ३म्वोऽ३विश्ववेदसाम् ।। पम्-तंगूऽ३र्धाऽ३यासुवर्णरोवा ॥ पः-तरोभाऽ३इर्वोविदद्वसूम् ॥

फ-प्रमंहाऽ३इष्ठायगायता ।। फा-एह्यूषूऽ३ब्रवाणाऽ६इताइ ॥ फि-रायेअग्नेमहाइ ।। फी-अग्निमिन्धानोमनसौ ॥ फु-शुक्रन्तेअन्यद्यजतम् ।। फू-अग्निस्तिग्मेनशोचिषा ।। फे-एनावोअग्निमेऽ५नमसा ॥ फै-समेतविश्वाओजसापतिम् ॥ अनया पङ्क्तिकया प्रकटीकृतमेतदपि भवति—सामवेदे प्रथमस्वरादीनि पर्वाणि ९२-द्वितीयस्वरादीनि ११८ तृतीयस्वरादीनि ४५ चतुर्थस्वरादीनि २३ पञ्चमस्वरादीनि २० इति । निर्देशे च प्रथमतोऽवरोहक्रमेण तदन्वारोहक्रमेण, व्युत्क्रमेण पर्वाणि निर्दिष्टानि । एषैव पदशय्या सामवेदे गानग्रन्थे । क्रुष्टस्वरस्य द्वौ ककारौ वाचकौ ऊकक—ऊ इति ।

अत्रेदं विचारणीयम्-शम् शः इति वर्णाभ्यां प्रकृतपट्टिकायामेकविधमेव पर्व निर्दिष्टम्—पावकवर्णाः-सुषावसोममद्रिभिः इति । उभयत्र द्वितीयतृतीयद्वितीयतृतीयद्वितीयस्वराः । तत्किमर्थं द्वाभ्यां वर्णाभ्यां निर्दिश्यत इति । प्रकृतपाठे न भेदः । परिभाषापाठादत्र स्वरभेदः—शम्-द्वि-तृ-द्वि-तृ-चतुर्थेषु । शः-द्वि-तृ-द्वि-तृ-च-तृ-चतुर्थेषु इति विवरणं तत्र कृतम् । तथा च पावकवर्णाः । सुषावसोममद्रिभिः इति परिभाषापाठः सिद्धः । अतोऽत्र भेदाद्वर्णाभ्यां द्वे पर्वणी निर्दिष्टे । एवं यत्र स्वरैक्यमुभाभ्यां वहुभिर्वर्णैर्वा प्रकटीकृतं तत्र सर्वत्र स्वरभेदः समस्तीति ज्ञातव्यम् । प्रकृतपाठे नास्ति स्वरभेदः ।

ओऽ२३४५इ । एवं पङ्क्त्यां यत्र संख्या निर्दिष्टा तत्र पूर्वतनमचं तावत्पर्यन्तं अवरोहक्रमेण कर्षेत् । तथा च ओओओ ओओइ एवं भवति । यत्र विलोमेन संख्यानिर्दिष्टा तत्र (प्रत्युत्क्रमे) आरोहक्रमेणान्त्यमचं कर्षेत् । पुनाऽ३१ । अत्र तृतीयात्प्रथमस्वरः आरोहक्रमेण आ इति कर्षेत् । दीर्घाक्षराणामुपरि 'र' इति चिह्नं कृतम् । मद्रप्रान्तीयास्तं वर्णमरयाहन्ति स्वाध्यायकाले । काशीस्थाः—

मात्रद्विमात्रवृद्धानां विभागार्थं विभागवित् ।
अङ्गुलीभिर्द्विमात्रं तु पाणेः सव्यस्य दर्शयेत्[१] ॥

इति शिक्षावाक्यमनुसृत्य र घटितवर्णोच्चारणकाले तादृशान्यक्षराणि सव्यपाण्यङ्गुलीभि-

[१] नारदशिक्षा-१-६-७ ।

गणयन्ति । साम्नि येषामक्षराणामुपरि 'र' वर्तते तान्यक्षराणि द्विमात्रायुक्तानि । दीर्घाक्षराणीति संज्ञा । येषां दीर्घाक्षराणामुपरि 'र' नास्ति तानि त्रिमात्रायुक्तानि वृद्धसंज्ञां लभन्ते । ऋचि दीर्घाक्षरस्य त्रिमात्रतायां वृद्धम्, ह्रस्वाक्षरस्य त्रिमात्रतायां प्लुतमित्यपि सङ्केतः । परमिदानीमुभयोरपि वृद्धमित्येव व्यवहारः । तदतिरिक्तान्यक्षराण्येकमात्रकाणि भवन्ति । तदेवं ज्ञात्वा साममन्त्राः प्रयोक्तव्याः । छलप्रक्रियेति कश्चन ग्रन्थो वर्तते । एकैकस्य साम्न एकं छलाक्षरं प्रत्यपादि । तस्य ज्ञानेन व्यामोहो नैव भविता । रौरवसाम्नः पुनानायां "बौ" इति छलाक्षरम् । तेनाक्षरेण दीर्घम्-उद्घातः मात्रा एतत्त्रयं ज्ञायते । द्वितीयस्वरात् प्रथमस्वरो यदा भवति तदा उद्घातः इति संज्ञा । सोऽपि स्वरो यदि पर्वादौ भवेत् तदैवैतां संज्ञां प्राप्नोति । पर्वमध्ये कर्षणेन वा तथाभूतस्तां संज्ञां नोपाप्नोति । मात्रालक्षणग्रन्थे मात्राः प्रतिपादिताः तदेतत्सर्वं बौ इत्यनेन जानीमः । तत्र वर्णे योऽच् स मात्राबोधकः । औकारश्च दशमः ऋकारऌकारौ वर्जयित्वा । ततश्च दशविंशति-त्रिंशत्संख्यां वा बोधयति सः । प्रकृतसाम्नि विंशत्यक्षराणां मात्रा भवति । वर्गतृतीयाक्षरं ब । तस्मात् त्रीणि उद्घातपर्वाणि । यत्राष्टौ त्रयोदश वा भवन्ति तत्र सर्वत्र वर्गतृतीयमक्षरं ज्ञेयम् । एवं पवर्गः पञ्चमः ...संख्योपेतान्यक्षराणि दीर्घाणि । शिष्टानि दीर्घाक्षराणि वृद्धानि । नेदं स्मर्तव्यं रौरवसाम्नि सर्वत्रैवमेव भवेदिति । पश्यन्तु तरणिरौरवम् । तस्य साम्नः छलाक्षरं जी भवति । सर्वत्रोद्घातस्समानः । शिष्टमन्यदेव । पुनानायां यद्यन्यत्साम परापतति तत्रापि छलाक्षरमन्यदेव । अभीवर्तसाम्नि पुनानायां भौ इति । अतस्तत्तत्सामान्ते छलाक्षरसन्निवेश आदर्शपुस्तकोल्लिखितस्संयोजितः । एवमार्चिकग्रन्थस्य पदपाठस्य च छलाक्षराणि सन्ति ।

"एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्" इति वाक्येनैकं साम ऋक्षु तिसृषु गेयं भवति । प्रकृतग्रन्थे चैकर्चदृष्टानि बहूनि सामान्यवलोक्यन्ते । कथमेतत्साधु भवेत् । बाढम् । महाब्राह्मणकल्पसूत्रेषु त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंशः चतुर्विंशः चतुश्चत्वारिंशः अष्टाचत्वारिंशः चतुष्टोमः षोडशः इत्येवमादीनि पदान्यसकृत्पठ्यन्ते । तानीमानि पदानि बहिष्पवमानादिस्तोत्रेषु ऋक्संख्यां प्रतिपादयन्ति । त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यस्यायमर्थः बहिष्पवमानस्तोत्रं छन्दोगैर्नवसु ऋक्षु सम्पादनीयमिति[१] । स्तोत्राणि द्विविधानि—अनेकतृचसाध्यानि एकतृचसाध्यानीति । त्रीण्यपि पवमानस्तोत्राणि प्रथमां कोटिमाश्रयन्ते । एकस्य तृचस्य वारत्रयमावृत्यापि

[१] वेदभाष्यकर्ता श्रीसायणाचार्यः "त्रिवृद्बहिष्पवमानम्" इति वाक्यमन्यथैव व्यावृणोत् त्रयाणां तृचानां प्रथमवारं प्रथमामृचं गीत्वा द्वितीयपर्याये तेषामेव द्वितीयामृचम्, तृतीयपर्याये तूत्तमामृचं गायेत्-इति । तत्रोच्यते-पर्याय इति पदस्यायमर्थः यावान्मन्त्रो विहितस्तावन्तं सकृदुच्चार्यानन्तरं पुनरप्युपक्रमस्तस्यैवेति । एकं तृचं प्रथमवारमुक्त्वा तस्यैवावर्तने पर्यायशब्दः प्रयुज्यते । तत्र सायणमते पठितानां मन्त्राणां पुनरुपादानं नो भवति । अपि चैकस्मिन्तृचे तिस्र ऋचो मिलित्वैकमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत्रैवं सति तासामृचामन्यथोच्चारणे प्रकृतो विवक्षितोऽर्थःपाठश्च न सिध्यति । सायणमार्गेण सांप्रतमुद्गातारो नानुतिष्ठन्ति । यत्र कुत्रापि विष्टुतेरुद्यत्याः समन्वयः कर्तव्य इति कृत्वा चिन्तया व्याचख्याविति ज्ञेयम् ॥

बहिष्पवमानस्य त्रिवृत्त्वं सम्पादयितुं शक्यते, परं "पराग्बहिष्पवमानेन स्तुवन्ति" इति श्रुत्याऽऽवृत्तेर्निषेधात् नवसु ऋक्षु सम्पादनीयम्। अतोऽस्त्यत्र त्रयाणां तृचानामावश्यकता। एकं च गायत्रं साम तेषु तृचेषु विहितम्। माध्यन्दिनपवमानमप्यनेकतृचसाध्यं भवति। "पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः" इति शास्त्रेण पञ्चदशसु ऋक्षु सम्पादनीयं स्तोत्रं तत्। ताश्च ऋचः पञ्चभिस्तृचैरपि सम्भवेयुः समानच्छन्दस्कैश्च। तत्सर्वं न युक्तम्। "त्रिच्छन्दो माध्यन्दिन ऽपवमानः" इति श्रुत्या गायत्रीबृहतीत्रिष्टुभो भवन्ति। तच्छन्दस्का मन्त्रा अपि "उच्चा पुना प्रतु" इति प्रतीकेन गृहीताः। तत्र गेयानि सामानि गायत्रामहीयवरौरवयौधाजयौशनानि पञ्च भवन्ति। तेनैतेन विवरणेन "एतावता वाव माध्यन्दिनं सवनं पुपुवे त्रिभिश्चछन्दोभिः पञ्चभिश्च सामभिः" इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणवाक्याशयः स्पष्टीकृतः। त्रिषु तृचेषु पञ्चानां साम्नां क्लृप्तिमाह षड्विंशब्राह्मणम् "द्वे गायत्र्यां सामनी द्वे बृहत्यामेकं त्रिष्टुभि" इति। एवमिदं स्तोत्रमनेकतृचसाध्यम्। एवमार्भवपवमानमपि। आज्यपृष्ठाग्निष्टोमोक्थ्यषोडशिरात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वितीयां कोटिमवलम्बन्ते। तत्र सर्वत्रैक एव तृचः। तस्मिंश्चैकमेव साम गीयते न तु माध्यन्दिनार्भवपवमानयोरिव बहूनि सामानि। एकस्य तृचस्य त्रि[1]वृदादिस्तोमसम्पादनं सावान्तरभेदं बहुधा प्रदर्शयतस्ताण्ड्यस्य द्वितीयतृतीयावध्यायौ। इयं स्थितिः प्रकृतियागे।

एषु स्तोत्रेषु स्तोमानां ह्रासवृद्धी भवतो विकृतियागेषु। तत्र प्राकृतसंख्याया न्यूनसंख्याकस्तोमो उत्तरयोः पवमानयोः भवति। यथा वा दशरात्रक्रतोः प्रथमे

---

[1] तत्र त्रिवृत्स्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः-उद्यती परिवर्तिनी कुलायिनीति। सर्वस्तोमेष्वाद्या विष्टुतिर्नित्या। अन्याः काम्याः। आद्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्या काम्यापि भवति। तासां प्रतिष्ठा वृष्टिः प्रजापशवः क्रमेण फलानि। सत्रेषु तथाहीनेषु कुलायिनी नित्या। एवमेव पञ्चदशस्तोमस्य पञ्चपञ्चिनी उद्यता चेति द्वे विष्टुती। तत्र प्रथमा द्विप्रकारा। तासां प्रतिष्ठा तेजोब्रह्मवर्चसं स्वर्गश्च फलम्। सप्तदशस्तोमस्य सप्त विष्टुतयः दशसप्ता सप्तास्थितोद्यती भस्त्रा चेति। तासु प्रथमायाः द्वौ भेदौ द्वितीयायाः त्रयः भेदा इति सप्त भवन्ति। प्रतिष्ठा प्रकाशः ओजः प्रजापशवः तेजोब्रह्मवर्चसी स्वर्गः शत्रुपशुहिंसा फलम्। एकविंशस्तोमस्य सप्तसप्तिनी उद्यती प्रतिष्टुतिः सूर्म्या चेति चतस्रः प्रतिष्ठायुः पौरोहित्यं ब्रह्मवर्चं इति फलवत्यो विष्टुतयः। त्रिणवस्तोमस्य प्रतिष्ठिता उद्यती चेति द्वे विष्टुती। तयोश्च प्रतिष्ठा स्वर्गः फलम्। त्रयस्त्रिंशस्तोमस्य पञ्च विष्टुतयः समत्र्यंशा नेदीयस्सङ्क्रमा उद्यती प्रत्यवरोहिणी। अन्त्या द्विप्रकारेति पूर्वोक्तविभागो ज्ञेयः। आसां च प्रतिष्ठा पशवः स्वर्गः दीर्घायुः प्रतिष्ठा चेति फलम्। चतुर्विंशस्तोमस्यैकैव विष्टुतिः। चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य प्रतिष्ठिता निर्मध्या समीषन्ती चेति तिस्रो विष्टुतयः। प्रतिष्ठा समृद्धिः पशवः इति तत्फलम्। अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य द्वे विष्टुती। प्रतिष्ठिता नेदीयस्संक्रमाचेति। प्रतिष्ठा अन्नादः फलं तयोः। तदेतेषां कुशानिधानप्रकारो यज्ञतत्त्वप्रकाशादिभ्योऽवगन्तव्यः। एवं नवप्रकारेषु स्तोमेषु सङ्कलनया त्रिंशत्संख्याका विष्टुतयः।

रथन्तरपृष्ठ्येऽहनि सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्वं प्रतिपादितम्। तत एव माध्यन्दिन आर्भवे च पवमाने त्रिवृत्वमायातम्। माध्यन्दिनपवमाने त्रीणिच्छन्दांसि भवन्तीत्युपवर्णितम्। तत्रैव त्रिवृत्त्वं सम्पादनीयम्। तत्प्रकारमुपदिशति ब्राह्मणं गायत्रं तृचमुपक्रम्य "एकस्यां गायत्रं भवति, आश्वं भवति, सोमसाम भवति" इति। ततो ब्राह्मणनिर्दिष्टे बार्हततृचे यौधाजयम् प्राकृते त्रैष्टुभे औशनमन्त्यमिति त्रिवृत्स्तोमसम्पत्तिः। एवमेव तत्रैव क्रतौ तृतीये वैरूपपृष्ठ्येऽहनि पूर्ववत्स्तोत्रेषु प्राकृतसंख्यां बाधित्वा साप्तदश्यं विधीयते। माध्यन्दिनपवमाने उच्चा अभि तिस्र इति गायत्रीबृहतीत्रिष्टुभो भवन्ति। गायत्रतृचे गायत्रवैष्टम्भे बार्हततृचे प्रथमायामृचि पौरुमद्गं तृचे गौतमान्तरिक्षे, अध्यास्यायामाष्कारणिधनं काण्वं त्रैष्टुभे तृचेऽङ्गिरसां संक्रोश इति साप्तदश्यं भवति।

तत्र साप्तदश्यं पृष्ठंस्तोत्रादिषु ब्राह्मणप्रतिपादितदिशा पर्यायत्रयेण सम्पादयितुं शक्यते न पवमानस्तोत्रेषु। तेषु आवृत्तेर्निषेधात्। पञ्चसु तृचेषु पाञ्चदश्यम्, षट्सु तृचेष्वाष्टादश्यं स्यात्। अत एकस्यामृचि गानं द्वयोर्वा भवेत्। कुत्रापि सूक्ते द्वयोः ऋचोर्गानं नास्ति। परिशेषात्साप्तदश्यार्थमेकैकस्यामपि ऋचि गानं भवत्येव। एतेनेदमपि ज्ञायते यत्र वृद्धिर्ह्रासो वा माध्यन्दिनार्भवपवमानयोस्तत्र त्रैष्टुभस्य जागतस्य वा तृचस्य नावृत्तिः। गायत्रबार्हतयोरेवावृत्तिं विधाय भिन्नानि सामानि गायन्ति माध्यन्दिने। आर्भवे गायत्रानुष्टुभयोरावृत्तिः। इममेवार्थमाविष्करोति "त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्। अत्र ह्येवावपन्ति। अतएवोद्वपन्ति" इति। स्तोमवृद्धौ साम्नामावापः एतास्वेवर्क्षु भवेत्। स्तोमह्रासे आभ्य ऋग्भ्यः साम्नामुद्धारः इत्यावपन्त्युद्वपन्तिपदयोरर्थः।

अत्रेयमन्या शङ्कोदेष्यति-दशरात्रादिपर्वसु बार्हतप्रगाथस्य द्वितीयायां तृतीयायां वा स्तोत्रीयायां बहूनि सामानि विद्यन्ते। तेषां च माध्यन्दिनपवमानादिषु विनियोगः। स्तोत्रात्पूर्वं यत्साम गीयते तस्याधारभूतऋचामाम्नानं शास्त्रतः सिद्धम्। तत्र कथमेषामाधारभूता ऋचो जपेयुः। न हि "मन्द्रया याति धारया म[illegible] या याति धारया। अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः" इति ऋक् भवति रु[illegible]क्षत्वादनन्वितत्वादभ्यस्तत्वाच्चेति। अत्रेदं समाधानम्—सत्यं भूयिष्ठानि सामानि पूर्वप्रतिपादितरीत्योपलभ्यन्ते। परं स्तोत्रकाले यावन्ति सामान्येकस्मिन्तृचे गीयन्ते तावतां साम्नामाधारभूतस्तृच एकवारमेव पठनीयः। न तु प्रतिसाम। यत्र द्वितीयायां तृतीयायां वा स्तोत्रीयायां साम गेयं भवेत् तत्र प्रथमापि स्तोत्रीया समग्रस्तृचो वा विनियुक्तो भवेत्। तथाचोपक्रमे तृचपाठसिद्धेः पूर्वोक्ताक्षेपानवसरः। न कुत्रापि स्तोत्रे प्रगाथेषु द्वितीयायां तृतीयायां वोत्पन्नस्य साम्न एव विनियोगो जागर्ति। एवमेवाध्यास्यायामपि समाधानं वेदितव्यम्।

"एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्" इति वाक्यमाज्यपृष्ठादिस्तोत्रपरम्। तेषु ह्येकं साम भवति। तत्राज्यादिस्तोत्रेषु साम्न एकत्वात्कति स्तोमास्संजाता इति न ज्ञायन्ते। तद्भेदनार्थमौदुम्बरनिर्मिताः कुशाः प्रस्तावभक्तिसमनन्तरं स्तोत्रकाले वैष्टुत-

वस्त्रस्योपरि प्रस्तोता निक्षिपति। तत्र च त्रयः पर्याया इति निरूपितम्। पर्यायस्य त्रेधा विभक्तस्यैकैको भागो विष्टावसंज्ञां लभते। एकस्मिन्विष्टावे तिस्रः पञ्च इत्येवं स्तोत्रीया भवेयुः। कुशानिक्षेपणप्रकारो बहुधा छन्दोगसूत्रग्रन्थेषु प्रतिपादितस्सङ्गृहीतश्च यज्ञतत्त्वालोकादिषु ग्रन्थेष्विति नेह प्रतन्यते।

इदमपरं प्रतिपादयामि-योनौ यस्मिंश्छन्दसि सामोत्पन्नं तस्मिन्नेव छन्दसि तत्साम गेयमुतान्यस्मिन्नपीति। यद्यपि पुरस्तात् सर्वेषां साममन्त्राणां नित्यत्वं प्रतिपादितम्, कृतकत्वे ह्येष विचारः स्थानं लभेत। परं मीमांसकानां दृष्टया कतिपयानां सामगाचार्याणां मतेन चास्त्यवसरोऽस्य विषयस्य। ते हि मन्यन्ते पूर्वार्चिकदृष्टानि सामान्यत्र गीयन्ते इति। निदानसूत्रे च शाण्डिल्यायनो मेने "एकर्चि दृष्टानि सामानि" इति। अतस्तन्मतपरिज्ञानमनुपयुक्तं नो भवति। सामानि तदाधारभूता ऋचश्च प्रयोगमनुसृत्य द्वेधा विभक्तानि। सम्नां ग्रामेगेयमरण्ये गेयमित्येको भागः, ऊहरहस्यात्मकोऽन्यः। तथा ऋचः पूर्वार्चिकमुत्तरार्चिकमिति। प्रथमे भागे स्थितानि सामानि बहुलं प्रयोगकाले प्रस्तोता पठति यथासूत्रं दीक्षणीयादिष्विष्टिषु। प्रस्तोत्रा पठितव्यानां साम्नां परिसामानीति वैदिकी समाख्या। "सर्वत्रानादेशे परिसामानि प्रस्तोता गायेत्स्वाध्यायवत्स्वासु"इति। सामविधानब्राह्मणे यानि विनियुक्तानि तेषां स्वाध्यायमधिकृतः करोति। एकस्यामृचि एकं द्वे बहूनि वा सामानि भवन्ति।

अग्निष्टोमादिक्रतुषु स्तोत्रत्वेन विहितानि सामानि द्वितीये भागे वर्तन्ते। तेषामुच्चारयितारः त्रयस्सामगाः प्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहर्तारः। ते च सहैव न पठन्ति। स्वकीयां भक्तिमेकैको गायति। सामानीमानि पूर्वार्चिके यस्मिंश्छन्दस्युत्पन्नानि तस्मिन्नेव छन्दसि गेयान्याहोस्विद्यत्र कुत्रापीति भवति विचिकित्सा। तत्रानियमः। नियमकारिणः प्रमाणस्यादर्शनात्। अत एव अभित्वाबृहत्युत्पन्नं रथन्तरं साम कयानायां चोदितं सङ्गच्छते "कवतीषु रथन्तरं गायति"इति। कवती च गायत्रीछन्दः। नियमसत्वे गायत्र्यां गानविधानं प्रमाणपदवीमारोढुं न क्षमत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः-जागर्त्यत्र नियामकं वाक्यं शरलेशभिया "समासु गेयम्" इति। अस्यार्थः शरो हिंसा। हिंसाकर्मणः शृणातेः पचाद्यचि शरपदनिष्पत्तेः। साम्नः हिंसाभिया समास्वेव गानं कर्तव्यम्। षट्त्रिंशदक्षरेषु रथन्तरं साम निष्पन्नम्। तस्य चतुर्विंशत्यक्षरवत्यां गायत्र्यां कयानायामन्यत्रवोहे पूर्वोक्ताक्षरसंख्याभावात् पीडा भवेत्। एवं गायत्र्यामुत्पन्नमामहीयवं साम यदि बृहत्यामन्यत्र वा गीयेत तदाक्षराणां चतुर्विंशत्या गाने निष्पन्ने शिष्टेष्वक्षरेषु गानकृतसंस्काराभावः प्रसज्येत। तदा लेश इति दोषः। "लिश अल्पीभावे" इत्यस्मात्तद्रूपसिद्धेः। ततश्च द्विविधदोषपरिहाराय समास्वेव गेयमिति।

यत्र तु विशेषवाक्यं भवति तदा प्रत्यक्षेण वाक्येनानुमानिकं समासु गेयमिति बाध्यते। विषमच्छन्दस्यपि गानं भवतीत्यर्थः। विषमच्छन्दसि गानं प्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गेन वेति प्रकारद्वयेन भवति। प्रत्यक्षश्रुत्या च विषमच्छन्दसि गानं द्विविधम्-विषमच्छन्दसि, समविषमच्छन्दसीति। बृहत्यामुत्पन्नं रथन्तरं गायत्र्यामुत्पन्नं वामदेव्यं वा "कवतीषु रथन्तरं भवति" "विराट्सु वामदेव्यमग्निष्टोमसाम भवति" इति प्रत्यक्षया श्रुत्या विषमच्छन्दसि गीयते। गवामयनीये प्रायणीयेऽहनि माध्य-

न्दिनपवमानप्रकरण एवमम्नायते-"पुनानस्सोमधारयेति समन्तं तिसृषु समन्त-मेकस्यां प्लव एकस्यां दैर्घश्रवसमेकस्यां वा रथन्तरं तिसृषु" इति। बृहत्यामुत्पन्नं रथन्तरं पुनाप्रगाथे विधीयतेऽनेन वाक्येन। पुनाप्रगाथश्च बृहतीच्छन्दस्कः। अत्र द्वयोर्ऋचोः बृहतीसम्पादनार्थं प्रग्रथने सम्प्राप्ते "न वै बृहन्न रथन्तरमेकच्छन्दो-ऽयच्छत्ततः ककुभावुत्तरे उपादधुस्तस्माद्बृहती प्रथमा ककुभावुत्तरे। तस्माद्बृहद्रथ-न्तरे एकर्चे न कुर्वन्ति न हि ते एकच्छन्दोऽयच्छत्" इति श्रुत्या ककुबुत्तरायां बृहति गानं विधीयते। ततश्च रथन्तरस्य प्रथमा स्तोत्रीया बृहती शिष्टे स्तोत्रीये ककुभौ। तत्रोत्तरयोस्स्तोत्रीययोः बृहत्यामुत्पन्नं रथन्तरं ककुभ्यन्यच्छन्दसि गीयते इति समे विषमे च छन्दसि गानं सिद्धं भवति रथन्तरस्य।

ननु "तस्माद्बृहद्रथन्तरे एकर्चे न कुर्वन्ति" इति वाक्येन रथन्तरसाम्नि सर्वत्र ककुबुत्तरत्वे सिद्धे क्षुद्रपर्वणि पुनानायां बृहतीष्वेव रथन्तरगानमनुपपन्नमिति चेत्, बाढम्। सामान्योऽयं नियमः। सति विशेषवाक्ये सामान्यनियमस्य बाध इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। प्रकृते चोभयसामानः केचन सवाः प्रतिपादिताः। तेषु बृहती पृष्ठस्तोत्रे माध्यन्दिनपवमाने रथन्तरमिति। "पुनानस्सोमधारयेति रौरवं योधाजयं दैर्घश्रवसमुद्वद्वा प्राजापत्यं त एकर्चाः रथन्तरं तिसृषु सर्वासु बृहतीषु"इति विशेष-वाक्यात् क्षुद्रपर्वस्थपुनारथन्तरगाने दोषं न पश्यामः।

लिङ्गाद्विषमच्छन्दसि गानं यथा –

ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमस्तोत्रे यज्ञायज्ञीयं साम भवति। तच्च योनिग्रन्थे "यज्ञा यज्ञा वः "इति बृहत्यामुत्पन्नम्। प्रकृतस्तोत्रे बार्हतप्रगाथे चातिदिष्टम्। प्रगाथे पूर्वा ऋक् बृहती, द्वितीया सतोबृहती। प्रग्रथनेन न बृहतीप्रकारं कुर्वन्ति। पूर्वा बृहती उत्तरे ककुभौ। नात्र रथन्तरवदुत्तरयोः ककुब्करणे प्रत्यक्षं वाक्यमस्ति। किन्तु लिङ्गमेव। तथाहि–तृतीयसवनमधिकृत्य चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवने एका च ककुप्" इति श्रूयते। अस्यायमर्थः—तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रम्, अग्निष्टोमस्तोत्रमिति द्वे स्तोत्रे नित्ये स्तः। आर्भवपवमानस्सप्तदशस्तोमकः, अग्निष्टोमस्य त्वेकविंशस्तोमः। आर्भवपवमानप्रकरणे "पञ्च छन्दा आर्भवः पवमानः सप्तसामा गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः, उष्णिहि सफम्, ककुभि पौष्कलम्, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः कावमन्त्यम्" इति श्रुतम्। पञ्चभिः छन्दोभिः गायत्र्युष्णिक्ककुबनुष्टुब्जगतीभिः गायत्रसंहितसफपौष्कलश्यावाश्वान्धीगवकावैः सप्तभिस्सामभिरार्भवः पवमानस्सम्पाद्य इति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः। गायत्रतृचयोः षट्स्तोत्रीयाः उष्णिह्येका, एका च ककुभि, अनुष्टुभि षट्स्तोत्रीयाः जगत्यां तिस्र इति सप्तदशस्तोमोऽस्मिन्स्तोत्रे भवति। षण्णां गायत्रीणामक्षराणि १४४. ककुभः २८. उष्णिहः, २८. षण्णामनुष्टुभां १९२. जगतीनां १४४ इति सर्वसङ्कलनया षट्त्रिंशदुत्तरपञ्चशतमक्षराणि भवन्ति।

अथाग्निष्टोमस्तोत्रम्। एकविंशः स्तोमोऽत्र भवेत्। यज्ञायज्ञप्रगाथे चैकविंश-स्तोमक्लृप्तिरेवमाम्नायते-"सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिस्स तिसृभिस्स एकया। सप्त-भ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिस्स तिसृभिः। सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिस्स

एकया स तिसृभिः। सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिः" इति अत्रैकविंशतौ मन्त्रेषु साम गीयते। "साम्ने साम्ने हिङ्कुर्युः" इति प्रमाणवाक्येन प्रतिसाम हिङ्कारोच्चारणप्राप्तौ पर्यायारम्भ एव हिंकर्तव्यं न प्रतिसाम; अथवा पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेष्वेकमेव साम विधीयते। तस्यैवावृत्या तत्रतत्रोपदिष्टाः स्तोमास्सम्पादनीयाः। अत्र सामैकत्वात्सकृदेव हिङ्कारप्राप्तौ पर्यायारम्भेषु हिङ्कारः कर्तव्य इति नियम्यते। तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमां बृहतीं वारत्रयं द्वितीयां ककुभं वारत्रयमुत्तमां ककुभमेकवारं गीत्वा सप्त स्तोमास्सम्पादनीयाः। द्वितीयपर्यायार्थं पुनर्हिंकृत्य प्रथमां बृहतीमेकवारं ककुभौ वारत्रयं गीत्वा पूर्ववत्स्तोमाः सम्पादनीयाः। तृतीयपर्यायार्थं सकृद्धिंकृत्य प्रथमां बृहतीं वारत्रयं द्वितीयां ककुभं वारमेकमुत्तमां ककुभं वारत्रयं गायेत्। एवं संपन्नस्य एकविंशस्तोमस्य सप्तसप्तिनी विष्टुतिरिति संज्ञा। एवमनुष्ठीयमानेऽस्मिन्स्तोत्रे सप्त बृहत्यः चतुर्दश ककुभश्च भवन्ति। बृहतीनामक्षराणि २५२, ककुभामक्षराणि ३९२। आहृत्य संकलनेऽग्निष्टोमस्तोत्रेऽक्षराणि ६४४ भवन्ति। पूर्वस्तोत्रगताक्षरैस्सङ्कलने ११८० अक्षराणि। "जागतं तृतीयसवनम्" इति श्रुत्याक्षराणामेषां जगतीसम्पादने कृते अर्थात् अष्टाचत्वारिंशता पूर्वोक्ताक्षराणां भागे– भागफलं २४ शेषः २८। तदेव "चतुर्विंशतिर्जगत्यः तृतीयसवन एका च ककुप्" इति। यद्यत्रापि बृहतीत्रयं सम्पाद्यैकविंशः स्तोमो भवेत्तदोक्तिरियं पीड्येत। आनुमानिकं "समासु गेयम्" इत्येतत् लिङ्गेन बाध्यते। बृहत्यामुत्पन्नस्य यज्ञायज्ञीयस्य ककुभि गानं लिङ्गात्सिद्धं भवति। एवं योनिच्छन्दसो भिन्नच्छन्दस्सु गीयमानानां साम्नां विच्छन्दः शब्देन संज्ञां चकार भगवान्पुष्पसूत्रकारः पुष्ययशाः।

विशेषवाक्याभावे यस्मिंश्छन्दसि सामोत्पन्नं तत्रैवोत्तराग्रन्थेऽपि गानं कर्तव्यम्, विशेषविधौ नानाछन्दस्सु इति सिद्धम्। गायत्रीच्छन्दस्युत्पन्नस्य साम्नः त्रिष्टुबादिषु प्रसक्तावुद्गीथभक्तावक्षराणां समावेशः कर्तव्यः। एवं बृहत्यामुत्पन्नस्य गायत्र्यां गाने उद्गीथभक्त्यक्षराणां न्यूनता। रथन्तरस्योत्तरयोः स्तोत्रीययोः द्वे अक्षरे प्रस्तावभक्तौ भवत इत्येवमादिकं छन्दोगब्राह्मणेभ्योऽवगन्तव्यम्॥ न्यूनाधिकच्छन्दस्सूत्पन्नानां वाराहार्कपुष्पादीनां साम्नां प्रतिपादं गीतिः योनिवत्कर्तव्या। न तत्रोद्गीथभक्तावक्षराणां वृद्धिर्ह्रासो वा।

ऊहरहस्यगानयोः दशरात्र-संवत्सरै-काहा-हीन-सत्र-प्रायश्चित्त-क्षुद्रपर्वाणीति सप्त पर्वाणि भवन्ति। ताण्ड्यमहाब्राह्मणमवलम्ब्यायं क्रम आदृतोऽत्र। तच्च ब्राह्मणं गवामयनं निरूपयितुं प्रवृत्तम्। एकसंवत्सरसाध्योऽयं गवामयनयागस्सत्रं भवेत्। अयं च यागो द्वादशाहस्य विकृतिभूतः, द्वादशाहस्य बहुभिः दशभिरहोभिस्सम्पन्नो भवति। प्रकृतिभूतस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानप्रकारानभिज्ञेनायं यागः कर्तुं न शक्यत इति प्रथमतो द्वादशाहक्रतुर्निरूपितः। द्वादशाहयागे प्रथमोत्तमे अहनी ज्योतिष्टोमातिरात्रसंस्थाके भवतः। तत्रोपयुक्तानां साम्नामपि सङ्ग्रहः कृतः। अवशिष्टानामह्नां द्वितीयाद्येकादशान्तानां ये मन्त्रास्तेऽत्र प्राधान्येन सङ्गृहीताः। अतोऽस्य दशरात्रपर्वेत्यभिख्या। दशानामह्नां क्लृप्तिरेवमाम्नायते "पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमाः अविवाक्यमुपान्त्यमहः" इति। तत्र षडहास्त्रिविधा भवन्ति पृष्ठ्यः षडहः, अभिप्लवः षडहः अभ्यासङ्ग्यः

षडहश्चेति। ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवने "पृष्ठैस्स्तुवते" इति पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। तत्र च "रथन्तरं पृष्ठं भवति" "बृहत्पृष्ठं भवति" इति श्रुत्या विकल्पेन बृहद्रथन्तरे सामनी भवतः। प्रथमप्रयोगे रथन्तरमेव पृष्ठं भवति। द्वितीयादिषु विकल्पः। यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तर्हि ब्रह्मसाम नौधसम्। अथ बृहत्तर्हि श्यैतमिति। षडहक्रतौ पृष्ठस्तोत्रं षड्भिस्सामभिर्भवति। तानि च रथन्तरं बृहत् वैरूपं वैराजं शाक्वरवर्णं रैवतम् इति। क्रमेणेमानि सामानि यत्र पृष्ठस्तोत्रे क्रियन्ते स पृष्ठ्यः षडहो भवति। तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशस्तोमा भवेयुः। ज्योतिः गौः आयुः, गौः आयुः ज्योतिः इति यागानां क्रमेणानुष्ठानेऽभिप्लवः षडहो भवति।

अथाभ्यासङ्ग्यः षडहः-प्रथमेऽहनि माध्यन्दिनसवनपर्यन्तं सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमः। तृतीयसवने तथा द्वितीयस्याह्नो माध्यन्दिनसवनपर्यन्ते स्तोत्रे पञ्चदशः स्तोमः। एवं तृतीयदिने माध्यन्दिनपर्यन्ते सर्वेषु सप्तदशः स्तोमः। शिष्टेषु स्तोत्रेषु चतुर्थाहस्य पृष्ठस्तोत्रान्ते एकविंशस्तोमः। तस्यैवाह्नः तृतीयसवनीयस्तोत्रेषु पञ्चमस्य दिनस्य बहिष्पवमानाज्यमाध्यन्दिन पवमानपृष्ठस्तोत्रेषु च त्रिणवः स्तोमः। तत्रैव स्तोत्रान्तरेषु त्रयस्त्रिंशः षष्ठेऽहनि विश्वजिदतिरात्रो भवति। अयमर्थः एकस्मिन्नहनि द्वौ स्तोमौ क्रमेण स्याताम्। माध्यन्दिनसवनपर्यन्तमेकः, अन्यत्रेतरः। तौ च त्रिवृदादिक्रमेणानुष्ठेयौ। येन स्तोमेन पूर्वमहस्समाप्तिमियाय तेनैवोत्तरस्याह्न उपक्रमः कर्तव्यः। प्रथमेऽहनि अग्निष्टोमयागः। द्वितीयतृतीयतुरीयाहस्सु उक्थ्ययागः। शिष्टयोरतिरात्रयागः। दशरात्रे पृष्ठ्यषडहस्यैवानुष्ठानम्। ततस्त्रयः छन्दोमाः। छन्दोमा इति चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशानां स्तोमानां नामानि। छन्दोभिर्मीयन्ते इति छन्दोमाः। गायत्र्यामक्षराणि चतुर्विंशतिः त्रिष्टुभि चतुश्चत्वारिंशत्, जगत्यामष्टाचत्वारिंशदिति संख्यासामान्यान्नामानि भवन्ति। दशममहरविवाक्यम्। एष्वेव विनियुक्तानि सामानि प्रथमे दशरात्रपर्वणि समाम्नायन्ते।

यद्यपि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि "प्रसोमासो विपश्चितः" इति सूक्ते द्वितीये मन्त्रे गीतमाश्वसाम निरूपणीयं तथापि ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य तृतीयादिषु खण्डेषु यानि सामानि विहितानि तेषां पृथक्पर्वाभावादत्रैव प्रतिपादितानि। तानि च सामानि अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रेषु विनियुज्यन्ते। अपि चार्भवपवमाने सप्तदशस्तोमो भवति। क्वचिदेकविंशोऽपि भवतीति मत्वा सफपौष्कले तृचयोर्गीयेते। विधायकब्राह्मणमप्येवम् "तासु सफम्" 'अथैतत्पौष्कलम्' इति। ज्योतिष्टोमे पुनरेकर्चे सामनी। एवं प्रथमेन पर्वणा सत्राहीनानां प्रकृतिभूते दशरात्रे प्रतिपादिते संवत्सरसाध्यं गवामयनं द्वितीयं स्थानं लभते। तदुद्देशेनैवास्य ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिरभवत्[1]। गवामयनमादित्यानामयनमङ्गिरसामयनं दृतिवातवतोरयनं कुण्डपायिनामयनं तपश्चितामयनमिति षड् यागाः संवत्सरसाध्याः। तत्र गवामयनं प्रकृतिः। एषु यागेषु विनियुक्तानि सामानि पठ्यन्त इति तत्प्रकरणं संवत्सरमिति व्यपदिशन्ति। प्रधानविषयनिरूपणानन्तरं काम्यानामे-

---

[1] तथा च सायणाचार्यः—"अस्मिन्ब्राह्मणे प्राधान्येन गवामयनं प्रतिपाद्यते" इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्य द्वितीयाध्यायोपक्रमे।

काहाहीनसत्राणां महाब्राह्मणस्य षोडशप्रभृतिपञ्चविंशपर्यन्तै रध्यायैः प्रतिपादितान क्रतूनामुपयुक्तानि सामानि क्रमेण एकाहपर्व-अहीनपर्व-सत्रपर्वसु पठयन्ते। एवं समग्रे महाब्राह्मणविषये प्रतिपादिते मध्ये सम्भावितानां द्रोणकलशविदारणसोमातिरेकादिनिमित्तानां दोषाणां निर्हरणाय यज्ञसमृद्धिहेतवे च नैमित्तिकानि स्तोत्रसामानि प्रायश्चित्त-पर्वणि पठ्यन्ते। ऋग्वेदादिब्राह्मणैः प्रतिपादितानामत्रानुक्तानां सोमयागानां स्तोत्रक्लृप्तिं क्षुद्रफलप्रदानां वा सोमयागानां स्तोत्रक्लृप्तिं क्षुद्रश्रौतसूत्रं प्रतिपादयति। तदनुसृत्या-पूर्वाणि सामानि क्षुद्रपर्वणि पठ्यन्ते।

तत्र ग्रामेगेयगानतो धर्मा येषु सामस्वपेक्षन्ते तानि सामानि "ऊहगानम्" यानि च सामान्यारण्यकगेयगानतो धर्ममपेक्षन्ते तानि सामानि "ऊह्यगानम्" "रहस्यगानम्" इति वा संज्ञां लभन्ते।

सोमयागे ज्योतिष्टोमातिरात्रे बहिष्पवमानाज्यस्तोत्रमाध्यन्दिनपवमानपृष्ठस्तोत्रार्भवपवमानाग्निष्टोमस्तोत्रोक्थस्तोत्रषोडशिस्तोत्रपर्यायस्तोत्रसन्धिस्तोत्राणि भवन्ति। त्रयाणां पवमानस्तोत्राणां पवमानस्सोमो देवता। आज्यस्तोत्रेषु प्रथमस्याग्निः द्वितीयस्य मित्रावरुणौ तृतीयस्येन्द्रः तुरीयस्येन्द्राग्नी देवता भवन्ति। प्रातस्सवनीयस्तोत्राणि बहिष्पवमानाज्यानि गायत्रसाम्ना विहितानि। गायत्रगानस्योहस्सर्वत्रोपेक्षितः।

उत्तरयोस्सवनयोरारम्भे गायत्रं साम भवेत्। ननु वेयगानं "ओग्नाइ" इत्युपक्रम्य "एषस्यधारयाहाउ" इति, आरण्यकगानं च "यद्यावइ" इत्यारभ्य पञ्चपुरीषपर्यन्तं गीयेते। न तत्र कुत्रापि गायत्रसाम गीतम्। तत्कथमस्य वेदत्वं कथं वा प्रकृतिभावः। सन्ति गायत्रगानानि बहुलं ब्राह्मणग्रन्थेषु। तत्र दैवतब्राह्मणे तत्सवितुरिति सावित्र्यां गायत्रमुत्पन्नम्। एवं छान्दोग्योपनिषदि वासवरौद्रादित्य-वैश्वदेवसामानि गायत्रसाम्ना दृश्यन्त इति त्रय्यामन्तर्भावः प्रकृतित्वं चास्य गायत्रगानस्य। चतुर्णां पृष्ठस्तोत्राणां षोडशिस्तोत्रस्य द्वादशपर्यायस्तोत्राणां चेन्द्रो देवता। अग्निष्टोमस्तोत्रस्य प्रथमोक्थस्तोत्रस्य चाग्निर्देवता। उक्थयोरुत्तरयोस्तोत्रयोः इन्द्रः। सन्धिस्तोत्रस्य अग्निः उषा अश्विनौ देवताः। अतोऽत्र ग्रन्थे एता एव देवता अधिकृत्य सामानि दृश्यन्ते। सोमयागे इन्द्रः प्रधानदेवता। क्वचिदाग्नेयोऽपि क्रतुर्भवति। तस्मिन्यागे स्तोत्रादिषु अनाग्नेयी ऋचः उद्धृत्य तत्स्थाने आग्नेयी ऋच आवपन्ति। न केवलमत्रैव यत्रेन्द्रपदं वर्तते तत्राप्याग्नेयाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः। अत एव द्राह्यायणादयः सुब्रह्मण्यानिगदे आग्नेयक्रतावग्निदेवताकं सगुणं निगदं प्रतिपादयन्ति। मीमांसकाः पुनस्तत्राप्यनूहेनैव निगदं समर्थयन्ते। अनिरुक्तेष्वेकाहक्रतुषु सुब्रह्मण्यानिगदे इन्द्रस्थाने शक्रमामनन्ति कल्पकाराः।

सामवेदे समाम्नातानि सामानि त्रिविधानि भवन्ति। छन्नगानं लेशगानमाविर्गानमिति। स्तोभेष्वेव गीतानि सामानि प्रजापतेर्हृदयादीनि प्रथमां कोटिमारोहन्ति। एतादृशानि सामानि वेयगान एकम्, आरण्यकगाने षड्विंशतिः, ऊह्यगाने पञ्च च सन्ति। स्तोभाक्षरैस्सह ऋक्षु गीतानि द्वितीयां श्रेणिं लभन्ते। अल्पेन महता वा स्तोभेन युक्तानि बहूनि सामानि। स्तोभाक्षरहीनान्यृगाश्रितानि सामानि तृतीयां

विधामारोहन्ति। यथा वा-अग्ने मृड इति पूर्वयामम्। यौधाजयौशनादीन्यप्यत्रै-वान्तर्भवन्ति। एतादृशान्यपि परिमितान्येव। तदयं विभागः—

ऋग्विहीनं छन्नगानं लेशं स्तोभमृचां सह।
आविर्गानं स्तोभहीनमेवं गानत्रयं विदुः।

इति वाञ्छिनाथेन प्रकटीकृतः॥

पुनरप्यन्तर्निधनं बहिर्निधनमिति सामानि द्विविधानि। यस्य साम्नः ऋगक्षराण्येव निधनभक्तावुच्चार्यन्ते तान्यन्तर्निधनानि। यथा यौधाजयम्। तत्र हिरण्ययः, सदत्, क्षण इत्येभिस्सामानि समाप्तानि। एतादृशानां साम्नां निधनानि साम्नामन्ते यथास्थानं गीतानि। ऋगक्षराद्बहिर्भूतान्यक्षराणि निधने यदि भवेयुस्तर्हि तानि सामानि बहिर्निधनानि। यथा आमहीयवम्। तत्र स्तौषे इति निधनम्। नैतत्पदं ऋचि दृष्टम्। श्रवः स्रव, वनामहे इत्येवं ऋगन्ताः। एतादृशानां बहिर्निधनानां साम्नामन्ते निर्दिष्टं निधनम्। प्रयोगकाले प्रतिसाम तन्निधनं निर्देष्टव्यम्। क्वचिदृगक्षरैस्सहैव निधनभक्तिस्संयुक्ता वर्तते। यथा वामदेव्यसाम्नि प्रथमः पादः प्रस्तावः। ऊतीसदावृधस्सखा कयाशचि उद्गीथः। ष्ठया प्रतिहारः। वृताइत्युपद्रवेण हाइ इति निधनं योजयित्वा वा१ऽरर्तोऽ३५हा२इ इति पठन्ति। एवमादिहाइप्रभृतीनां बहिर्निधनानां प्रतिसाम पाठः कृतोऽत्र ग्रन्थे। यत्र समानबहिर्निधनवन्ति सामानि क्रमेणागच्छन्ति तत्रान्तिमे साम्नि तस्य निधनस्य निर्देशः कृतः। यथा ऊह्यगानारम्भे रथन्तरसामसु चतुर्थे साम्नि "अस्" इति निधनमवलोक्यते। एतत्सर्वं लक्षणग्रन्थेषु स्पष्टीकृतमपि सुबोधार्थमत्र सङ्गृहीतम्।

एकस्मिन्साम्नि पञ्च भक्तयो विराजन्ते—प्रस्तावः, उद्गीथः, प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनं चेति। स्तोतारश्च त्रयः प्रस्तोता उद्गाता प्रतिहर्ता चेति। निधनं सर्वे समेत्योपेयुः। उद्गीथभक्तिमुपद्रवभक्तिं चोद्गाता गायति। शिष्टे प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ क्रमेण गायतः। प्रतिभक्ति बहूनि पर्वाणि भवेयुः। छन्दोगा यत्र विरम्य विरम्य पठन्ति तस्य पर्व इति नाम गेष्णय[1] इति च। तत्र विरामकाले कश्चित्क्षणो गानहीनो भविष्यति। एवमेकः स्वकीयभक्तिमुच्चारयति। तदनन्तरमन्यो द्वितीयां भक्तिं यदोपक्रमते गातुं तत्रापि कश्चन क्षणो गानहीनः। निराकर्तुमशक्यस्यास्य परिपूर्त्यै केचन लौकिकाः पुरुषा एषां स्तोतॄणां पश्चादुपविश्य होइति मन्द्रस्वरेण शब्दायन्ते। पुरुषाणामेषां न वरणं विद्यते। एषामेवोपगातार इति समाख्या। उपगातारः स्तोत्रारम्भप्रभृतिसमाप्तिपर्यन्तं पूर्वप्रतिपादितदिशा शब्दायन्ते। शब्दस्य तस्य न स्तोत्रत्वम्। प्रयोगकाले साम्नामादौ हिङ्कारः

---

१ तस्य गेष्णयौ पर्वणी इति कल्पतरुकाराः। यद्यपि प्रस्तावादिसामभक्त्यवयवरूपे सामगानां पर्वेत्येव प्रसिद्धे साम्नामवच्छेदे गेष्णयाख्या तेषां प्रसिद्धा, औक्थिक्याख्ये सामपर्वलक्षणग्रन्थेऽपि तथैव व्यवहारः इत्येवमादि छन्दोगशिरोमणयः परिमलकारपादाः।

कर्तव्यः। "साम्नेसाम्ने हिंकुर्युः" इति विधिवाक्ये बहुवचनस्य विवक्षितार्थत्वात्सर्वे स्तोतारो हिंकारमुच्चारयेयुः। अयं हिङ्कारोऽपि भक्तिः। उद्गीथाङ्गं प्रणवमुच्चारयति स्तोत्रकाले उद्गाता। अतस्सोऽपि भक्तिरिति सप्त भक्तयः साम्नि भवन्तीति प्रवादः। रथन्तरादीनां साम्नां प्रयोगकाले यथाशक्ति छान्दोग्योपनिषत्प्रतिपादितदिशा भक्त्युपासनां समामनन्ति स्तोतारः।

रथन्तरसाम्नि कश्चन विशेषः प्रतिपादितो ब्राह्मणग्रन्थे। तद्यथा—उद्गीथभक्त्युपक्रमात्पूर्वं प्रणवोच्चारणानन्तरं वाक् इति पदं मध्ये संयोज्यानन्तरमुद्गीथोपक्रम इति। रथन्तरसाम्न्येव वाक्शब्दस्योच्चारणादन्यसामस्वप्रयोगान्नास्य हिङ्कारप्रणववद्भक्तित्वं सम्भवति। उद्गीथभक्तौ द्वे पर्वणी स्तः। तत्र प्रथमं पर्व प्रथमद्वितीयस्वरोपेतम्। द्वितीयं प्रथमद्वितीयतृतीयद्वितीयस्वरोपेतम्। प्रथमपर्वणि व्यञ्जनानां स्थाने भकारं प्रतिनिधायोन्मीलितनेत्रो गायेदुद्गाता। निदर्शनपूर्वकं प्रतिपादयामि—ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमे पृष्ठस्तोत्र अभित्वायां रथन्तरं भवति। हिम्। आभित्वाशूरनोनुमोवा इति प्रस्तावं प्रस्तौति प्रस्तोता। तदनूद्गाता ओं वाक् इत्युच्चार्य अदुग्धाइव धेनवईशानमस्य जगतः इति ऋगवयवे उद्गीथं भकारैस्संयोज्य भाभुभाभिभभेभभभीभाभभभभभभ इत्युद्गायति। द्वितीयं पर्व यथास्वाध्यायम्। एषा रीतिस्सर्वत्र रथन्तरसामसु।

एषां साम्नामाधारभूता ऋचो यत्र पठ्यन्ते तदिदं "उत्तरार्चिकम्" भवति। अध्यायप्रपाठकभेदेन विभजन्त्येतां सामवेदसंहिताम्। एकविंशतिरध्यायाः। प्रपाठकाः पुनर्नवैव। प्रपाठकस्य द्राववान्तरभेदौ स्तः, प्रथमोऽर्द्धः, द्वितीयोऽर्द्ध इति। कुत्रचित्तृतीयः। एकोऽर्द्धः एकोऽध्यायो भवति। उभयत्र खण्डात्मना विभागः। अत्रत्यानां येषामृङ्मन्त्राणां "गानं न विद्यते" इति औन्धप्रदेशमुद्रितग्रन्थस्य ऋगनुक्रमणिकायां निर्दिष्टं तत्र सर्वत्र गायत्रं गीयते। प्रायस्सर्वेषां प्रातस्सवने विनियोगः। अन्तिमस्त्वध्यायः "अप्रतिरथसूक्तम्" भवति। यदि सामवेदीयो ब्रह्मत्वं करिष्यति तदाग्निचयने ब्रह्मणा पठनीयेऽप्रतिरथसूक्ते विनियुक्तोऽयमध्यायः। शिष्टा अध्यायास्सोमयागे विनियुक्ताः। खण्डानां तृचात्मना प्रगाथात्मना च विभागः। समग्रसूक्तसंख्या ४०२ वर्तते येन क्रमेण क्रतवो निरूपितास्तं क्रममनुसृत्य तत्रोपयुक्तानामृङ्मन्त्राणां क्रम आश्रितः। आसामृचां पवमानस्सोमः अग्निः मित्रावरुणौ इन्द्राग्नी इन्द्र अश्विनौ उषाः देवताः। मन्त्रेषु गायत्र्यादिछन्दसां संख्या ग्रन्थान्तरतोऽवगन्तव्या।

पुष्पसूत्रादिदमवगम्यते विंशतिना भावैरुपेतान्यूहोह्यगानयोस्सामानि भवन्तीति। ते च भावाः श्लोकैस्संगृहीताः—तद्यथा—

> आयित्वं प्रकृतिं चैव वृद्धं चावृद्धमेव च।
> गतागतं च स्तोभानामुच्चनीचं तथैव च॥
> सन्धिवत्पदवद्गानमत्वमाभाव एव च।
> प्रश्लेषाश्चाथ विश्लेषा ऊहेत्वेवं निबोधत॥
> संकृष्टं च विकृष्टं च व्यञ्जनं लुप्तमतिहृतम्।
> आभावांश्च विकारांश्च भावानूहेऽभिलक्षयेत्॥
> एतैर्भावैस्तु गायन्ति सर्वाः शाखाः पृथक्पृथक्॥इति॥

आइत्वम् — गानकाले वृद्धिं प्राप्तानां तालव्याचामृक्स्थानां आइ इति गानम्। यथा
२ १
"दिवि" इति पदे दिवाइ इति आइभाव आमहीयवे।

प्रकृतिभावः— वृद्धं प्राप्तानां तेषामक्षराणां त्रिमात्राकालेनोच्चारणम्। आइभावेन न गानमिति यावत्। यौधाजये द्वितीयस्तोत्रीयायाः प्रस्तावे देवशब्दः
२ ४
देऽ३वो इत्येकारेणैव वर्तते।

वृद्धम् — ऋचि ह्रस्वं दीर्घं वाक्षरं गाने त्रिमात्रतां प्राप्नोति। तस्य वृद्धमिति संज्ञा। कुत्र-चिद्ध्रस्वस्य वृद्धत्वे प्लुतेनापि व्यवहारः। अत्र वृद्धपदेनैव। यौधाजये
४
चतुर्थमक्षरं वृद्धं भवति। तेन नाऽ३स्सो। अत्र दीर्घ ओकारो वृद्धः।

अवृद्धः—सर्वत्र यौधाजयादिषु तुरीयाक्षरस्य वृद्धप्राप्तस्य क्वचिद्वृद्धाभावः। श्यावाश्वे च इत्यनेनश्यावाश्वसाम्नि चतुर्थाक्षरे वृद्धे प्राप्ते "अयावास्वासोमधा"
२ ४र
इत्यनेन वृद्धाभावः। तेन प्रीऽ३याः इति।

गतम्—गतिशब्देनाप्यभिधीयते। हाइ, हाउ इति गानं गतिः।

अगतम्—गतस्य प्रमाणेन लोपः। यथा-राजादेवौहोऽरऋतंबृहात्। अत्र होइकारस्य गतेर्लोपः।

उच्चम् — ऋचि नीचस्वरस्य गाने उच्चस्वरता। आमहीयवद्वितीयायाम् "वरिवोवित्" इत्यत्र वकारस्य ऋचि निघातस्य साम्नि वरिवोवाइत् इत्युच्चीभावः। अथवा उद्गीथादेर्नीचीभूतस्योच्चता।

नीचम् —नीचीभावः। योनावुच्चस्वरस्योहगाने नीचीभावः। समन्ते त्वमग्ने इत्यत्र चतुर्थस्वरानन्तरं पञ्चमः स्वरः। अर्थादुच्चादिः। पुना समन्ते द्वितीयस्वरानन्तरं प्रथमः स्वरः। ततश्चातुच्चम्।

सन्धिवत् — स्वराणां विसर्गादीनां च लक्षणेन सन्धिर्भवति। तद्वत् प्रमाणाभावेऽपि सन्धिं कृत्वा गानम्। पवस्वशङ्कुसाम्नि मदः इति समाप्तम्। उत्तरत्र यस्यते इति वर्तते। सन्धौ मदोयस्ते इति हि भवति। पदपाठे विसर्गान्तः। विसर्गान्तेनैव गानेन भवितव्यम्। परं मदो इति ओकारान्तं पर्व। तस्यैव सन्धिवदिति संज्ञा।

पदवत्—ऋचि सन्धिशास्त्रेण विकारं प्राप्तस्य सन्ध्यभावः। हितो ग्रा इत्यस्य सन्धिं प्राप्तस्य हिताः। इति पदवद्गानम्।

अत्वम्—आकारो ह्रस्वो भवति। पावकः इत्यत्र पाकारः पकारो भवति वागहे।

आर्भावः—वृद्धमक्षरमृ आर्भवति। घ्नन्तः कृष्ण इत्यत्र ऋकारो वृद्धस्सन् गाने घ्नन्ताःकाऽ२३र्ष्णाम् इत्यार्भवति।

प्रश्लेषः — लक्षणेन ऋचि पूर्वरूपं प्राप्तस्य गानेऽपि तथैव स्थितिः। यथावा पुनानोऽविभिःइत्यस्य संकृत्यादिषु तथैव गानम् नूनंपुनानोविभिः इति।

विश्लेषः—पूर्वरूपं प्राप्तमकारं विश्लिष्य गानम्। तत्रैव देवस्थाने नूनंपुनानोअविभिः इति।

संकृष्टः—संयुक्ताक्षराणां तथैव गानम् कावे सूर्योवा इति रेफयकारयोस्तथैव गानम्।

विकृष्टः संयुक्ताक्षरयोर्मध्येऽचोऽन्तर्भाव्य गानम्। सूर्यं इतीदं पदं बण्महानैपातिथे सूरियाऽ३ए इति।

लोपः वृत्रहान्नृभिः इत्यादौ विसर्गस्य लोपः इन्द्रो मदाबार्हद्गिरे वृत्रहाऽरनृभाइ इति। एवमकारादीनामपि।

अतिह्नतिः—अनुस्वारस्पर्शरेफाः स्तोभे प्रत्यये स्तोभमतीत्य ऋगक्षरेण सन्धीयन्ते। तंगूर्धयस्वर्णरं इत्यत्र स्वशब्दादनन्तरं स्तोभ आगते रेफाक्षरं परेण णकारेण सन्धीयते-तंगूर्धयास्वौ होर्णाराम् इति॥

आभावः वृद्धं प्राप्तानां तालव्याचामन्तः पदिकानां हकारादिषु परेषु आभावः। तथा औहोवायां सर्वेषामक्षराणां आभावः। यथा नदाऽ३हाइ, प्राणाशिशाऔहोहाइ।

विकल्पः तत्रैकस्मिन्नेव पादे द्विधा गानं दृश्यते। यथा—तरणिरीरवे नेमिन्तष्टे-वसूऽ३हाइ इति। नेमिन्तष्टेवसाऽ२३उहाइ इति। प्रयोगकाले यथेच्छमेकस्य पर्वण उच्चारणम्॥

इतोऽन्यदस्मत्सामतन्त्रभूमिकायामवलोकनीयम्॥

अथ ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमे रथन्तरपृष्ठस्तोत्रस्य पद्धतिं निरूपयामि। माध्यन्दिनपवमानादूर्ध्वं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि भवन्ति। होतुः पृष्ठम् मैत्रावरुणपृष्ठम् ब्रह्मसाम अच्छावाकपृष्ठमिति। तत्र सर्वाण्यमूनि सप्तदशस्तोमकानि। होतृपृष्ठविधिः—पूर्वं नाराशंसं भक्षयित्वाऽऽहवनीये प्रस्तोता पृष्ठहोमं जुहुयात्-रथन्तरं पिबतु सौम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्नतमिमं यज्ञमभिसंवसाना होत्रास्तृप्यन्तु सुमनस्यमानाः स्वाहा रथन्तरायेदं न मम। स्वाहा प्रजापतय इदं न मम। यथेतं प्रत्याव्रज्य स्वस्थान उपविशेत्। प्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहर्तारः पुरस्ताज्जपेयुः

३ १ २ १ १ २ ३ १ २
अभित्वाशूरनोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः॥
१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः॥
१ २र ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २र
नत्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे। इति

अध्वर्युणा प्रदत्तमुपाकरणतृणद्वयं प्रस्तोता गृहीत्वा "ब्रह्मन् स्तोष्यामः, प्रशास्तः" इत्युद्गात्रे दद्यात्। स्तोमयोगकाले तेन तृणद्वयेनोद्गाता स्वीयां जङ्घां स्पृशेत्। ऐरं वै बृहदैड ऽरथन्तरं मनो वै बृहद्वाग्रथन्तरं साम वै बृहत् ऋग्रथन्तरं प्राणो वै बृहदपानो रथन्तरं असौ वै लोको बृहदयं रथन्तरमित्युद्गाता मनसा ध्यायेत्-यस्ते गोषु महिमा

यस्ते अप्सु रथे वाते स्तनयित्नौ य उ ते यस्ते अग्नौ महिमा तेन सम्भव रथन्तर द्रविण-वन्न एधि इति जपित्वा । दीक्षायै वर्णेन तपसो रूपेण मनसो महिम्ना वाचो विभूत्या प्रजापतिस्त्वा युनक्तु प्रजाभ्योऽपानाय त्वेति स्तोमयोगः ।

रथन्तरसाम्नो वसिष्ठ ऋषिः, ककुबुत्तराबृहतीच्छन्दः । इन्द्रो देवता । प्रजापति-रकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति विधायकब्राह्मणम् । अभिमन्थति स हिंकार इत्युद्गी-थोपासनम् । प्रस्तावस्य प्राणो देवता आदित्य उद्गीथस्य, अन्नं प्रतिहारस्य, ह्वो इत्यु-पगातॄणाम्, ओमिति यजमानस्य, अग्नेरुद्गीथः अनिरुक्तः प्रजापतेः, निरुक्तस्सो-मस्य, मृदुःश्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य, क्रौञ्चं बृहस्पतेः, अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि, स्वधां पितृभ्य आगायानि, आशां मनुष्येभ्य आगायानि तृणोदकं पशुभ्य आगायानि, स्वर्गं लोकं यजमानायागायनि अन्नमात्मन आगायानि । क्रुष्टः प्राजा-पत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा आदित्यानां प्रथमः साध्यानां द्वितीयः अग्नेस्तृतीयः वायोश्चतुर्थस्सौमो मन्द्रः, मित्रावरुणयोरतिस्वार्यः ।

हिम् (त्रयः ।)आभित्वाशूरनोनुमोवा-इति प्रस्तावः प्रस्तोतुः । ओम् वाक् भाभु-भाभिभभेभभभीभाभभभभभ (एतावत्पर्यन्तं चक्षुस्सम्मीलनम्) सुवाऽ२३ ईशाम् इत्युद्गीथ उद्गातुः । आइशानमाऽ२३इन्द्राऽ३ । इति प्रतिहारः प्रतिहर्तुः । सूस्थूऽ२३-४षा । ओवाऽ६ । हाउवा । इत्युपद्रव उद्गातुः । अस् इति निधनं त्रयाणाम् । एवं वारत्रयम् । इति तिस्रः स्तोत्रीयाः ।

ईशोवा । इति प्रस्तावः प्रस्तोतुः । ओम् वाक् भाभिभभुभुभोभभाभाभभो-भिभिभोः (एतावत्पर्यन्तं चक्षुस्सम्मीलनम्) नपाऽ२३र्थिवाः इत्युद्गीथ उद्गातुः । नजातोनाऽ२३जाऽ३ ॥ इति प्रतिहारः प्रतिहर्तुः ॥ नाइष्याऽ२३४ता । ओवाऽ६ । हाउवा इत्युपद्रव उद्गातुः । अस् इति निधनं त्रयाणम् । इत्येका ।

नजोवा इति प्रस्तावः प्रतिहर्तुः । ओम्वाक् भोभभाभिभभेभभाभभोभभभभि (एतावत्पर्यन्तं चक्षुस्संमीलनम्) द्रवाऽ२३ जिन्नाः इत्युद्गीथ उद्गातुः । गव्यन्त-स्त्वाऽ२३हाऽ३ इति प्रतिहारः प्रतिहर्तुः । वामाऽ२३४हा । ओवाऽ६ । हाउवा इत्यु-पद्रव उद्गातुः । अस् इति निधनं त्रयाणाम् । एवं प्रथमपर्याये पञ्च स्तोमाः ।

पुनर्द्वितीयपर्यायार्थं हिंकृत्य पूर्वोक्तरीत्या प्रथमां स्तोत्रीयां सकृत्, द्वितीयां वारत्रयं तृतीयामेकवारं गीत्वा पञ्चस्तोमाः संपादनीयाः । ततस्तृतीयपर्यायार्थं हिंकृत्य प्रथमामेकवारं द्वितीयां वारत्रयं उत्तमां च वारत्रयं गीत्वा सप्तस्तोमाः सम्पादनीयाः । सप्तदशस्तोमस्य प्रस्तावं प्रस्तुत्य होतरेषा इति होतारं ब्रूयात् । स्तुत्वावरं चोदयेत् । तत्र द्वितीये कयान इति मैत्रावरुणपृष्ठे-सप्तदशस्तोमप्रस्तावान्ते प्रशास्तरेषा इति तृतीये तंवो-

दस्म इति ब्रह्मपृष्ठे-सप्तदशस्तोमस्य प्रस्तावान्ते ब्राह्मणाच्छंसिन् एषा इति, चतुर्थे तरोभिरिति अच्छावाकपृष्ठे सप्तदशस्तोमस्य प्रस्तावान्ते-अच्छावाक एषा इति तत्र-तत्र शंसिष्यन्तं ब्रूयात्। "स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जस्वत्पयस्वदा मा स्तोत्रस्य स्तोत्रं गम्यादिन्द्रवन्तो वनेमहि भक्षीमहि प्रजामिषम्" इति यजमानं वाचयेत्। "अभित्वा शूर" इति पूर्ववज्जपो मन्त्रस्य। अयमेवोपरिष्टाज्जपः। शंसनान्ते स्तोमगणनार्थं निक्षिप्तानां कुशानाम् "ऋतस्य त्वा देव स्तोमपदे विष्णोर्धामनि विमुञ्चाम्येतत्त्वं देव स्तोमानवकरमगन्म-क्षीमहि वयं प्रतिष्ठाम्" इति मन्त्रेणादानम्। एतदेव स्तोमविमोचनम्। "दीक्षायै वर्णेन" इति मन्त्रपाठ एव स्तोमयोगः। अस्य मन्त्रस्य पाठेऽपि बहवः पक्षाः वर्तन्ते।

रथन्तरं सामेन्द्रदेवताकं पृष्ठस्तोत्रे विनियुक्तम्। तत्रैव पूर्वोक्ता भकारादयो धर्मा भवेयुः। तदेव साम पवमानदेवताकं यदि माध्यन्दिनपवमाने आर्भवपवमाने वा, आग्नेयं स्यात् अग्निष्टोमस्तोत्रे वा, तदा नैते धर्मा भवेयुरिति लाट्यायनादीनां मतम्। तथा च सूत्रम्—तस्यापृष्ठस्य सतो निवर्तेरन्धर्मा इति। धानञ्जय्यमते भकारोऽनुवर्तते। इतरे निवर्तन्ते। शाण्डिल्यस्तु पवमानादतिरिक्ते अग्निष्टोमस्तोत्रे सन्धिस्तोत्रे च भकारानुवृत्तिं मनुते। स्थविरगौतमस्तु अभित्वायां रथन्तरगाने पृष्ठापृष्ठगते सर्वत्र स्तोभानुवृत्तिमितरासु ऋक्षु गीयमाने रथन्तरे पृष्ठापृष्ठगते स्तोभानुवृत्तेरभावं च वर्णयति। ततश्च स्थविरगौतममते चतुर्वीराख्ये चतूरात्रे तृतीयेऽह्नि होतुः पृष्ठस्तोत्रे "अभित्वावृषभा" रथन्तरे यथासमाम्नातं साम भवति। न तत्रोद्गीथभक्तौ भकारप्रयोगः। सप्तदशस्तोमस्य सप्त विष्टुतयो भवन्ति। तत्र होतुः पृष्ठे या विष्टुतिराश्रिता सैवोत्तरत्रानुवर्तनीयासति विशेषविधिवाक्ये।

साम्नां काश्चन देवता अपि निश्चिता इति जानीमः। यथा रथन्तरस्यान्तरिक्षस्थान इन्द्रः, समन्तस्याग्निः पृथिवीस्थानः, रौरवस्य द्युस्थानः पवमानस्सोम इति। ननु रथन्तरादिशब्दैर्निषादादिस्वरघटिता गीतयो ज्ञायन्ते। गीतिस्थानां सप्तानां स्वराणां प्रजापतिप्रभृतयो देवता इति [1]सामविधानब्राह्मण-बृहद्देवतावाक्येभ्यो विदितमेव।

---

[1] क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा आदित्यानां प्रथमः साध्यानां द्वितीयः, अग्नेस्तृतीयः वायोश्चतुर्थः सौमो मन्द्रः मित्रावरुणयोरतिस्वार्यं इति (सा. वि. ब्रा. १-१-२१)

वैश्वदेवः स्वरः क्रुष्टो नित्यं यो मूर्ध्नि तिष्ठति।
तालव्यः प्रथमः साम्नां स्वर आदित्यदैवतः॥
स्वरो द्वितीयः साध्यानां भ्रुवोर्देशं समाश्रितः।
आश्विनस्तु तृतीयोऽत्र स्वरः कर्णौ समाश्रितः॥
चतुर्थस्त्वत्र वायव्यो नासिक्यः स्वर उच्यते।
पञ्चमस्तु स्वरः प्रोक्तश्चाक्षुषः सूर्यदैवतः॥
यस्तु सामस्वरः षष्ठः स सौम्यो मन्द्र उच्यते।
विकर्षेण तु मन्द्रस्य युक्तोऽतिस्वार्य उच्यते॥
स मैत्रावरुणो ज्ञेयः मन्द्रस्थानसमाहितः (बृहद्देवता ८-११६-१२०)

अपिच परस्परमन्वितैः पदार्थैर्वाक्यार्थबोधो भवति। वाक्यार्थनिर्णयाच्च मन्त्रेष्व—निरुक्तेषु देवतावगमः कर्तुं शक्यते। गीतीनां न कश्चन विशिष्टः सांकेतिकोऽर्थोऽस्ति। ततश्च रथन्तरादिगीतिभ्यः कथं देवताया बोधः। यासु ऋक्षु सामान्युत्पन्नानि तासु विद्यमानैः पदैर्विशिष्टोऽर्थोऽवगतः। देवताज्ञानं च तत एव जातम्। सैव देवता निषादादिस्वरसमूहस्यैकस्य भवितुमर्हति। व्यस्तानां सप्तानां स्वराणां तत्र-तत्र देवतानिर्देशः कृतः। न तु समवेतानाम्। अतश्च न कश्चन विरोधः। ऋगाश्रितानि छन्दांस्येव साम्नाम्। सामसु बह्वक्षरतया भिन्नैश्छन्दोभिर्भवितव्यम्। तथापि गायत्रीच्छन्दसैव व्यवहारः। सावित्र्यां "तत्सवितुः" इत्यस्यामुत्पन्नं साम हिम् स्थिआऽर इत्यादिवर्णघटितमपि गायत्री इत्येव व्यवह्रियते। तदेव गानं इमे वै लोकाः गायत्रम् इत्यादिना ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुधा स्तूयते। ततश्च देवतायाः छन्दसश्च निर्णयः ऋगाश्रित एव। यद्येवं ऋषिरपि सर्वत्र समान एव स्यादिति चेत्। सत्यम्। परन्तु "युक्ताश्वो वा आङ्गिरसः शिशू जातौ विपर्यहरत्तस्मान्मन्त्रोऽपाक्रामत्स तपोऽतप्यत स एतद्यौक्ताश्वमपश्यत्तं मन्त्रमुपावर्तत"इति ब्राह्मणबलेन साम्नामन्ये ऋषयः, ऋचां चान्ये भवितुमर्हन्ति। तदेवं साम्नां देवता सिद्धा। यदैकं साम देवतान्तरघटितासु ऋक्षु गीयते तदा देवताभेदो भवति। अत एव अभित्वायामैन्द्र्यामुत्पन्नं रथन्तरं साम पावमान्यां पुनानायां गीतं सत् पवमानसोमदेवताकं भवति[1]।

साम्नां नामानि-क्वचिदृगाश्रितपदघटितानि यद्वाहिष्टीयम्, यज्ञायज्ञीयम्, इति, क्वचिदृषिनाम्ना निर्दिष्टानि रौरवम्, यौधाजयम् इति, क्वचिन्निधननाम्ना ओकोनिधनम् ईनिधनमिति-क्वचित्पूर्वम् उत्तरमिति अर्कपुष्पोत्तरम् अष्टादंष्ट्रपूर्वम् इति। इतोऽप्यन्ये विषया अनुलोमगीत-प्रतिलोमगीतोभयविधगीत--प्रत्युत्क्रमगीत-कर्षण-विनत-नमन-प्रेङ्खादयो मदीयसामतन्त्रभूमिकातोऽवगन्तव्याः। ग्रन्थगौरवभिया नात्र निर्दिष्टाः।

इतः पूर्वं वङ्गदेशीयैः सामश्रमिसत्यव्रतशर्मभिस्संहितायाः पदपाठः प्रकाशितः। स इदानीं दुर्लभो जात इति तस्य प्रचारार्थं संयोजितोऽत्र। अस्य कर्ता भगवान् गार्ग्य इति सत्संप्रदायः। यथा ऋग्वेदादिषु क्रमपाठादिकं जागर्ति तथा नास्त्यत्र। केवलं पदान्तपाठ एव। स्वमनीषया लक्षणग्रन्थानुसारेणात्रापि सर्वा विकृतयः प्रकाशयितुं शक्यन्ते परमेतद्विकृत्युपोद्बलकं छन्दोगमहर्षिवाक्यं क्वापि नोत्प्रेक्षितमिति वैदिकास्तत्र विरतव्यापारा आसन्। पदपाठस्य प्रमाणं नारदशिक्षायाम्—

समासेऽवग्रहं कुर्यात्पदं चात्रानुसंहितम्।
यतोऽक्षरादिकरणं पदान्ते तस्य तं विदुः॥
सर्वत्र पुत्रमित्रसखिशब्दा अद्रिशतक्रतोरवग्राह्याः।
आदित्य विप्र जातवेदाश्च सप्ततिगोपतिवृत्रहासमुद्रा[2]श्च। इति

अवग्रहसूत्रे च पदपाठपद्धतिर्निर्दिष्टा। तथा पूर्वार्चिकपदपाठस्योपोद्बलको हितवाक्यमिति कश्चन ग्रन्थो वर्तते। तत्र धर्मोपादानम् इति हितप्रतिपादनेन सह ऋक्षु अव-

---

[1] अस्य पट्टिकापि संगृहीता नीरसत्वादत्र नोट्टङ्किता।

[2] ना. शि. २. ३. ९.

ग्रहपदानि निरूपितानि। अवग्रहे प्राय इतिकारो नास्ति। यथा—हव्यदातये हव्य। दातये न तु हव्यदातय इति हव्य दातये इति। प्रगृह्यात् परमितिकारो वर्तते इन्द्राग्नी इन्द्र अग्नी इति। "इवेन नित्यसमासः" इत्यस्य वाक्यस्य नास्मिन्वेदे प्रयोजनम्। मित्रावरुणा पदं व्यस्तमेव। मित्रेत्यत्रावग्रहः।

"यदिन्द्रचित्र" इत्यस्य मन्त्रस्य मेहनापदव्याख्यानावसरे निरुक्तकार आह—चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति, यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि-इति। एवं मेहनापदस्य विवरणे यास्काभिप्रायमाह दुर्गाचार्यः—बह्वृचानां मेहना इत्येकं पदम्। छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि-मे इह न-इति। तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ-इति। तदेतदवलोकयन्तस्सर्वे विमर्शकाः कौथुमशाखायां तादृशं पदपाठमननुभवन्तः शाखान्तरस्थं लुप्तशाखास्थं वा मन्यन्ते।

मम तु प्रतिभाति—ऋक्संहितायाः पदकर्तारौ द्वावास्ताम्। एकः शाकल्यः। अपरो गार्ग्यः। तयोरेवात्र पदपाठभेदः प्रदर्शितो यास्काचार्यैः। प्रमाणं चात्र भवति पदपाठविषये "तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यः स्पर्शं प्रथमं शाकटायनः" इति शौनकोक्तं प्रातिशाख्यवाक्यम्। तस्य वाक्यस्यार्थमुपपादयामास उव्वटाचार्यः-तस्मादनुनासिकादन्त्यात्स्पर्शादन्यं पदावसाने वर्तमानं स्पर्शं गार्ग्य आचार्यः स्वं तृतीयं मन्यते। यथा वाग् षड् तद् ककुब्। तस्मादन्यमिति किम्? तान् तम्। शाकटायन आचार्यः प्रथमं मन्यते यथा वाक् षट् तत् ककुप्"इति। एकस्यैव पदस्य वैरूप्यं मन्यमानाभ्यां ताभ्यामेव मेहनापदेऽपि तन्निरूपितं भवेत्। शाकटायनमतेन पदपाठस्समुपलब्धस्सांप्रतम्। इतराचार्यप्रतिपादितो लुप्तः। अपि च प्रातिशाख्ये मतद्वयमवलोक्यैव "ऊष्मान्तस्थसोष्मचकारवर्गा नान्तं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयात्" इति पदान्ताक्षराणि परिसंख्यातानि। अस्यायमाशयः अन्यत्र विसर्जनीयात् विसर्जनीयवर्जमूष्माणः—ह श ष स ᳲक ᳲप अं, अन्तस्थाः—य र ल व, ऋकारः, सोष्माणः ख घ छ झ ठ ढ थ ध फ भ,चवर्गः च ज ञ (द्वितीय चतुर्थौ पूर्वं सोष्माण इत्यत्र गृहीतौ) एते पदान्तं न गच्छन्ति। शिष्टा वर्णाः पदान्तमृच्छन्ति-इति। उव्वटभाष्ये चोदाहरणं दत्तम्। तत्र तृतीयाक्षरस्यापि पदान्तत्व एवैतद्वाक्यं सफलं भवेत् शाकटायनमते हि वर्गतृतीयाक्षरस्य पदान्तता नास्ति। तथैव गार्ग्यमते वर्गप्रथमाक्षरस्य। ऊष्मान्तस्थेति प्रातिशाख्यभाष्ये ऊष्माणश्चान्तस्थाश्च ऋकारश्च सोष्माणश्च चकारवर्गश्च इत्येते सप्तविंशतिवर्णाः पदान्तं न गच्छन्ति—इति विवरणं दत्तम्। कथमेषां वर्णानां सप्तविंशतित्वमिति न जाने। ततश्च ऋग्वेदपदपाठे भेदमवलोक्य यास्काचार्यः प्रतिपादयति स्मार्थद्वयम्। अत एव ऋक्सामार्चिकमन्त्रयोस्सत्यपि पाठभेदे न तदर्थमपि प्रतिपादयामास निरुक्तकारः—शिपिविष्टपदविवरणप्रकरणे किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्रयत् इति ऋङ्मन्त्रार्थमेवावर्णयत्। न तु परिचक्षि नाम इति छन्दोगमन्त्रपदम्। भिन्नौ समाननामानौ महनीयौ महर्षी गार्ग्यावास्ताम्। एको होतृवेदस्य, अपरः सामार्चिकस्य पदकर्ता—इति शिवम्॥

सप्तस्वरैः समस्तं यो जगदेतच्चराचरम् ।
[1]संजीवयति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अज्ञाततातवदनं सौभ्रात्रं दर्शयन्परम् ।
योऽध्यापयत्साममन्त्रान् पितृवत्परिपाल्य माम् ॥

श्रौतं स्मार्तं कुलाचारान् मार्गबन्धुं ममाग्रजम् ।
अप्पय्यदीक्षितेन्द्रस्य वंशे जातं नमामि तम् ॥

सामवेदस्थऋङ्मन्त्रस्वातन्त्र्यं नित्यता तथा ।
ऊहगानस्थगीतीनां परिभाषास्वरैः सह ॥

स्वरविन्यासनिर्देशः त्रिवृत्स्तोमादिवर्णनम् ।
श्लेशस्वरूपं च पर्वणां विषयास्ततः ॥

साम्नां देवा विधा भक्तिरुत्तरार्चिकवर्णनम् ।
भावाः पृष्ठप्रयोगोऽथ सामनामानुकीर्तनम् ॥

पदपाठाश्रिताः केचिद्विषया विवृता मया ।
गवेषकयशःप्रार्थी गतोऽहमुपहास्यताम् ॥

तथापि प्रार्थये विज्ञान् लेखार्थपरिशीलनम् ।
कुर्वन्तु प्रथमं पूतदृष्ट्या सहजसिद्धया ॥

दोषान्मद्दुद्विजान्दूरीकुर्वन्तु प्रभवः सदा ।
विश्वेशो हृदधिष्ठाय प्रेरयामास लेखिनीम् ॥

विश्वेशकृपया पूर्णमासीद्ग्रन्थप्रकाशनम् ।
ग्रन्थं समर्पये शम्भोस्तस्य पादाम्वुजद्वये ॥

---

[1] स वा इदं विश्वं भूतमसृजत । तस्य सामोपजीवनं प्रायच्छत् । तद्योऽसौ क्रुष्टतम इव साम्नः तं देवा उपजीवन्ति । योऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्याः यो द्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसः यस्तृतीयस्तं पशवः यश्चतुर्थस्तं पितरो ये चाण्डेषु शेरते, यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि योऽन्त्यस्तमोषधयो यच्चान्यज्जगत्—इति सामविधानब्राह्मणे ।